

ВОЛИНЬ – КРАЙ КОЗАЦЬКИЙ.
ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ
В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Відділ освітньої та інноваційної діяльності
Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання,
туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

ВОЛИНЬ – КРАЙ КОЗАЦЬКИЙ. ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

Науковий збірник матеріалів

*VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції,
присвяченої 100-річчю від дня народження Григорія Гуртового (1924–2012),
історика, педагога, журналіста, краєзнавця, музейного працівника*

24 жовтня 2024 року

м. Луцьк, 2025

УДК 37.035:[94:355(477)''15/17'']:908(477.82)
В 67

Волинь – край козацький. Традиції козацької педагогіки в освітній діяльності сучасної школи : наук. зб. матеріалів VI Всеукр. історико-краєзнавчої наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження Григорія Гуртового (1924–2012), історика, педагога, журналіста, краєзнавця, музейного працівника (24 жовтня 2024 року, м. Луцьк) / упоряд. : П. С. Олешко, А. М. Силюк. Луцьк : Волинський ІІПО, 2025. 300 с.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти
(протокол № 6 від 19 грудня 2024 р.)*

Редакційна колегія:

Олешко П. С., директор Волинського ІІПО, кандидат історичних наук, професор;

Рубльова Н. О., заступник директора з науково-педагогічної та освітньо-проектної діяльності, професор кафедри педагогіки та психології Волинського ІІПО, доктор філософії в галузі педагогіки;

Дем'янюк О. Й., професор кафедри педагогіки та психології Волинського ІІПО, доктор історичних наук, професор;

Шваб А. Г., голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор;

Павлюк К. Я., заступник директора Волинського обласного центру національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради;

Поліщук Н. А., завідувач відділу освітньої та інноваційної діяльності Волинського ІІПО;

Гаврилюк Л. І., методист відділу інформаційного забезпечення освіти Волинського ІІПО;

Силюк А. М., методист відділу освітньої та інноваційної діяльності Волинського ІІПО, заслужений працівник культури України

Упорядники:

Олешко П. С., кандидат історичних наук, професор, директор Волинського ІІПО;

Силюк А. М., методист відділу освітньої та інноваційної діяльності Волинського ІІПО

Матеріали відтворено з авторських оригіналів, в авторській редакції.

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, 2025

Упорядкування: Олешко П. С., Силюк А. М., 2025

Художнє оформлення, дизайн, макет Л. І. Гаврилюк, 2025

Автори статей та тез, 2025

ЗМІСТ

Олешко Петро Вітальне слово	9
 Розділ I. Григорій Гуртовий та його внесок в українську педагогіку, історичне краєзнавство і музейництво	
 Білик Вікторія Огляд колекції матеріалів Григорія Гуртового з фондів Волинського краєзнавчого музею	12
 Бондарчук Андрій Славний правнук прадідів великих	18
 Зек Богдан, Миронюк Наталія, Юрчик Марія Внесок Григорія Гуртового (1924–2012) у збереження та популяризацію історії Волині	26
 Каліщук Ярослав Феномен Григорія Гуртового	43
 Луцюк Анатолій Нащадок запорізьких козаків Григорій Гуртовий	46
 Люпа Валентин У долі його вся наша історія	50
 Майданець Іраїда Уроки життя Григорія Гуртового	57

Мельник Олександр Григорій Гуртовий та українська діаспора: контакти з краєзнавцями та книголюбам у 1970-х – на початку 2000-х років	61
Охріменко Григорій, Локайчук Світлана, Ціхоцька Юлія Краєзнавець, педагог, музейник (до ювілею Григорія Олександровича Гуртового)	73
Сахнюк Алла Пам'яті наставника Григорія Гуртового	78
Якименко Микола Він оберігав минуле, а майбутнє збереже його	83
Янович Богдан Григорій Гуртовий. Людина і краєзнавець	96
 Розділ II. Козацька педагогіка – пріоритетна складова системи національно-патріотичного виховання та формування національної і громадянської ідентичності в ЗЗСО і ЗПО	
Борисюк Олександр Збереження та популяризація історико-культурної спадщини козацької доби Національним історико-меморіальним заповідником «Поле Берестецької битви»	99
Булига Олександр Дослідження Берестецької битви 1651 р. Виховання підростаючого покоління на матеріалах колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею	108
Войтович Мирослава Від Січі до шкільної лави: практичні аспекти впровадження козацьких традицій	112

Гнатюк Віталій, Мацишин Марія Гра «Джура» – продовження славних традицій українського козацтва	116
Гулько Геннадій Волинь: маловідомі військові дії в 1653–1654 роках	125
Дем'янюк Олександр Використання філателістичної продукції на урока історії під час вивчення козацької доби	141
Дергай Олег Берестечківський народний історичний музей: сторінки історії	153
Дмитренко Алла, Ковальчук Роман Традиції козацької педагогіки в системі національно-патріотичного виховання у Музеї історії сільського господарства Волині – скансені в с. Рокині Луцького району	158
Дяченко Вікторія Національно-патріотичне виховання здобувачів освіти в умовах воєнного стану	167
Замрозевич-Шадріна Світлана Національно-патріотичне виховання студентської молоді	174
Кузьмич Ольга Використання освітніх інструментів логічного та критичного мислення на заняттях з курсу «Історія: Україна і світ»	178
Кучерепа Микола Діяльність Організації Українських Націоналістів у Волинському воєводстві (1929–1939 рр.)	181
Мазурик Юрій Старосільський моноксил – «пра-пра-прадавній родич» козацької чайки	197
Мазур Петро, Голуб Галина, Горошко Євгенія Погляди Арсена Річинського на виховання української молоді	205

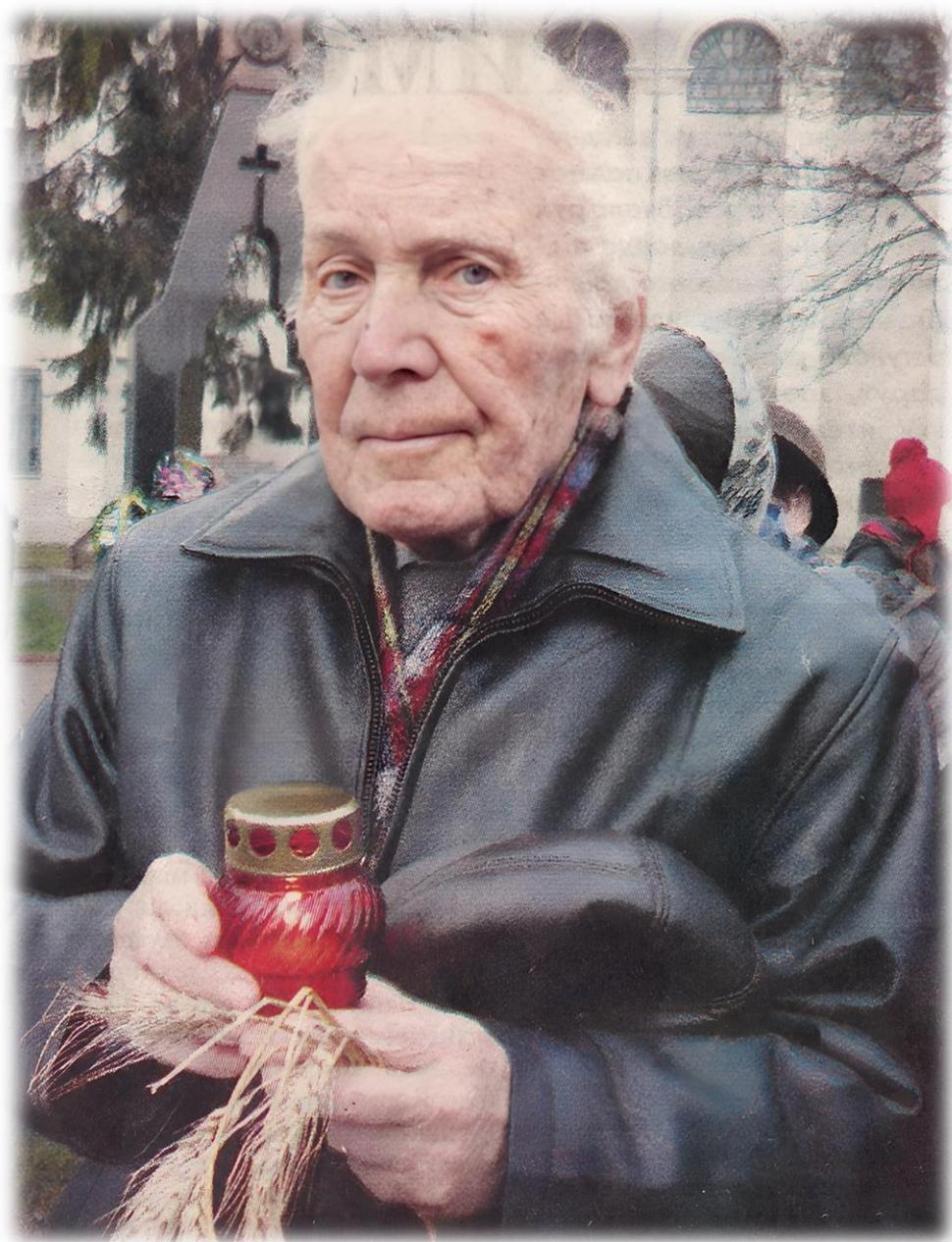

Мицик Юрій З пергаментних документів архівосховищ Кракова про Луцьк і Володимир-Волинський XV–XVI ст.	209
Мицик Юрій Цікавий епізод з історії українсько-єврейських стосунків XVII ст.	211
Повар Олександр Роль вивчення краєзнавства при формуванні патріотизму у здобувачів освіти ...	215
Поліщук Наталія, Камінська Валентина Використання козацьких традицій здорового способу життя в освітньому просторі НУШ	219
Титаренко Наталія Музейні проєкти у формуванні патріотизму здобувачів освіти під час воєнного стану	225
Томаченко Олександр, Томаченко Тетяна Оновлення теоретичних засад історичного краєзнавства в школі: виклики та перспективи	228
Шкара Валентина Літературне краєзнавство як складова формування національно-патріотичного виховання	231
 Розділ III. Педагогічне краєзнавство: історія та перспективи розвитку	
Булига Олександр Рівненський період діяльності археолога, історика, музеєзнавця, краєзнавця Юзефа Нікольченка	237
Кучинко Михайло Я обрав археологію	241

Левчук Андрій, Скакальська Ірина, Майоров Володимир Форми меморіалізації визначних місць в краєзнавчій педагогіці: духовно-історичний фестиваль «Богданова каплиця»	250
Мельник Валерій Між Творцем і людиною. Краєзнавчий опис озер Волинської області	256
Семенюк Анатолій З історії Ковельської школи мистецтв	267
Силюк Анатолій Волинські педагоги – герої російсько-української війни, які віддали своє життя за незалежність України у 2022–2024 роках	271
Трембіцький Анатолій До історії військової освіти в старій Гетьманщині	281
Федчук Олександр Православне заоновчительство на Волині за міжвоєнної Польщі	287

ГРИГОРІЙ ГУРТОВИЙ
(1924-2012)

Петро ОЛЕШКО,
*кандидат історичних наук, професор, директор
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк*

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Шановні освітяни, науково-педагогічні, наукові і педагогічні працівники, керівники закладів освіти, краєзнавці, бібліотечні й музейні працівники! Щиро вітаю вас з початком роботи VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції «Волинь – край козацький. Традиції козацької педагогіки в освітній діяльності сучасної школи», присвяченої 100-річчю від дня народження Григорія Гуртового (1924–2012), історика, педагога, журналіста, краєзнавця, музейного працівника.

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, відділ освітньої та інноваційної діяльності, Лабораторія волинезнавства ВІППО, Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді, Торчинський історичний музей імені Г. О. Гуртового, Рокинівський музей історії сільського господарства – скансен об'єднали зусилля освітянської, наукової, музейної та краєзнавчої спільноти на ювілейне пошанування Григорія Гуртового, його неймовірного внеску в українську педагогіку, історичне краєзнавство, розвиток музейництва, а також на популяризацію та використання козацької педагогіки в освітній діяльності сучасних закладів освіти, ЗПО, дитячо-юнацьких організацій та національно-патріотичних рухів, на перспективах розвитку педагогічного краєзнавства.

Дослідник історичної спадщини Г. О. Гуртовий у своїй книзі «Волинь – край козацький» писав: «Кожен край, кожен регіон нашої Української держави має свою козацьку історію. Всі краєни пишаються тим, що вони є нащадками того славного козацького лицарства. Пишаються тим, що Україна є козацькою державою, а українці – козацьким народом». Григорій Гуртовий зазначав, що є сотні свідчень про те, що волиняни, як і весь український народ, є нащадками козаків – того славетного лицарства,

яке віками виборювало собі волю, одвічне право жити, творити, мати свою солов'їну мову, звичаї, віру, свою державу.

Козацькі традиції, козацькі перемоги, долі славних козацьких гетьманів допомагають заново переглянути сторінки нашої історії, осмислити її заради кращої долі нашої Батьківщини та її громадян.

Наукові пошуки та висновки сучасних дослідників, краєзнавців свідчать, що козацька педагогіка – це складова народної педагогіки, це наука про виховання мужності, патріотизму, доброти, фізичної досконалості, віри у свої сили.

Ідеалом козацької педагогіки було виховання вільної, незламної духом людина.

Козацьке життя було ефективною школою майбутнього лицаря. *Соціальне здоров'я* козаків базувалося на принципах демократії, братерства, колективізму. Особлива роль приділялась духовному розвитку особистості, *моральному, сімейному вихованню*, заснованому на любові до Бога, ближнього, рідного краю.

Згідно козацької педагогіки духовний розвиток особистості акцентувався на наступних напрямках: сімейному вихованні, що передбачало дотримання релігійних і національних традицій, поглядів, норм поведінки; національно-патріотичній підготовці в Запорізькій Січі; вихованню та навчанню у різних типах козацьких шкіл, січових, братських, де зосереджувалась увага на формуванні козака-воїна на прикладах прославлених запорожців, гетьманів і кошових отаманів; продовження навчання і виховання у вітчизняних колегіумах, академіях, а також і в європейських університетах.

Виховання козацькою педагогікою дозволяє учневі відчутти приналежність до свого народу і, водночас, усвідомити себе громадянином країни й суб'єктом світової цивілізації.

Тому хочу наголосити на важливості існування сучасної української педагогіки на національній традиції виховання молоді. Козацька педагогіка є однією з базових основ сучасної української національної педагогіки і потребує подальшого дослідження та впровадження в сучасну систему освіти.

Виховати, сформувані, виплекати справжнього, свідомого українця, патріота держави, компетентну, молоду людину, яка легко адаптується в соціумі, орієнтується в різних життєвих обставинах – одне із основних завдань педагогів.

Освічені люди є найбільшим багатством будь-якої держави, запорукою її розвитку та процвітання

У Волинському інституті післядипломної педагогічної освіти діє лабораторія волинезнавства, музей історії освіти Волині, розроблено факультативний курс «Волинезнавство» для закладів загальної середньої освіти, організовуються історико-краєзнавчі конференції, педагогічні читання, круглі столи. Працівниками відділу освітньої та інноваційної діяльності були розроблені освітні програми семінарів-практикумів підвищення кваліфікації педагогів: «Музейна педагогіка в практиці сучасного закладу освіти», «Розвиток краєзнавчих компетентностей педагогів та учнів закладу загальної середньої та позашкільної освіти», «Здоровий спосіб життя в козацькій традиції», особливістю якої є використання освітнього квесту на основі музейних експонатів виставкової зони «Козацька слава України» (ВІППО). Окрім того, методистами відділу проводяться оглядові, тематичні, інтерактивні екскурсії, мистецькі майстер-класи, а також періодично експонуються виставки на основі експозицій та фондів музею історії освіти Волині, виставкових зон ВІППО, де анонсуються портрети козацьких гетьманів, їх життя та діяльність, козацькі традиції, звичаї, складові здорового способу життя козаків, а також представлено козацькі реліквії, побутові речі, зброю.

Козацька педагогіка ефективно допомагає формувати світогляд підростаючого покоління та ціннісні орієнтації, передавати найкращий досвід попередніх поколінь, використовуючи надбання козацтва.

Упевнений, що на конференції прозвучить велика кількість цікавих, оригінальних виступів, які розкриють історію та перспективи розвитку педагогічного краєзнавства, дослідження та внесок Григорія Гуртового в історичне краєзнавство, музеєзнавство, значення козацької педагогіки як пріоритетної складової системи національно-патріотичного виховання та формування національної і громадянської ідентичності в закладах загальної середньої освіти та закладах позашкільної освіти.

Зичу усім учасникам конференції плідної й успішної роботи на користь української педагогічної науки, приємного та результативного науково-педагогічного спілкування, корисних нових ідей, творчих успіхів, здоров'я, добра, миру, якнайшвидшої перемоги над ворогом!

Слава Україні! Героям слава!

РОЗДІЛ I. ГРИГОРІЙ ГУРТОВИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК В УКРАЇНСЬКУ ПЕДАГОГІКУ, ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО І МУЗЕЙНИЦТВО

УДК 929(477.82):[069:908(477.82)]

Вікторія БІЛИК,

*кандидат історичних наук, доцент Волинського національного університету
імені Лесі Українки, провідний науковий співробітник Музею історії Луцького братства,
відділу Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк*

ОГЛЯД КОЛЕКЦІЇ МАТЕРІАЛІВ ГРИГОРІЯ ГУРТОВОГО У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

*Здійснено аналітичний огляд та запропоновано первісний каталог фондової колекції
Волинського краєзнавчого музею, присвяченої життю і краєзнавчій діяльності відомого
волинського краєзнавця і педагога Олександра Гуртового.*

Ключові слова: *Григорій Гуртовий, волинське краєзнавство, Торчин, Луцький район,
громадське музейництво, Волинський краєзнавчий музей, музейні колекції.*

Григорій Гуртовий – знаний краєзнавець, дослідник нашої минувшини, такої її героїчної сторінки як козацтво. Усі свої знання, вміння, залюбленість в історію він втілював не лише в окремих наукових дослідженнях, монографіях, але, насамперед, в побудові музейної експозиції. Свого часу краєзнавець створив справді унікальний історико-краєзнавчий музей у Торчині, який сьогодні носить його ім'я. Тому серед музейників не лише Волині, але й України, Григорій Гуртовий був знаним, відомим і авторитетним.

Музейна робота передбачала тісну співпрацю із співробітниками різних музейних установ. Волинський краєзнавчий музей в особі багаторічного директора Анатолія Силюка завжди був надійним партнером, другом і колегою Григорія Гуртового. Завдяки тісній співпраці, особистим дружнім взаєминам двох музейників і краєзнавців – Анатолія Михайловича і Григорія Олександровича, останній свого часу передавав до музею багато матеріалів і на сьогодні у фондах Волинського краєзнавчого музею

сформована і зберігається колекція матеріалів про життя і творчість Григорія Олександровича Гуртового.

Колекція складається з рукописів, авторських рисунків, машинописних копій рукописів, газет, книг тощо. Усі матеріали входять до таких груп основного фонду зберігання – КДФ – книги, документи, фото, ОМ – образотворче мистецтво, та групи ДМ – допоміжні матеріали. Загалом колекція налічує майже двісті одиниць збереження. З них – 73 одиниці основного фонду (41 – групи КДФ і 32 – групи ОМ), 105 – допоміжного.

Серед документів основного фонду особливі враження викликають спогади Григорія Олександровича, вміщені в Автобіографії та інших рукописах. Чуттєва розповідь про рідний край над Дніпром, дитячі враження, воєнне лихоліття, перебування у концтаборі, повернення в Кам'янку-Дніпровську, заробляння на життя малюванням, подорож на Волинь, Луцьк, Торчин, робота в «районці», політичне цькування, краєзнавство попри все, відкриття музею у Торчині. Розповідь про улюблену роботу червоною ниткою проходить через усю автобіографію. До спогадів про дитинство, голод 1933 р., концтабір, голод 1947 р. додано копію листа ветеринарного працівника із рідного Григорію Олександровичу села Корніївка Запорізької області Палія Валентина Олександровича від 27 березня 1992 р. про страшний голод 1933-го. Роздуми про страшну трагедію в Луцькій тюрмі 23–24 червня 1941 р., доповнені свідченнями очевидців. Серед рукописів й свідчення про частину книгозбірні, яка потрапила до Торчинського музею, розповідь про її унікальне походження, втрату частини давніх книг і потребу їх віднайти.

Ділиться краєзнавець й досвідом роботи Торчинського народного музею. У роботі автор оповідає про жителів Торчина та навколишніх сіл, які у різний час та за різних обставин натрапляли на цінні речі – скарб римських монет, керамічний посуд, старовинні книги тощо. Живучи за принципом «історією не торгують», прості працьовиті люди від землі не шукали можливості розбагатіти на цьому, а все передавали через Григорія Олександровича у музей – Торчинський або ж обласний краєзнавчий. Захоплює розповідь про ідею побудови музею, перші експонати, перші учнівські екскурсії. І плани про реекспозицію.

Серед рукописів також маємо тексти про історію заснування Торчина, Шепеля, Садова, легенди і гіпотези про походження назв населених пунктів. Низка рукописів про відомих волинян – видатного архітектора, уродженця села Усічі Мар'яна Перетятковича, уродженку Затурець меценатку Галшку

Гулевичівну, гетьмана Григорія Гуляницького, уродженця села Ватин легендарного генерала Д. Кондратюка, знищеного сталінською репресивною машиною володимирчанина ученого Стефана Стубілевича, історика Олександра Цинкаловського та спілкування з ним. Роздуми про релігійну ситуацію в українських землях в період укладання Берестейської унії. Події далеких часів розглядаються з позиції, які погляди обстоювали ті чи інші церковні єрархи, духовні лідери і яке значення в політичному плані мали їхні позиції та прийняті ними рішення.

Рукопис передмови до книги уродженця села Буяні, дослідника книгодрукування, аспіранта Волинського державного університету імені Лесі Українки, учня Г. Гуртового, який передчасно пішов з життя у віці 22 років, Карпінського Віктора «Зародження і розвиток друкарства на Волині». Про краєзнавчі дослідження і пошукову роботу місцевих жителів, учнів, збір матеріалів про воїнів різних армій – Червоної, Крайової, УПА, партизан. Трагічні долі конкретних родин.

Окрім рукописів до групи матеріалів основного фонду входить комплекс документів, пов'язаних з членством Григорія Олександровича в Національній спілці краєзнавців України – заява про членство, автобіографія, анкета.

І третя складова групи КДФ – книги авторства Григорія Гуртового.

Окрім матеріалів групи КДФ ще в колекції є кілька десятків матеріалів, що належать до групи ОМ образотворче мистецтво. Це авторські рисунки, які Григорій Олександрович рисував як ілюстрації до своїх книг.

Значну групу допоміжних матеріалів складають фото Г. Гуртового портретні, фото Г. Гуртового в колі колег, на конференціях, фото з заходів по вшануванню пам'яті краєзнавця, фотокопії документів (свідоцтво про народження, автобіографія тощо), блокнот, запрошення на конференції, круглі столи, ксерокопії листів до Г. Гуртового, підбірка районної газети «Слава праці» за 1994 та 1997 рр., де друкувався Г. Гуртовий, копії матеріалів до публікацій краєзнавця. В групу ДМ також внесені примірники окремих книг, брошур тощо, які були передані у фонди в кількох екземплярах (один-два екземпляри реєструвалися в основному фонді, решта – в допоміжному).

Наукова і життєва спадщина Григорія Олександровича Гуртового – достойна, ґрунтовна, унікальна і варта аби її вивчали, досліджувалися, надихалися нею нові покоління краєзнавців та істориків.

Матеріали групи КДФ (книжково-документальний фонд)

Рукописи

- КДФ-16777. Автобіографія. 10 листопада 1994 р. 9 арк.
- КДФ-20859. Це гірка, болюча правда. 12.03.2008 р. 17 арк.
- КДФ-16254. Свідкують «живі мішені» убивць з НКВД. 1989 р. 10 арк.
- КДФ-16778. Загадкова евакуація експонатів музею. 1998. 3 арк.
- КДФ-23451. Обласний і народний музеї – постійна співпраця. 7 арк.
- КДФ-25301. Торчинський народний музей – щодня в пошуку, творчості. 30.11.2007 р. 5 арк.
- КДФ-17337. Як народився і діє Торчинський народний музей. 2 квітня 1997 р. 37 арк.
- КДФ-18845. Боярський рід Гулевичів. 9 арк.
- КДФ-16251. Торчин – загадка його заснування, його доля. 6 арк.
- КДФ-16249. Шепель – град землі Волинської. 5 арк.
- КДФ-16250. Літописний Садів. 3 арк.
- КДФ-17338. Перерваний політ у науку. Квітень 1997 р. 4 арк.
- КДФ-18846. Торчин – місто, містечко, селище. 10 арк.
- КДФ-23464. Український зодчий Мар'ян Перетяткович. 25.10.2011. 3 арк.
- КДФ-16253. Пошук невідомого про війну. 21.02. 1995 р. 12 арк.
- КДФ-16252. Торчинський трактат, Кирило Терлецький і Брестська унія 1596 р. 7 арк.
- КДФ-20951. Крилатий командир Д. Ф. Кондратюк. 10 арк.
- КДФ-23463. Людина енциклопедичних знань. 27.10.2011 р. 3 арк.
- КДФ-20952. Волинські козацькі полки в 1648–1649 рр. 5 арк.
- Про Волинський (Звягельський) полк, волинські дороги козаків в XVII ст.
- КДФ-17186. Науковий подвиг О. М. Цинкаловського. 31.10.1997 р. 9 арк.
- КДФ-17216. За порадами професора Цинкаловського. 16.11.1997. 2 арк.
- КДФ-16779. Наказний гетьман з села Уляники. 15 арк.
- КДФ-26615. Заява на ім'я голови Волинського обласного товариства краєзнавців Г. В. Бондаренка від Г. Гуртового про прийняття в члени Всеукраїнської спілки краєзнавців. 12.03.2008 р. 1 арк.
- КДФ-26616. Анкета члена Всеукраїнської спілки краєзнавців (Волинське обласне товариство краєзнавців) Гуртового Григорія Олександровича. 12.08.2008. 1 арк.
- КДФ-26617. Автобіографія Г. О. Гуртового. Подана до заяви про вступ в Національну спілку краєзнавців. 12.03.2008 р. 1 арк.
- КДФ-17822. Волинь – край козацький. Т. 1. 1999 р. 239 с. Рукопис.
- КДФ-17823. Волинь – край козацький. Т. 2. 1999 р. 211 с. Рукопис.

Друковані видання

КДФ-15783. Збірник вибраних автобіографічних і краєзнавчих статей, присвячених 70-річчю від дня народження і 40-річчю краєзнавчої роботи директора Торчинського народного музею, заслуженого діяча культури України Г. Гуртового. Луцьк, 1994 р.

КДФ-15784. Збірник вибраних автобіографічних і краєзнавчих статей, присвячених 70-річчю від дня народження і 40-річчю краєзнавчої роботи директора Торчинського народного музею, заслуженого діяча культури України Г. Гуртового. Луцьк, 1994 р.

КДФ-17766. Книга. Г. Гуртовий. Волинь – край козацький: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк, 2000. 352 с. (Автограф автора).

КДФ-18576. Книга. Г. Гуртовий. Торчин – передзвін віків. Луцьк: Надстир'я. 2003.

КДФ-18577. Книга. Г. Гуртовий. Євреї містечка Торчин. Київ, 2003.

КДФ-18578. Книга. Г. Гуртовий. Волинський Ружин і гетьмани Ружинські. Луцьк: Надстир'я. 2003.

КДФ-20860. Книга. Г. Гуртовий. Голгофа голоду. Луцьк: Надстир'я. 2008. (Автограф автора).

КДФ-20861. . Книга. Г. Гуртовий. Голгофа голоду. Луцьк: Надстир'я. 2008. (Автограф автора).

КДФ-21057. Книга. Г. Гуртовий. Волинь – край козацький: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк, 2009. 388 с.

КДФ-23466. Книга. Г. Гуртовий. Городок. Історична доля села Городок Луцького району. Луцьк: Настир'я. 2011.

КДФ-23764. Книга. Г. Гуртовий. Білосток з найдавніших часів. Краєзнавчі нариси. Луцьк: Волинські старожитності. 2012. (Автограф автора).

КДФ-24194. Книга. Городок. Історична доля села Городок Луцького району. Луцьк: Настир'я. 2011.

Фото

КДФ.23740. Фото. Григорій Олександрович Гуртовий. В експозиції Торчинського музею, 2011 р.

КДФ-23741. Фото. Г. Гуртовий за письмовим столом. Торчинський музей. 2011 р.

Рисунки

ОМ-8555. Ілюстрація. Єлизавета (Галшка) Василівна Гулевичівна. Кулькова ручка. Торчин. 1990-ті рр.

- ОМ-8556. Полковник Іван Богун. Портрет. Кулькова ручка. 23.11.1999.
Торчин
- ОМ-8557. Гетьман Богдан Хмельницький. Портрет. Кулькова ручка.
Торчин. 23.11.1999.
- ОМ-8558. Д. І. Вишнівецький-Байда. Портрет. Листопад 1999 р. Торчин.
- ОМ-8559. Малюнок. Ружинський Богдан – гетьман козацького війська.
Портрет, поясне зображення. Чорна кулькова ручка. 9.12.1999. Торчин.
- ОМ-8560. Малюнок. Ружинський Михайло – гетьман низових козаків.
Портрет (погруддя). Чорна кулькова ручка. Торчин. 9.12.1999.
- ОМ-8561. Малюнок. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Торчин.
1999 р.
- ОМ-8562. Малюнок. Тимофій Хмельницький. Портрет. Кулькова ручка.
Торчин. 23.11.1999 р.
- ОМ-8563. Малюнок. Григорій Гуляницький. Портрет. Кулькова ручка.
Торчин. 24.11.1999 р.
- ОМ-8564. Малюнок. Князь Костянтин Іванович Острозький. Портрет.
Кулькова ручка. Торчин. 1999 р.
- ОМ-8565. Малюнок. Кривоніс. Портрет. Кулькова ручка. Торчин.
26.11.1999 р.
- ОМ-8566. Малюнок. Северин Наливайко. Портрет. Кулькова ручка.
Торчин. Листопад 1999 р.
- ОМ-8567. Малюнок. Гетьман Іван Мазепа. Портрет. Кулькова ручка.
Торчин. 24.11.1999 р.
- ОМ-8568. Малюнок. «Кобзар». Чорна кулькова ручка. Торчин. 4.12.1999 р.
- ОМ-8569. Малюнок. Український козак, який загинув під час бою на
переправі під Берестечком. Портрет. Кулькова ручка. Торчин. 28.11.1999 р.
- ОМ-8570. Малюнок. Кримський хан Іслам-Гірей. Портрет. Кулькова
ручка. Торчин. 27.11.1999 р.
- ОМ-8571. Малюнок. В'ячеслав Казимирович Липинський. Портрет.
Кулькова ручка. Торчин. 12.05.1992 р.
- ОМ-8572. Малюнок. «Петрів батіг». Кулькова ручка. Торчин. 26.11.1999 р.
- ОМ-8573. Малюнок. Козацькі люльки, мортира і гармата, знайдені на
Волині. Кулькова ручка. Торчин. 3.12.1999 р.
- ОМ-8574. Малюнок. Знахідки на території козацького табору
Берестецької битви 1651 р. Кулькова ручка. Торчин. 29.11.1999 р.
- ОМ-8575. Малюнок. Заставка до розділів книги Г. Гуртового «Волинь –
край козацький». Кулькова ручка. Торчин. 26.11.1999 р.

- ОМ-8576. Малюнок. Карта порогів на Січі. Кулькова ручка. Торчин. 1999 р.
- ОМ-8577. Малюнок. Остап Дашкевич. Кулькова ручка. Торчин. 1999 р.
- ОМ-8578. Малюнок. Козацька відозва «Рятуй Україну!». Кулькова ручка. Торчин. 27.11.1999 р.
- ОМ-8579. Малюнок. Андрій Войнаровський. Кулькова ручка. Торчин. 1999 р.
- ОМ-8580. Малюнок. Христофор Косинський. Портрет (погруддя). Торчин. 1999 р.
- ОМ-8581. Малюнок. Галшка (Єлизавета) Гулевичівна. Портрет (погруддя). Чорна кулькова ручка. Торчин. 8.12.1999 р.
- ОМ-8582. Малюнок. Петро Калнишевський. Кулькова ручка. Торчин. 18.04. 1992 р.
- ОМ-8583. Малюнок. Іван Виговський. Портрет. Кулькова ручка. Торчин. 17.04.1992 р.
- ОМ-8584. Малюнок. Місце Січі козацької за порогами. Кулькова ручка. Торчин. 27.11.1999 р.
- ОМ-8585. Малюнок. Гетьман Петро Дорошенко. Портрет. Кулькова ручка. Торчин. 17.04.1992 р.
- ОМ-8586. Малюнок. Федір Данилович, князь Острозький. Портрет. Кулькова ручка. Торчин. 3.03. 1994 р.

УДК 929(477.82)

Андрій БОНДАРЧУК,
народний депутат України I-го скликання,
Почесний громадянин Волині та м. Луцька, м. Луцьк

СЛАВНИЙ ПРАВНУК ПРАДІДІВ ВЕЛИКИХ

На основі особистих спогадів розглядається місце і роль Г. Гуртового у пошануванні пам'яті жертв голодоморів 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр. в Україні та створення у Луцьку монумента Християнського милосердя волинян.

Ключові слова: Г. Гуртовий, голодомори 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр, монумент Християнського милосердя волинян у Луцьку.

Про Григорія Олександровича Гуртового не можна не писати ні тепер, ні в майбутньому. Але ця особистість така багатогранна, що його життя

і діяльність могли бути стрижнем цілого роману. Ні, він не з тих, кого картав наш Кобзар: «Славних прадідів великих правнуки погані». Якраз це славний їх правнук, козацького роду. Якраз такі, які нині стримують нашого одвічного ворога. Не сумніваюсь, що серед них був би і вояк Гуртовий, якби був молодий і живий. Історія розділила його життя на чорні і світлі сторінки. Світлі вписала Волинь, яка не лише врятувала йому життя, а й після проголошення Незалежності України стала оазою для розквіту його багатогранного таланту, як творчої індивідуальності. Неможливо, наприклад, уявити волинське краєзнавство без Гуртового, документального утвердження, що Волинь – край козацький, без його праці про її козацьку славу, а музеєзнавство – без знаного в Україні Торчинського краєзнавчого музею, який Григорій Олександрович жертвовно творив багато років. Це стало його вдячністю Волині.

Але то була, виявляється лише її частина, бо зріла в його подвижницькому і жертвовному житті ще одна мрія, яку виношував: вдячність не лише його особиста, а й мільйонів тих, кого у важкі роки врятувала Західна Україна, вдячність конкретна і глибока, для нинішнього і майбутнього поколінь. Так сталося, що і я став причетним до останнього кроку реалізації його задуму, але вже без Григорія Олександровича. Ось про цю деталь у наших стосунках і піде мова, оскільки історія народження і створення пам'ятника християнському милосердю, що біля Братської Хрестовоздвиженської церкви у Луцьку маловідома. Тематично, це в Україні єдиний такий знак вдячності порятованих від голоду своїм спасенникам. Мабуть і у світі. Отже, повернімось в нетаке далеке минуле...

У літературу я прийшов пізно, після завершення депутатської каденції у першому скликанні Верховної Ради України, професійної журналістської діяльності у ЗМІ. У 2004 році вийшла моя перша книжка – художня повість «Знімали у тайзі кіно про хліб», де йшлося про трагічні події 1932–1933 років. Передмову до неї зробив Левко Лук'яненко, автором післямови, яка стала одним з розділів книги, був Григорій Гуртовий: «Післямова першого читача, який пережив два страшних голодомори». Зацитую початок. «З повістю Андрія Бондарчука я ознайомився ще в рукописі. Нелегко було на серці, бо я знов ніби опинився у тій страшній реальності, яку пережив 70 літ тому. Ситуації, описані в книзі, немов взяті з жахливої натури. Це лише доля одного села з гарною назвою Гостина. А таких сіл в Україні були десятки тисяч. Серед них і моє...»

Рідне село Григорія Гуртового – Корніївка Веселівського району Запорізької області. Там здавна жили Гуртові – діди і прадіди козацького роду. Дід Карпо був полковником Самарської паланки Запорізької Січі. Та от настали страшні комуністичні тридцяті роки. Суцільний грабунок селян. В Сибір потяглись валки розкуркулених. Колективізація, голод. Страшний голод. Люди їли все живе, що можна було їсти, що їстівне росло на землі. Комнезамівці вигрібали все. В Гуртових забрали останнє – півгличика зерна. На Україну направили загони «чорношкірих» (люди в шкірянках), які не випускали нікого з сіл до міст, де можна було чимось розжитись. Першими відійшли дід і баба Гуртові. Село вимирало. У вимерлі села ешелонами завозили з глибинки росії москалів. Голод штовхав на неймовірне – канібальство. Однокласника Григорія Миколку з'їла мати. Її арештували. Померла менша сестричка Григорія Віра. Він сам вже не міг ходити. Померли б і Марійка, мати. Врятував батько, який на тачці повіз їх через села до Дніпра. Там врятувались, бо Марійку і Григорія, ніби без рідних, взяли в дитбудинок.

Якось видряпались. А далі – війна. Батька забрали на фронт. А як прийшли німецькі війська, Григорія вивезли в Німеччину. Зазнав там знущань, голоду. Повернувся в сорок шостому, а тут – той же тридцять-другий-третій. Роботи нема. Жебрачів. Одного разу потрапив у хату до людоїдів. Та був настільки худий, що навіть вони погребували і відпустили. Багато людей їхали на Західну Україну, де, нібито, голоду нема. І от група хлопців серед яких був і Гуртовий вирішила їхати. Треба було рятуватись.

Я добре пам'ятаю ті часи, мені було вже десять років. Тоді на Західну Україну накочувались голодуючі, мов океанські хвилі – одна за другою. Не було такого села, двору, яких не відвідували вони. Одні щось привозили, щоб виміняти, інші шукали щось в полі, ще інші просто жебрачили. Один чоловік з Полтавщини привіз два важелезнних жорнових камені, бо там для них роботи не було. Запам'ятався один на ім'я Макар, бо заходив до нас кілька раз. Жили ми самі після евакуації дуже бідно. Але мати вкине йому у миску пару варених картоплин, ложку-другу вареного бобу, він дякує. Був трохи не сповна розуму, але більш-менш адекватний.

– Макаре, – каже мати, – вийди в сіни, скинь одержу, я її в печі пропечу, бо ж тебе воші загризуть.

– Хе, Оксеньо, хіба то грушки, щоб їх в печі сушити?..

Як і голод 1932–1933 років, післявоєнний був штучним. Хліб був. Однак його забирали під тим же приводом: найголовніше – хлібозаготівля.

Зерном заповнювали запасники резервного фонду в Сибірі, на Уралі, надавали дружню допомогу країнам соціалістичного табору в обмін на солідарність.

Це лише в імперії зла могло бути таке. Залізничними коліями України, паралельними чи зустрічними курсами, тягнулися із Сходу на Захід, чи у зворотному напрямку різні за змістом і вмістом ешелони. На дахах, зчепках, підніжках вагонів, які везли зерно, вугілля, ліс за кордон ліпились голодуючі, назустріч йшли заграбовані вагони, що везли в Сибір посібників бандерівців, куркулів. Потяги з голодуючими часто зустрічалися з тими, які їхали із Заходу. На дахах вагонів теж тулилися люди, які поверталися із запасом харчів для рідних, як порятунком. Це була особливо небезпечна дорога. В передмістях, де потяги сповільнювали рух, по обидва боки колії чекали бандити-крючники. Вони на ходу закидали гострі металеві гаки на довгих держаках чи вервечках, стягували поклажу або людину з нею. Люди гинули. Але попри цю небезпеку, попри погрози влади, що «на Западній» чи не за кожним кущем чатує бандьора з автоматом, попри можливе затримання міліцією, люди їхали. До речі, випадків розправи з голодуючими з боку УПА не було.

Жодної статистики щодо кількості голодуючих, які прибували за порятунком на Західну Україну, нема. Є лише одна інформація. Завідуючий сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Варшавський інформує свого партійного очільника: «Летом 1946 года поток сельского населения указанных областей (Схід, Центр, Південь України, прилеглі області росії – авт.) не уменьшился. В июне органами транспортной милиции УССР было снято только с товарных поездов 62 420 человек. А за две последующие декады июля 97 633 человека». А ще ж люди добиралися іншими шляхами і далеко не всіх виловлювало це, лише одне відомство.

Якщо взяти за основу останню цифру, то за два роки виходить понад 3,5 мільйона. То ж не дивно, що до кожної хати чи не щодень навідувались приїжджі і не зустрічали, мабуть, відмови. Це при тому, що західняки не розкошували при панській Польщі, при німецькій окупації. На Волині, як і інших областях Західної України, за короткий передвоєнний час колективізації влада не встигла розграбувати село, то ж люди щось мали. Мабуть, чутки про їх щирю душу штовхали деяких голодуючих на незвичайні вчинки: матері не маючи змоги прогодувати маленьких дітей, залишали їх ... під порогом якоїсь хати. Саме такий подарунок знайшла ранком Марія Кислюк з Підбереззя Горохівського району. В записці,

що була з немовлям, повідомлялось, що хлопчика звати Анатолій Штельмах, народився він у с. Кочерижиці Уманського району, Черкащина. Став підкидьок рідним сином Марії, а вона для нього – матір'ю. І лише, коли настала пора призову, дізнався правду. Про його долю є розповідь у моїй книзі «Україна. Голодомор 1946–1947 років: непокараний злочин, забуте добро».

Кожен з тих мільйонів віз для одного, двох чи трьох рідних щось їстівного. То ж виходить, що наші недалеко рідні допомагали не менш як семи мільйонам голодуючих. Це був масовий моральний, мовчазний, не рекламований владою, подвиг. Його й задумав увіковічнити Григорій Гуртовий.

Підберезівський хлопчик-знайда виріс, відслужив у армії, але не захотів повертатись туди, де народився, до своєї біологічної матері. Волинь стала його рідною, як і матір'ю та, що його виховала. Приріс до волинської землі, завів сім'ю.

Приріс і Григорій Гуртовий. Бо тоді, у важкі часи, в Торчині зустрів доброзичливих, щирих душею людей, які допомогли йому. Знайшов роботу в місцевій газеті, оскільки вмів непогано малювати, завів сім'ю. Тут зустрів омріяну Незалежність, яка підняла його духовні сили, розкущила талант. В обласній газеті я читав його хвилюючі спогади про жахливі голодоморні роки, журналістські розповіді про краєзнавчі пошуки. Все це жило і в мені. В дитинстві я теж пізнав, що таке голод. Але тут мені одразу закинуть докір: я, корінний волинянин, стверджую, що у 1946–1947 роках голоду, як такого, у нас не було.

Так. Але голод не завжди буває масштабним. Є регіональним, місцевим, навіть сімейним. У Луцьку на Меморіалі Слави є пам'ятний знак волинянам, жертвам солдатського голодомору, про який я вперше, з трибуни Верховної Ради України, й повідомив, згодом розповів у своїй, вже згаданій книзі про голодомор. Після звільнення Волині, на початку 1944 року, відбувся останній воєнний призов. Щоб перекрити «кисень» УПА, до червоної армії замели і хлопців допризовного віку. Частина їх потрапила на фронт, значна частина – у Саратовську область, де прокладали газопровід Саратов-Москва. У мерзлому ґрунті, вручну, хлопці прокладали траншеї. Жили в дощатих бараках, землянках, легко вдягнуті, з вкрай поганим харчуванням. Голод, холод, хвороби, непосильна праця косили західняків не гірше німецьких кулеметів. Про це свідчать могили на саратовському кладовищі.

А голод, який я пережив, можна назвати хуторянським. Бо, хоча радянські війська вже вели бої на території Польщі, в Ковелі стійко оборонялись німецькі. Жителі хуторів Тростянка, Воротень опинились в прифронтовій смузі і були евакуйовані в Камінь-Каширський район. Батька тоді ж мобілізували. Ми не встигли ні обробити, ні засіяти землі, ні щось посадити. Повернулись посередині липня. Ні зернини, ні картоплини. В хаті, видно, квартирували солдати. Пам'ятаю, як в закутку знайшов шматок їхнього засохлого хліба, який здався мені смачніше цукерки. Виручала корівка, садок, природа, де росли лобода, щавель, ягоди, гриби, водились їжаки. Підмогою була риба, яка водилась в канавах. Взимку ставили петлі на зайців, пастки на куріпок, весною малеча по болотах спорожнявала гнізда чайок. Іноді щось вдавалось роздобути в селі. Але вижили.

З Григорієм Олександровичем я познайомився під час наукової конференції обласного краєзнавчого музею. Це була скромна, ввічлива, інтелігентна людина, яка знала дуже багато, але хотіла ще більше. У нас були спільні інтереси – голодомор, краєзнавство. Я розповів йому й про зустріч з відомим дослідником Голодомору-геноциду 1932–1933 років Джейсом Мейсом, який один з перших сповістив світ про жахливий злочин комуністичного режиму. Григорій Олександрович сказав, що мав би за щастя комунікуватись з такою особистістю.

З тих пір ми почали спілкуватись телефонно. Я побував у нього дома, в невеличкій кімнаті, що слугувала за робочий кабінет, усуніць заставлений книгами, папками, експонатами для музею. Дав йому рукопис повісті про голодомор, він ознайомив мене зі своїм, який закінчував, про козацьку Волинь. Був задоволений, що здається знайшов форму подяки тих мільйонів голодуючих, яких врятувала Західна Україна, її людям. А від себе – це буде вдячність волинянам за їхню щирю душу, за моральний подвиг.

Ескізму модель знака християнському милосердю Григорій Олександрович розробив сам, вона й нині є в його музеї. Ідея була підтримана громадськістю області. Хоч робота просувалась повільно,

але облдержадміністрація таки оголосила конкурс на кращий проект знака. З трьох відібраних таємним голосуванням таким стала робота скульпторки Ірини Дацюк. Однак його реалізація гальмувалась через брак коштів.

Цією проблемою проймався і я. На той час Григорій Олександрович вже важко хворів і при нашому спілкуванні висловлював жаль, що може не побачити в натурі свій задум. Для обласної газети я підготував звернення до небайдужих за підписом Гуртового і своїм. Текст він одобрих, воно було оприлюднене («Волинь-нова». 27.11.2010 року). Йшлося коротко про суть скульптурної композиції і прохання фінансової допомоги, яка б акумулювалась на банківських реквізитах Волинського крайового братства св. ап. Андрія Первозваного, яке я очолював. Немов відчуваючи близький фатальний кінець Григорій Олександрович висловив надію, що я не залишу важливої справи. На жаль, зібрано було мало коштів. У 2012 році частково виручив фонд Бориса Клімчука «Рідна Волинь», фінансувавши створення двох скульптурних постатей дітей, як частини скульптурної композиції. На той час вже не стало Григорія Олександровича Гуртового. На оплату головної – бронзову постать Ангела, камінну стелу, монтаж, благоустрій довкола пам'ятного знаку треба було ще знайти солідну суму. А йшов 2016 рік, 70-ті роковини голодомору. Дві скульптури, які тимчасово зберігались у приміщенні музею історії Луцького братства і чекали, щоразу нагадували мені про моральний обов'язок, нездійсненну мрію покійного.

Чим було ближче до ювілею голодомору, тим частіше я нагадував про цю проблему, зволікати з якою було антиморально, заступнику Луцького міського голови, який займався нею. Певно, причин зволікати знаходилось немало. І, коли, як кажуть, накипіло на душі, відбулась розмова, що враз розв'язала їх. Мене просто здивувало, якщо не шокувало те, що заступник до цього часу (чи то справді, чи була гра) вважав, що це пам'ятник жертвам довоєнного Голодомору, яких вже є багато. А хіба, мовляв, був після війни? Це вже була суперечка. Арбітра треба було негайно. І ми пішли до М. Я. Романюка, луцького міського голови. Я розповів йому про предмет дискусії, про те, що ідея пам'ятного знаку якого нема в Україні, це не пам'ять про жертви повоєнного Голодомору, а конкретизований вияв вдячності голодуючих їхнім рятівникам, нашим батькам, матерям, дідам,

бабцям за їх щире серце. Микола Ярославович хвилинку подумав, а тоді каже:

– О, тепер я пригадую: моя баба Уляна розповідала мені про цих людей. Рятували їх як могли. Трапився один сумний випадок. Баба нагодувала жінку з двома дітьми, дала їй ще й на дорогу харчів, попередила, що їсти при голоді треба потроху. А вона, вийшовши з хати, по дорозі не витримала, все з’їла. І осиротила дітей...

А тоді до свого заступника:

– Розрульте цю справу. Готуйте пам’ятник до відкриття на день Голодоморів...

І воно відбулося у 2016 році. Владика Михаїл у присутності багатьох лучан освятив пам’ятник. Був молебен, виступи. Виступив і я, Микола Ярославович ще й подякував мені за наполегливість. Пізніше я записав його розповідь, вона увійшла до моєї книги. Це сталося за місяць до його відходу у засвіти.

У 2018 році вийшла моя нова книга про післявоєнний голодомор, повість «Уклін ангелу». Якраз цей пам’ятник моральному подвигу волинян, та усіх західняків став важливим елементом сюжету книги, яку італійські добровільці готують до друку.

УДК 929:94](477.82)

Богдан ЗЕК,*кандидат історичних наук,**завідувач науково-експозиційного відділу історії Волині Волинського краєзнавчого музею, керівник секції відділення історії комунальної установи «Волинська обласна Мала академія наук»;***Наталія МИРОНЮК,***завідувач організаційно-масового відділу комунальної установи «Волинська обласна Мала академія наук»;***Марія ЮРЧИК,***учениця 10-А класу Волинського наукового ліцею Волинської обласної ради, слухачка відділення історії комунальної установи «Волинська обласна Мала академія наук», м. Луцьк*

ВНЕСОК ГРИГОРІЯ ГУРТОВОГО (1924–2012) У ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ ІСТОРІЇ ВОЛИНІ¹

Г. Гуртовий – історик, краєзнавець, один з фундаторів музейної справи на Волині, педагог та громадський діяч. Його особистість формувалася у період становлення радянської тоталітарної системи. Він був очевидцем колективізації, Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., подальших репресій влади і подій Другої світової війни, голодомору 1946–1947 рр. Ставши фундатором Торчинського музею він здійснив значний внесок у дослідження та популяризацію історії Волині. Г. Гуртовий автор близько 600 праць – книг, наукових статей, дописів у газетах.

Ключові слова: Г. Гуртовий, Торчин, музей, краєзнавство, історія, Волинь.

26 грудня 2024 р. виповнюється 100 років від дня народження Г. Гуртового – історика, одного з основоположників волинського краєзнавства, музейника, організатора культурно-просвітницького життя, педагога та публіциста. Він народився на Херсонщині, однак життєвий і професійний шлях був пов'язаний з Волинню. Г. Гуртовий – засновник Торчинського історичного музею, упродовж десятиліть не лише проводив роботу із збереження пам'яток, але й активно досліджував історію Волині, репрезентував її у науково-популярному викладі, часто пропонуючи власну, альтернативну точку зору на процеси та явища. Робота історика була неодноразово відзначена нагородами, іменними преміями та почесними званнями. Після смерті на його честь назвали Торчинський музей, а в області започаткували іменні краєзнавчі читання. Попри це життєпису

¹ Робота була відзначена I місцем на обласному етапі Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України у секції «Історичне краєзнавство».

діяча не присвячена жодна монографія, не розкритою лишається роль у збереженні історичних пам'яток в умовах викликів часу, окремої уваги також потребує успішна методика роботи з учнями. Лише після вирішення вказаного кола питань, внесок Г. Гуртового в історико-культурну спадщину Волині буде належним чином оцінений.

Початок волинського періоду у житті

Гуртовий Григорій Олександрович народився 26 грудня 1924 р. у селі Грушівці Нижньосірогозького (нині Генічеський) району Херсонської області в селянській сім'ї, яка мала козацьке походження. Полковником Самарської паланки Нової Січі (1734–1775) був Карпо Гуртовий, про що власне розповідав малому Григорію дідусь [14, с. 1]. Однак, дитинство і юність діяча були сповнені випробувань долі. Він став свідком становлення радянської тоталітарної машини: бачив, як розкуркулювали діда і силоміць змусили батька приєднатись до Товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ).

Своє навчання Григорій розпочав восени 1932 р. в селі Корніївка на Запоріжжі (нині Мелітопольський район). Однак, воно закінчилось через кілька місяців. Україна потерпала від Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. У родині Гуртових в Корніївці померли дід Карпо, бабуся Горпина, молодша сестра Віра [23, с. 2], загалом до 40 родичів [41]. Сім'я шукала порятунку на Луганщині і Донеччині, після чого зупинилась у селі Кам'янка-Дніпровська на Запоріжжі (нині Василівський район), де Григорій продовжив навчання в середній школі. Ще з дитинства читав твори Тараса Шевченка, адже «Кобзар» був у домашній бібліотеці.

У період 1939–1940 рр. Г. Гуртовий навчався у 9-му класі Кам'янка-Дніпровської середньої школи. Так, принаймні у пізнішому часі засвідчили працівники районного земельного відділу та бібліотеки у Торчині [11]. Ймовірно, це було зроблено аби дати можливість юнаку рухатись кар'єрною драбиною і засвідчити факт наявності середньої освіти. Насправді ж, 21 червня 1940 р. Г. Гуртовий завершив лише 7 клас неповної середньої школи № 6 у райцентрі Кам'янка Запорізької області. Це підтверджує свідоцтво про успішність учня, де зазначено, що при відмінній поведінці він отримав таку ж оцінку з російської літератури, арифметики, геометрії, Конституції СРСР і УРСР, креслення та співів. На «добре» були оцінені його знання з української мови і літератури, російської мови, алгебри, природознавства, історії, географії, фізики, хімії, німецької мови,

малювання та фізкультури [10]. Як бачимо, у майбутньому, Г. Гуртовий досягне найбільших успіхів саме з історії та малювання, за які мав «добре».

Подальший життєпис діяча формували виклики часу та обставин. Через погіршення здоров'я в батьків та матеріальну скруту, з 8-го класу юнак був змушений працювати на виробництві. Маючи хист до малювання, він вирушає на Донбас, де з 15 січня 1941 р. працює ретушером-портретистом у промисловій артілі «Побєда» на станції Чистяково Сталінської області (нині Донецька область). На цій роботі Г. Гуртовий зустрів початок німецько-радянської війни. Підприємство працювало до кінця серпня 1941 р. Евакуюватися не вдалося через стрімке просування вермахту. Тому юнак разом з іншою молоддю пішов працювати сільгоспробітником у колгосп ім. Сталіна, але зрештою у листопаді 1941 р. вирішив повернутися додому.

З Донбасу до Кам'янки-Дніпровської Григорій вирушив пішки наприкінці 1941 р. Подолавши відстань у 400 км він прийшов до батька, який заробляв на життя муруванням груб. Г. Гуртовий був для нього помічником до травня 1942 р. Після цього його з 15-річною сестрою Марією службовець поліції відправив на примусові роботи до Німеччини. Таким чином Г. Гуртовий став остербайтером і на собі відчув нацистську окупаційну політику.

Працювати довелось у місті Різа на Ельбі, в таборі металургійного заводу «Штельверк» з 10 липня 1942 р. до 18 квітня 1945 р. Г. Гуртовому присвоїли персональний номер – 8439. Остербайтери виконували різні роботи, у тому числі ремонтували дороги і вивозили сміття. Праця супроводжувалась побоями і постійним відчуттям голоду. Гуртовий двічі намагався тікати, але безуспішно. У результаті виснажливої праці, скрутних побутових умов, у 1944 р. він захворів на туберкульоз. Згодом син Г. Гуртового наступним чином передав спогади батька про цей час: «Всі були такі знесилені працею і голодом, що одного разу тато, щоб потрапити в лазарет, поклав долоню на гарячий метал, аж зашкварчало і запахло смаженим, і ту смаженину йому хотілось з'їсти. Тато розповідав про декілька спроб втекти з табору, які закінчувались неподалік від табору, бо тікати було нікуди, та й сил не було. Якийсь шанс на порятунок дало татові його вміння малювати. Декілька із тих намальованих ним олівцем портретів німкенів та німців, зроблених в таборі, татові повернули під час його поїздки в м. Різа, на запрошення заводу, здається, у 1972 році» [21, с. 12].

Життя остербайтера для Гуртового завершилося після приходу Червоної армії у травні 1945 р. Незважаючи на виснаження, він одразу почав працювати художником в апараті фронтового збірно-пересильного пункту № 204 у німецькому місті Ельстерверд. Тут він перебував з 12 травня по 3 серпня 1945 р. [7]. Одночасно із цим лікувався.

До Кам'янки-Дніпровської вдалось повернутись восени 1945 р. З госпіталю прийшов додому і батько. Мати, яка в голодні роки всім, чим могла рятувала дітей, померла у 1943 р. Становище сім'ї було скрутним. До цього всього у Г. Гуртового загострився туберкульоз, який фактично прикував його до ліжка. На шість місяців лікарською комісією він був визнаний інвалідом II групи [6].

Підлікувавшись, влітку 1946 р. Г. Гуртовий починає працювати художником рибгоспу ім. Сталіна у своєму селі, а з січня 1947 р. на цій посаді у рибгоспі села Тарасівка Томаківського району, що на Дніпропетровщині. Варто зазначити, що в цей час Україна потерпала від чергового голоду 1946–1947 рр. Г. Гуртовий, як і багато інших представників Наддніпрянщини вирушив на Західну Україну, де післявоєнний голод був менш дошкульним.

У січні 1947 р. він приїхав до брата у Торчин аби купити хліба для голодуючої родини, однак затримався тут на все своє подальше життя. Для здібного юнака одразу знайшлась робота. З 1 березня він почав працювати інструктором районної газети «Вільна Україна» (згодом «Колгоспна правда») по роботі з робсількорами [2]. Зарекомендувавши себе з позитивної сторони 1 лютого 1948 р. був призначений директором Торчинського районного Будинку культури [5]. На цій посаді докладав зусиль для покращення культурно-масової роботи, що підтверджує характеристика, підписана завідувачем районного відділу закладів культпросвіти 14 серпня 1948 р. [8; 13]. Попри потенційні можливості, 2 вересня він повернувся до роботи в редакції газети, де пропрацював секретарем до 1962 р. – часу ліквідації Торчинського району [12].

Робота не стала завадою для подальшого навчання. У 1954 р. без відриву від виробництва Г. Гуртовий закінчив Торчинську середню школу робітничої молоді. На той час йому вже виповнилось 30 років [1]. У сфері, де працював Г. Гуртовий кар'єрний ріст часто визначався активністю в ідеологічному житті, відтак він був членом Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді (ВЛКСМ). Пізніше сам розповідав, що був змушений жити за подвійними стандартами, адже з огляду на перебування

на окупованій території, роботу в Німеччині, працював під пильним наглядом Комітету державної безпеки (КДБ) [27, с. 23]. Після смерті Й. Сталіна неодноразово викликався на допити. Через тиск з боку силовиків навіть був змушений звернутись з листами до тодішніх керівників СРСР М. Хрущова та Г. Маленкова. Зрештою на допити Г. Гуртового більше не викликали [41].

Таким чином період становлення особистості Г. Гуртового припав на негативний досвід першої половини ХХ ст.: радянські соціальні експерименти, репресії, штучні голодомори, Другу світову війну. Не дивлячись на означені випробування юнак прагнув до самовдосконалення, здобуття знань, активно цікавився культурним життям. Певною мірою його життєпис цього періоду може слугувати прикладом для сьогоденішнього покоління українців, які стикнулися з усіма викликами війни.

Робота із збереження історичних пам'яток

Розкриття постаті Г. Гуртового не можливо без його світогляду та захоплень. У сфері інтересів діяча помітне місце, якщо й не визначальне, зайняла історія та артефакти, які він особливо наполегливо збирав. Для багатьох волинян його ім'я асоціювалось із музеєм у Торчині, засновником якого він власне і став. Відтак розкриваючи внесок у збереження історичних пам'яток насамперед варто висвітлити діяльність Г. Гуртового, як колекціонера та організатора музейної справи на Волині.

Науково-обґрунтованого пояснення чому Г. Гуртовий прийняв рішення створити музей на даний час так і не має. Описуючи це попередні автори спираються на свідчення самого Гуртового, інтерпретують їх радше у публіцистичному форматі, ніж піддають науковому аналізу. Розкриваючи причини виникнення задуму створити музей, насамперед зазначимо, що в період роботи у газеті молодому кореспонденту доводилось обходити Торчин і довколишні села, якщо не за редакційним завданням, то в пошуках матеріалів для статей. Під час таких подорожей він знаходив багато старовинних речей, а згодом люди самі почали приносити їх йому, спостерігаючи яке захоплення вони викликали у юнака. Зокрема, в одному з інтерв'ю для газети «Радянська Волинь» у 1984 р. він зазначив наступне: «Готуючи газетні публікації, все частіше звертався до архівних документів. А згодом, коли на сторінках газети традиційними стали матеріали на краєзнавчу тематику, в мене серед читачів з'явилося чимало помічників.

Мені підказували теми, мені приносили документи, речові знахідки. Ось тоді й зародилась думка про створення музею. Було це в 1954–1955 роках» [30, с. 5].

Висунемо припущення, що на захоплення Г. Гуртового впливали розповіді дідуся про козацьке походження і сама Волинь, з її історією, яка мала свої особливості у порівнянні з регіоном, де він народився та формувалась його особистість. У цьому відношенні доречно навести слова самого Гуртового про те, як читаючи енциклопедію він натрапив на згадку про «Торчинський маніфест». Після цього до його прийшло переконання: «Якщо “Всесвітня історія” згадує про цей торчинський документ, то вже заради нього в Торчині повинен бути музей». Після цього він із ще більшим ентузіазмом розпочав пошуки, збір матеріалів та експонатів. Історичні реліквії знаходив в багатьох місцях, навіть найбільш неймовірних. Стародруки траплялись не лише в селянських оселях чи храмах, але й на смітниках. Бойову ракету кінця ХІХ ст. витягнув із водойми у с. Смолигів. Однак, лише згодом дізнався що це є насправді [29, с. 29].

У 1955 р. при редакції газети, де працював Г. Гуртовий виник учнівський краєзнавчий гурток. Заохочені ним школярі допомагали у зборі матеріалів з історії Торчина, сіл району та всієї Волині. Незважаючи на те, що гурток формувався стихійно, він привертав увагу не лише юнацтва. Так, до роботи в ньому долучився інженер, ветеран «Просвіти» 1920–1930-х років А. Кревський, учасник художньої самодіяльності Торчина П. Шапов, селянин із с. Садів А. Хитрий, колишній член Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) В. Угринович та інші [28, с. 25].

Здійснюючи пошук, як самостійно, так і за участю когорта небайдужих краян, 23 березня 1957 р. Г. Гуртовий відкрив перший громадський музей на Волині у редакції Торчинської районної газети [20, с. 9]. Оформлену в кабінеті виставку першими відвідали учні Веселівської (Боратинської) школи, яких привела Л. Левчук аби вони наочно побачили зібрані Г. Гуртовим свідчення минулих віків [28, с. 25].

Для обліку колекції було заведено спеціальний зошит під назвою «Реєстр експонатів Торчинського районного музею». Перший запис у ньому датується 17 квітня 1957 р. Тоді Костянтин Климович приніс бронзову фігурку музиканта. За кілька років колекція суттєво поповнилась. Серед артефактів музею вже були крем'яні рубила, монети римського періоду, козацькі люльки із глини, гільзи Першої і Другої світових війн. Речі приносили люди різного віку – від учнів школи до пенсіонерів [29, с. 29].

Врешті 17 вересня 1960 р. музей офіційно відкрився в окремому приміщенні [20, с. 9]. З огляду на швидке поповнення колекції, постала проблема в новій експозиційній площі. Завдяки старанням Г. Гуртового у 1962 р. музей розташувався у будівлі колишнього районного суду [28, с. 25; 41]. Експозиція розмістилась у п'яти залах. Для її створення Г. Гуртовий звернувся за допомогою до працівників обласного краєзнавчого музею та сам брав безпосередню участь в її оформленні: писав етикетки і тексти, малював козацькі портрети [20, с. 10].

Після розформування Торчинського району у 1962 р. Г. Гуртовий почав працювати вчителем історії та малювання у місцевій середній школі. Це мало значний вплив на подальший розвиток музею. Відтепер за його словами: «У пошукову музейну роботу були залучені десятки учнів – шанувальників краєзнавства. Музей практично “приходив” до них на урок. Багато подій історії підкріплювалися експонатами, документами. Їх можна було потримати в руках, розглянути з усіх боків. Діти розглядали справжній папірус з Єгипту, пергамент з єврейської “Тори”, берестяну грамоту, яку виготовили самі. Тримали в руках зуб мамонта, уламок бивня. Діти за знахідками переконувалися, що до школи вони ходять стежками мамонтів, оленів, що в Білостоці є Римський шлях, а дорога до того села Татарський або Чорний шлях; що біля білостоцької церкви – то справжні Козацькі криниці...».

Фактично з перших днів існування музею він став навчальною базою для Торчинської, Веселівської, Смолигівської та кількох інших шкіл. Тут проводилися передбачені програмою уроки, виховні години, зустрічі з ветеранами війни і праці, заняття різноматичних гуртків. З метою поповнення колекції та збереження історичних пам'яток, Г. Гуртовий ходив з учнями у краєзнавчі походи. Музей привертав дедалі більшу увагу і став свого роду культурно-освітнім центром громади. Це підтверджує інтерв'ю учениці Торчинської середньої школи І. Васильєвої: «Скільки людей побувало в музеї! І ми пишаємось цим. Це праця нашого вчителя і наша праця. Ще дошкільнятами приходили сюди, а тепер на порозі випуску ми господарі в музеї. Тут є й експонати, знайдені нами. А нагадування Григорія Олександровича – не дайте загинути пам'яткам минулого – для нас закон!» [28, с. 25–26].

Ентузіазм Г. Гуртового та торчинських шанувальників історії, які зібрались довкола його постаті був помічений: 10 травня 1967 р. рішенням Колегії Міністерства культури України музей отримав звання «Народного»

(народний – створений за ініціативою та участю населення на громадських засадах) [19, с. 3]. Ця подія ознаменувала собою черговий етап розвитку. Визнання отримав не лише музей та його засновник, але й саме містечко.

Після відкриття музею Г. Гуртовий проводив екскурсії сам, однак через великий наплив відвідувачів у фундатора залишалося мало часу на виконання іншої роботи. Відтак до цієї справи він залучив учнів місцевої школи разом з вчителькою історії А. Омеляшко. Після екскурсій вони також проводили прибирання.

У зв'язку з тим, що заклад розвивався і почав відігравати помітну роль у житті громади, при музеї була створена рада, до якої увійшли громадські активісти, зокрема: директор Будинку культури А. Шапов, колишній член КПЗУ В. Угринович, вчителька історії Торчинської середньої школи А. Омеляшко, інженер А. Кревський. Директором музею і головою ради став Г. Гуртовий. Кожен з її членів відповідав за окремий напрям роботи. Так, підготовкою учнів-екскурсоводів керувала вчителька історії; за прийом екзаменів від екскурсоводів, дотриманням принципів науковості, організацію пошукової, дослідницької роботи відповідав директор.

Г. Гуртовий вважав, що кожен екскурсовод мав досконало знати краєзнавчий матеріал, експозицію, історичні джерела, поточну інформацію з різних питань. Попри ці вимоги кількість бажаючих проводити екскурсії була доволі значною. Скажімо, у музейному архіві зберігається написаний дитячою рукою текст із заголовком: «Список юних екскурсоводів». У ньому перелік із 13 учнів 6-Б і 6-В класів. Документ без датування. Однак, у 1978 р., коли із Торчинської школи випускалося минуле покоління екскурсоводів, то провели опитування і склали перелік із 38 учнів, які зголосились обслуговувати музейну експозицію. Це були школярі 5–8, менше 9-го класу.

Для підготовки екскурсоводів була розроблена окрема методика. Спочатку в класах формувалися списки бажаючих. Далі цей процес включав наступні етапи:

1. Бажаючі кілька разів прослуховували екскурсію директора аби зрозуміти, як будувати розповіді та співвідносити їх з експонатами;
2. Далі слухали розповіді інших підготовлених екскурсоводів аби дізнатися, як ведуть екскурсії більш досвідченіші учні;
3. Учні розподілялися по експозиційних частинах, залах, тематичних блоках, самостійно працювали з краєзнавчим матеріалом, вивчали

інформацію біля стендів, ознайомлювались з пам'ятками, текстами, документами;

4. Кожен сам розробляв і записував тексти власних екскурсій, зачитував їх перед публікою. Після цього вносились уточнення, правки. Далі відредагований текст йшов на оцінку;

5. За визначеними розділами проводили екскурсії для себе та своїх однокласників;

6. На екзамені розповідали ту ж екскурсію для вчителя-керівника, директора музею, тим самим демонструючи всі знання експозиції, історичних фактів та вміння їх викладати.

Лише після проходження цих етапів, учнів допускали до проведення екскурсій відвідувачам. Але на цьому все не закінчувалося: час-від-часу організовувались конкурси на кращого екскурсовода, які змушували постійно вдосконалюватись та розвиватись. Таким чином при підготовці екскурсоводів у Торчинському музеї враховувалися як потреби закладу, так і різні фактори шкільного життя [28, с. 27].

Внесок Г. Гуртового у збереження історичних пам'яток був пов'язаний не лише із створенням музею, формуванням музейної колекції, до чого він намагався власне залучити якомога більшу кількість однодумців, але й із його популяризаторською роботою, зокрема через проведення екскурсій. Приймаючи відвідувачів в експозиції, показуючи їм знахідки та експонати, емоційно підкреслював їх важливість не тільки для музею, а й для краю загалом [26, с. 7]. Історик не забороняв торкатися артефактів, адже вважав, що вони особливим чином передають знання про минуле, формують його в уяві відвідувачів [41].

Г. Гуртовий вболівав не лише за містечко Торчин, яке для його стало по-факту рідним, але й прагнув зберегти якомога більшу частину історико-культурних надбань загалом. Це підтверджують спогади відомого волинського історика Геннадія Бондаренка: «Пригадую подорож у Низкиничі до монастиря в Киселині (нині села у Володимирському районі) на занедбане кладовище, де лежать кості Гулевичів, Олізарів, Чернокозицьких та інших відомих родин, про які розповідав Григорій Олександрович з болем показуючи понищені могили і пам'ятники. Величезне моє здивування викликав його портфель, коли після відвідування руїн Киселинського костельу ми сідали в автобус. Я йому поміг поставити портфель і запитав жартуючи: “Ви мабуть у ньому цеглу носите щоб вітром не здувало?” Григорій Олександрович щасливо засміявся і відкрив

портфель, де справді було кілька великих маркованих цеглин, які він відібрав для своєї музейної колекції. Він завжди радів, коли йому вдавалося поповнити колекцію Торчинського музею» [26, с. 8].

Працівники музею завжди мали можливість спостерігати як трепетно Г. Гуртовий відносився до експонатів. Годинами підряд вивчаючи їх, розглядаючи у збільшувальне скло дрібні написи чи позначки і постійно думаючи: «Що вони можуть означати?», «Чому наші предки надавали їм такої або іншої форми?», «Як вони їх використовували?». Далі йшов пошук відповідей у науковій літературі і, зрештою, публікації в газетах, збірниках, а також формування музейної експозиції. Таким чином свого наставника характеризував історик Олександр Мельник, згодом директор Торчинського музею [29, с. 30–31].

Попри виклики часу ентузіазм Г. Гуртового знаходив підтримку і в місцевої влади. Так, у 2004 р. керівництво тодішнього Луцького району прийняло рішення про передачу музею просторішого приміщення. Це давало можливість створення не лише нових виставкових залів, але й збереження більшої кількості історичних пам'яток. Урочисте відкриття нової музейної експозиції відбулось 22 серпня 2006 р. – напередодні Дня державного прапора та Дня незалежності України. Її авторська концепція була оцінена на високому рівні. На Першому Всеукраїнському конкурсі на кращий громадський музей, який проводився у 2009 р. в номінації «Історія рідного краю», Торчинський народний історичний музей посів перше місце.

Поряд із матеріальними пам'ятками, Г. Гуртовий залишив після себе чимало мемуарних записів, що також варто трактувати, як роботу із збереження історичної пам'яті. Зокрема, важливими є його спогади про події Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., очевидцем якого він був [39]. Вказані записи були ним передані до Державного архіву Волинської області [3, арк. 10–18].

Загалом старанням Г. Гуртового вдалось зібрати близько 15 тис. експонатів [22, с. 2]. Про свій особистий внесок він висловився наступним чином: «Від збору цих експонатів я отримав таке задоволення, яке ні за які гроші не купиш. Тому усе це я дарую нашій державі – Україні. І хай вона краще знає історію цього шматочка волинської землі і ці людські долі!» [31, с. 34; 42]. Саме з огляду на подвижницьку працю і жертвність Г. Гуртового, після його смерті, 11 липня 2013 р. Торчинському музею було присвоєно його ім'я [36, с. 190].

Підсумовуючи зазначимо, що робота із збереження історичних пам'яток Волині Г. Гуртовим проводилась у двох напрямках. Перший чи не найбільше стосувався заснованого ним музею у Торчині. Для досягнення цієї мети йому довелося жертвувати не лише своїм особистим часом, добробутом, але й проявляти ініціативу, що передбачало ризики в період радянського часу, адже історія була складовою частиною ідеології тодішньої влади. Окрім збору артефактів та збереження їх у музеї, Г. Гуртовий активно популяризував цю справу серед учнів, відвідувачів музею, публікаціями в пресі, пошуковими експедиціями. Власне дана інформаційна робота і стала другим напрямом діяльності із збереження історичних пам'яток регіону.

Вивчення та популяризація історії Волині

Формуючи музейну колекцію, Г. Гуртовий одночасно вивчав історію Волині. Результати його дослідницької роботи насамперед були включені до тексту екскурсії музейною експозицією, який упродовж десятиліть зазнавав постійних змін. Власне ознайомлення відвідувачів з історією краю стало першим напрямом популяризації минулого [42]. Поряд з цим історик репрезентував свої дослідження у періодиці, оформлював їх у вигляді статей до наукових збірників, видавав монографії, постійно виступав на краєзнавчих конференціях, круглих столах і семінарах.

Розкриваючи дослідницьку працю діяча, передусім варто звернути увагу на його пошукову роботу, організацію гуртків та експедицій. Частково ми вже торкалися цієї теми, зазначивши, що до створення музейної колекції Г. Гуртовий залучав учнів та усіх небайдужих. Однак, найактивніша пошукова і дослідницька робота розпочалась із створенням музею та після того, як у 1962 р. його директор почав працювати вчителем історії та малювання у Торчинській середній школі. Варто зазначити, що Г. Гуртовий на той час ще не мав відповідної освіти. Тому у 1961 р., у віці 37 років він розпочав навчання у Луцькому державному педагогічному інституті ім. Лесі Українки. Рішенням державної екзаменаційної комісії від 27 січня 1967 р. йому присвоїли кваліфікацію і звання вчителя історії та суспільствознавства середньої школи [4].

Влаштувавшись на роботу у школу вже на початку вересня 1964 р. Г. Гуртовий створив учнівський пошуковий загін «Орля» (згідно інших даних це відбулося в червні). Є різні версії щодо походження назви. За однією з них, він був названий на честь наймолодшого члена

торчинського радянського підпілля – Спиридона Гнатюка, який загинув від рук нацистів. Вже у 1965 р. Г. Гуртовий разом із своїми учнями пройшов по всьому ймовірному маршруту подорожі Т. Шевченка Волиню у 1846 р. [41].

Варто зазначити, що організація так званих гуртків слідопитів у навчальних закладах була популярною у той час ще й з огляду на присутність ідеології в освіті, однак для Г. Гуртового швидше за все це не був обов'язок диктований системою, а в більшій мірі особисте захоплення. Результати роботи з учнями висвітлювались на аркушах шкільної історичної стінгазети «Кроки століть», яка систематично видавалась у 1970-х – 1990-х рр. [28, с. 26–27].

Предметом дослідження членів гуртка ставали документи із родинних архівів учнів та їх сусідів, колишні місця битв. Проводились численні дводенні, триденні і десятиденні походи, під час яких учні зустрічалися із свідками важливих історичних подій – ветеранами війни та праці, записували спогади, легенди, народний фольклор [31, с. 32]. Так, влітку 1986 р. учасники загону – учні 7-А класу здійснили 80-кілометровий пошуковий похід. Вони побували в селах Веселе, Шепель, Забороль, Городок, Одереди, Сьомаки, Білосток, Садів, Сарнівка. Привал робили біля «Козацьких криниць» в с. Білосток та інших місцях. Під час походу знайшли перстень XII ст., шаблю пізнішого часу, провели кілька цікавих зустрічей. Торчинські пошуковці навідувались і до садиби українського історика та дипломата В'ячеслава Липинського в с. Затурці ще тоді, коли його ім'я було під забороною. Власне дізналися про це лише тоді, коли почали викликати до КДБ. А підштовхнула їх на цей похід згадка торчинця Петра Ковальчука про те, що від XIX ст. і до 1939 р. чимала маєтність Липинських була і в Торчині, поруч із землями Лесі Українки [28, с. 27].

Під час пошукової та дослідницької роботи Г. Гуртового, за участі його учнів, вдавалось робити не лише певні наукові відкриття, але й розвіювати місцеві історичні міфи. Так, під час танкової битви в трикутнику Луцьк–Броди–Дубно 23–29 червня 1941 р., за радянською версією, героїчно загинув сержант Іван Панфільонок, який особисто підбив 11 танків супротивника. Його могила була поблизу містечка. Однак, коли краєзнавець Петро Заклекта зустрів офіцера із таким же прізвищем, то виявилось, що він не однофамілець, а сам І. Панфільонок [40]. Власне він і написав листа торчинським слідопитам. Як виявилось, І. Панфільонок був поранений і направлений у медсанбат. Після лікування пройшов всю війну і за проявлений героїзм був нагороджений Золотою Зіркою Героя Радянського

Союзу. Однак не знав, що на місці свого першого подвигу на могилі золотими літерами викарбуване його ім'я, і щороку до підніжжя пам'ятника покладають квіти. Після цього Г. Гуртового разом з учнями було запрошено на зустріч із генералом І. Панфільонком, якого через 30 років нагородили другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу [33, с. 51].

Про нові знахідки та відкриття Г. Гуртовий повідомляв на сторінках місцевої преси, у такий спосіб популяризуючи історію Волині. Бібліографи історика визначили, що за період 1947–2014 рр. (деякі роботи Г. Гуртового були видані вже після його смерті) він опублікував близько 600 різних праць – книг, брошур, статей у збірниках, журналах, публікацій у газетах. Більшість із них присвячені історії. З огляду на вимоги до роботи обмежимося аналізом лише 11 книжкових видань.

Першими у 1994 р. на 155 сторінках побачили світ «Вибрані краєзнавчі статті та бібліографія», ініційовані та упорядковані директором Волинського краєзнавчого музею А. Силуком. Формат книги – збірник вибраних статей Г. Гуртового, виданий з нагоди його 70-річчя та 40-річчя краєзнавчої і пошукової роботи [17]. Варто також зазначити, що у 1997 р. за пропозицією Г. Гуртового у місцевій районній газеті було запроваджено рубрику «Цікавинки з історії рідного краю» до якої власне він сам і найчастіше подавав матеріали.

У 2000 р. була видана друга книга «Волинь – край козацький». У ній на 352 сторінках автор намагався сміливо довести озвучену тезу. На основі інших досліджень та своїх припущень він висвітлив долі, як рядових козаків так і їхніх ватажків, які мали волинське походження. Серед них Байда Вишневецький, гетьмани Ружинські, Несвіцькі, Бережецькі, Білостоцькі, Богушівські [37, с. 39–40]. Їхні портрети у книзі, схеми найважливіших битв, карти та безліч інших малюнків були намальовані самим автором. Історик не обмежувався Волинню, а швидше репрезентував її покликаючись до загальної історії України: становлення козацтва, відомих персоналій, головних битв, народних повстань. Науково-популярний, а де й публіцистичний підхід до висвітлення подій і фактів безумовно привернув увагу – книга мала успіх. Тому у 2009 р. було підготовлене її друге доповнене, уточнене та дещо виправлене видання [32, с. 36].

Варто зазначити, що Г. Гуртовий також входив до складу авторського колективу багатьох інших видань, брав участь у їх редагуванні. Зокрема, у 2001 р. долучився до історико-інформаційного видання «Луцький район: минуле і сучасність» [25].

У якості продовження популяризації теми українського козацтва у 2003 р. побачила світ його третя книга «Волинський Ружин і гетьмани Ружинські». Вона була присвячена 500-річчю села Ружин Ковельського району. У ній історик розповідав про чотирьох козацьких гетьманів-князів XVI–XVII ст.: Остафія, Богдана, Михайла і Кирика Ружинських, які походили з однієї родини і села та намагався довести, що їхнє родове гніздо знаходилось у волинському, а не житомирському Ружені. У цій роботі Г. Гуртовий проаналізував родинний герб, детально описав життєпис кожного з її членів, власноручно намалював їхні портрети [34, с. 88].

Краєзнавець цікавився історією інших народів, які проживали на Волині. У цьому ж році видав книгу «Євреї містечка Торчин», де описав історію іудейської громади містечка, її життя та трагедію Голокосту. Для її підготовки Г. Гуртовий збирав інформацію в кількох архівах та опитував очевидців. Таким чином, він був одним із перших волинських істориків, які зацікавились темою подій Голокосту.

П'ятою по рахунку і третьою у 2003 р. стала його праця власне про історію самого містечка – «Торчин – передзвін віків: історико-краєзнавчі нариси». Під час її підготовки автор збирав інформацію в різних архівах країни: центральних у Києві, державних обласних у Луцьку і Житомирі. Поряд із цим опрацював величезну кількість узагальнюючих праць з історії України, окремі монографії, статті, спогади старожилів Торчина та навколишніх сіл (які зібрав ще під час роботи в редакції районної газети), експонати Торчинського музею. Завдяки проведеній роботі йому вдалось висвітлити історію містечка від найдавніших часів до кінця XX ст. Окрім Торчина, у книзі, ми також знаходимо деякі відомості про інші населені пункти: села Веселе, Буянів, Садів, Сарнівка, Городині [32, с. 35–36]. У 2010 р. побачило світ по суті доповнене видання цієї книги «Торчин у цифрах і фактах» [18].

У 2008 р. до 75-річчя подій Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Г. Гуртовий підготував книгу «Голгофа голоду». До неї увійшли спогади автора, а також інших очевидців, які пережили жахіття того часу [24].

Г. Гуртовому вдалось підготувати до друку окремими виданнями свої багаторічні результати вивчення історії окремих населених пунктів Торчинської округи. Так, у 2011 р. була надрукована книга «Городок. Історична доля села Городок Луцького району» [15]. Вона охоплює період від найдавніших часів до початку XX ст. Автор намагався привернути увагу читача цікавими фактами. Зокрема історією про борця Петра Янковського.

Г. Гуртовий висвітлив його біографію, спортивну кар'єру та визначні поєдинки. Поза увагою не лишив факт перебування в Городку Юзефа Крашевського у 1840–1848 рр., коли він працював над своїми найкращими творами «Історія кілка в тині», «Хата за селом», «Уляна». Автор поділяв думку, що письменник зустрічався із Т. Шевченком і більше того уточнював, що це могло бути лише 22 жовтня 1846 р. [35, с. 39–40].

У 2012 р. Г. Гуртовий видав свою останню роботу «Білосток з найдавніших часів: краєзнавчі нариси». У ній на основі археологічних знахідок, архівних джерел та спогадів місцевих жителів було висвітлено давню історію села Білосток Луцького району. Автор звертав увагу на власників села, засновника і настоятеля Свято-Михайлівського храму та Хрестовоздвиженського монастиря, з яким пов'язаний один з видатніших іконописців кінця XVII – початку XVIII ст. – Йов Кондзелевич [16].

Варто зазначити, що не всі роботи Г. Гуртового були опубліковані. Зокрема, він підготував дослідження «Історії міст і сіл Луцької землі». В даній праці представлена історія майже ста населених пунктів Луцького району. На жаль через брак коштів книга так і не була видана. Сьогодні рукопис зберігається у фондах Торчинського народного історичного музею імені Г. Гуртового [35, с. 40].

Окремим напрямом популяризації історії Волині стали виступи на краєзнавчих конференціях та круглих столах. На статті Г. Гуртового ми часто натрапляємо в збірниках матеріалів конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся». Історик брав активну участь у краєзнавчому руху. Він став членом Національної спілки краєзнавців України, був відзначений багатьма нагородами та званнями. Зокрема, у 1998 р. обраний почесним доктором у галузі історії Волинського державного університету ім. Лесі Українки. У 2008 р. – почесним професором Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна». Г. Гуртовому було присвоєно звання «Заслужений працівник культури України». Він був нагороджений преміями ім. Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України, відзнакою – «Почесний краєзнавець України». Директор Торчинського музею став лауреатом премії Всеукраїнського культурно-наукового фонду Тараса Шевченка «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля», обласних премій ім. Миколи Куделі та «Одержимість». Г. Гуртовий – кавалер орденів «За заслуги» III ступеня, «За мужність» [36, с. 190], Почесний громадянин Волині і Луцького району (2005 р.) [9], «Людина року

2009» на Волині. Історик помер 1 вересня 2012 р. у Торчині, де й похований [19, с. 51].

Життєпис Г. Гуртового відповідав контексту історії ХХ ст. з усіма викликами епохи. Навіть незважаючи на професійні здобутки, його особистий досвід вже міг би претендувати на предмет наукового дослідження. Втім для Волині він став засновником Торчинського музею, істориком, педагогом, збирачем та охоронцем пам'яток. Постать діяча, як і його внесок у розвиток історії та культури Волині розкриті далеко не повністю. У свою чергу це не перешкоджає належному вшануванню його пам'яті з нагоди 100-річчя від дня народження.

Джерела та література

1. Автобіографічні дані і трудова діяльність Гуртового Григорія Олександровича // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
2. Архівна довідка Виконавчого комітету Торчинської районної Ради депутатів трудящих № 29 від 13.03.1959 р. // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
3. Державний архів Волинської області, ф. Р-1261. Спогади очевидців про голод на Східній Україні, оп. 6, спр. 9, арк. 10–18.
4. Диплом № 606806 Гуртового Григорія Олександровича про закінчення Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
5. Довідка видана Гуртовому Григорію Олександровичу 15 серпня 1948 р. про те, що він працює директором Будинку культури // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
6. Копія виписки із протоколу медичної комісії про хворобу Гуртового Григорія Олександровича від 29 грудня 1945 р. // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
7. Копія довідки фронтового збірно-пересильного пункту № 204 Гуртовому Григорію Олександровичу від 3 серпня 1945 р. // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
8. Особовий листок Гуртового Григорія Олександровича, 8 травня 1959 р. // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
9. Рішення Луцької районної ради № 20/2 від 28.12.2005 р. Про присвоєння звання «Почесний громадянин Луцького району» Гуртовому Григорію Олександровичу // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
10. Свідоцтво від 21 червня 1940 р. про завершення 7 класу Гуртовим Григорієм Олександровичем // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
11. «Свідчення» – розписка, що Г. Гуртовий навчався у 9 класі Кам'яно-Дніпровської школи // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
12. Трудова книжка Гуртового Григорія Олександровича // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
13. Характеристика на Гуртового Григорія Олександровича від 14 серпня 1948 р. // Фонди Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового.
14. Виноградова Г. Одержимий. *Слава праці*. 2004. 28 грудня. С. 1.

15. Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ), ф. Книги, документи, фото (далі – КДФ), інв. № 23466. Гуртовий Г. О. Городок. Історична доля села Городок Луцького району : історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надстир'я, 2011. 156 с.
16. ВКМ, ф. КДФ, інв. № 23764. Гуртовий Г. О. Білосток з найдавніших часів : краєзнавчі нариси. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. 64 с.
17. ВКМ, ф. Допоміжних матеріалів (далі – ДМ), інв. № 28924. Гуртовий Г. О. Вибрані краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. 155 с.
18. ВКМ, ф. ДМ, інв. № 60419/3. Гуртовий Г. О. Торчин у цифрах і фактах. Довідкове видання. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 32 с.
19. ВКМ, ф. ДМ, інв. № 65353/1. Григорій Гуртовий: біобібліогр. показ. / упр. культури Волин. ОДА; Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки; Волин. краєз. музей; Держ. арх. Волин. обл.; упоряд.: Л. І. Коць, Н. М. Кузьміна, А. А. Понагайба, Н. Д. Хомяк. Луцьк, 2014. 60 с.
20. Грабинська Л., Хмелярка Л. Спогади про Григорія Олександровича Гуртового – учителя з великої літери, світоча краєзнавства, подвижника музейництва. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 9–11.
21. Гуртовий О. Спогади про тата. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 11–20.
22. Поліщук І. Григорій Гуртовий: «Я марив музеєм». *Слава праці*. 2007. 24 березня. С. 2.
23. Черняк Н. Експурсія в минуле. *Слава праці*. 2009. 19 листопада. С. 2.
24. Гуртовий Г. Голгофа голоду. Спогади про пережите. Луцьк : Надстир'я, 2008. 142 с.
25. Луцький район: минуле і сучасність: іст.-інформ. вид. / ред. колегія: А. О. Горбатюк, М. С. Лапків, М. Ф. Левонюк, Г. О. Гуртовий та ін. Луцьк : Волин. обл. друк., 2001. 186 с.
26. Бондаренко Г. Емоції Григорія Гуртового в житті та праці. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 7–9.
27. Кучер П. Голгофа Григорія Гуртового. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 23–25.
28. Мельник О. Зв'язок музею і школи в діяльності Григорія Гуртового: загальний огляд. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 25–29.
29. Мельник О. Музей – пісня всього життя Григорія Гуртового. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 29–31.
30. Мельник О. Музей починався в його серці... *Слава праці*. 2012. 16 жовтня. С. 5.
31. Надольська В. Робота з школярами у музейній діяльності Григорія Гуртового. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 31–35.
32. Понагайба А. Наукова і творча посвята: бібліографія праць Григорія Гуртового у базах даних «Краєзнавство» та «Історична Волинь» Волинської ДОУНБ ім. Олени Пчілки. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 35–38.
33. Понедельник Л. Уклін тобі, учителю. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 50–53.

34. Олешко П. Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового. *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 84–94.
35. Сахнюк А. Історія населених пунктів Луцького району в працях Григорія Олександровича Гуртового. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 38–40.
36. Сахнюк А. 26 грудня 100 років від дня народження Г. О. Гуртового (1924–2012) – краєзнавця засновника Торчинського народного історичного музею, заслуженого працівника культури України. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2024 рік* / Волин. обл. рада. Департамент культури, молоді та спорту Волинської ОДА, Волин. краєзн. музей, Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки ; ред.-упоряд.: Є. І. Ковальчук, Н. Д. Хомяк ; відп. за вип.: О. Г. Вожатко, Н. В. Граніч. Луцьк : Терен, 2024. С. 189–193.
37. Середюк О. Пам'ять навіки (Пам'яті Г. О. Гуртового). *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : Вежа-друк, 2014. С. 40–44.
38. Юрчик М. Григорій Гуртовий – фундатор музейної справи на Волині. *Волинь у дослідженнях юних науковців* : зб. тез наук. проєктів слухачів наук. товариств Волин. обл. МАН. Луцьк : БОМАН, 2023. С. 21–23.
39. Голгофа голоду (Григорій Гуртовий про Голодомор). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=77TрjCSCe68>
40. Невідомі сторінки: Волинь і Друга світова війна. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/society/nevidomi-storinky-volyn-i-druha-svitova/> (9 травня 2015 р.).
41. Потурай О. Григорій Гуртовий: «Гукає до нас історія, віки гукають: «Прокинтесь!» А ми – в дрімоті». *День*. 1999. № 144. URL: <https://day.kyiv.ua/article/osobystist/hryhoriy-hurtovyy-hukaye-do-nas-istoriya-viky-hukayut-prokyntes-my-v-drimoti>
42. Торчинський народний історико-краєзнавчий музей 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dXIV9mIk4f4>

УДК 929:908](477.82)

Ярослав КАЛІЩУК,
учитель історії

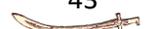
*Хорохоринського ліцею Торчинської селищної ради Луцького району,
с. Хорохорин Волинської області*

ФЕНОМЕН ГРИГОРІЯ ГУРТОВОГО

Викладено спогади автора про Гуртового Г. О., який вчителював у Торчинській загальноосвітній школі, створював краєзнавчий музей та досліджував минуле нашого краю.

Ключові слова: екскурсія, краєзнавчий гурток, митець, монографія, музей, феномен.

Перше знайомство з Григорієм Олександровичем відбулося ще у далекому дитинстві. Працюючи вчителями Торчинської середньої школи у далеких 1980-х роках, мої батьки іноді брали мене з собою на роботу, де на коридорах старої школи (вчилися учні старших класів, сучасний ЦНАП)

мене, 5-річного віку хлопчика, вчив вітатися за руку завжди усміхнений привітний вчитель – Гуртовий. Із навчальних предметів він викладав декілька років у нашому 6-В–7-В класі малювання, оскільки історію вів інший учитель [5]. Із захопленням ми спостерігали, як вправна рука митця виводила у альбомі для малювання когось із однокласників образ сивочолого бандуриста чи давньоруського дружинника-воїна; до закінчення уроку у вчителя виходив завершений малюнок, а ми і далі намагалися створити щось наближене, яке всупереч нашим старанням виходило спотвореним... Тож гордістю Торчинської ЗОШ ще в мої шкільні роки стала величезна картина на стіні коридору третього поверху давнього містечка Торчин, яку він намалював.

Ще Григорій Олександрович зацікавив нас, учнів 7–9-х класів, історико-краєзнавчим гуртком. Бажаючих заглянути у минуле зібраного у краєзнавчому музеї назбиралося до 10 учнів. У післяурочний час учні двічі на тиждень відвідували музей (у 1990-х рр. він був у старому одноповерховому приміщенні поряд із будинком Гуртового, навпроти селищної ради), де годинами слухали розповіді краєзнавця про полювання давніх людей на мамонта, давнє городище у Торчині і заснування поселення, походи монголо-татар на Волинь [2]. Видатний краєзнавець бачив наше зацікавлення своїми оповідями і, невдовзі, ми вже мали змогу випробувати свої знання у ролі екскурсовода. Поділившись на групи по вподобанню якогось одного історичного періоду і годинами вивчали експозицію своєї музейної кімнати, глибше знайомились із експонатами, переказуючи самим собі, а потім – товаришам історичний матеріал. Мені випала найперша експозиція присвячена Київській Україні-Руси та найдавнішій історії Волині із заснуванням Торчина.

Великої честі ми були удостоєні, коли на екскурсію в краєзнавчий музей, яку ми, школярі, мали провести, вперше завітали учні молодших класів зі своїми класоводами. Тут ми показали себе справжніми істориками-дослідниками: донесли молодшим школярам відомості із сивої давнини, все те – чого невтомно навчав нас Григорій Олександрович [6]. Навчаючись в 11 класі, вчитель готував мене до краєзнавчої конференції, яка відбувалася у сучасному ВППО, за що був нагороджений грамотою.

Щодо педагогічної майстерності та толерантності – то Гуртовий був справжнім інтелегентом, який намагався порозумітися з кожним, якої б важкості не виникала б проблема. Вчитель ніколи не допускав образ та грубощів на адресу учня, хоча б як він на уроці себе негативно не поведив.

Єдиним докором, який він висловлював були слова: «Так себе козаки не поводять!» чи «Таке – не личить козакові...».

Працюючи вже вчителем у Хорохоринській ЗОШ з вересня 2002 р., я неодноразово стрічався з Григорієм Олександровичем на центральній вулиці Торчина, коли він прямував до музею. Починалися невимушені розмови про буденність, мою педагогічну діяльність, особисте життя..., ці розмови часто затягувались більше ніж на пів години, які минали непомітно. У квітні 2003 р. – дзвінок Гуртового до нашої школи: я отримав запрошення після уроків здійснити візит до його додому. Перетнувши поріг оселі родини Гуртових, я відзначив охайність, простоту та чистоту помешкання, а увійшовши до кабінету господаря – мене вразила велика кількість історичної літератури та рідкісних видань на полицях стелажів, які заповнили майже весь простір кімнати. Моєму здивуванню та вдячності не було меж, коли автор численних історичних публікацій та досліджень подарував мені свою монографію «Волинь – край козацький» 2000 року видання з його автографом. Із цієї книги починалася моя книгозбірня як вчителя-краєзнавця. Читаючи книгу, я поглибив свої знання про історію українського козацтва за участі наших краян, рід Гулевичів, братський рух, та оцінив погляд автора на події Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [1, с. 97–104]. Неодноразово я бував у Торчинському краєзнавчому музеї сам та з учнями на запрошення Григорія Олександровича, маючи змогу в черговий раз доторкнутись до сторінок давньої історії та збірки експонатів невтомного збирача і його засновника [3].

Із огляду на мою 22-річну педагогічну практику у сільській школі, я високо ціную співпрацю з відомим краєзнавцем, засновником музею, односельчанином – Гуртовим Г. О. А численні його публікації та дослідження-розвідки з краєзнавчими походами про наш край і тим більше – заснування музею – є неоціненним скарбом про нашу минувшину, в яку заглянути може кожний. Творче надбання дослідника можна вважати феноменом – унікальним явищем педагогіки та історичного краєзнавства, які вимагали титанічних зусиль, інтелекту та завзяття у здійсненні задуманого.

Джерела та література

1. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Луцьк, 2000. 352 с.
2. Гуртовий Г. «Гукає до нас історія, віки гукають: “Прокиньтесь!” А ми – в дрімоті». URL: <https://day.kyiv.ua/article/osobystist/hryhoriy-hurtovyy-hukaye-do-nas-istoriya-viky-hukayut-prokyntes-my-v-drimoti>

3. Гуртовий Григорій Олександрович. URL: <https://chkalovska-gromada.gov.ua/news/1615639708/>
4. Одержимість Григорія Гуртового. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/3071-oderzhimistb-grigoriya-gurtovogo.html>
5. 26 грудня – 99-та річниця з Дня народження Григорія Олександровича Гуртового. URL: <https://torchynska-gromada.gov.ua/news/1704183535/>
6. Фоторесурси краєзнавчого гуртка. URL: <https://www.facebook.com/share/p/UL8NmpxBfdzsjP6P/>

УДК 929:94](477.82)

Анатолій ЛУЦЮК,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк*

НАЩАДОК ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ГРИГОРІЙ ГУРТОВИЙ

На основі документальних джерел та особистих спогадів викладено основні етапи життєвого шляху та творчої діяльності відомого українського історика, волинського краєзнавця та музейника Григорія Гуртового.

Ключові слова: *Григорій Гуртовий, волинезнавство, Торчинський історичний музей, козацька історія Волині.*

Народився 26 грудня 1924 р., с. Корніївка Веселівського району Запорізької області у хліборобській родині, предки якої були козаками і старшинами Самарської та інших паланок Запорізької Січі.

У період свого дитинства запам'ятав голодомор 1933 року. В його Корніївці від голоду померло півтори тисячі душ, у тому числі його дідусь, бабуся, двоє сестричок, родичів до сорока чоловік. Їли собак і котів. Мама дітей далеко не пускала – казала, є людоїди. Таке не стирається з пам'яті. На його долю випало аж два голоди – і 1947-го року, і 1933-го. Далекого 1947 року Григорій Гуртовий прибився на Волинь у пошуках хліба. У 2008 році Гуртовий видав книжку «Голгофа голоду», у ній – біль, який закипів у його серці та залишився у пам'яті.

У селищі Торчин, що поблизу Луцька, хлопцеві усміхнулася доля: запропонували роботу в райгазеті. Уявлення не мав про журналістику, але писав вірші та непогано малював, тож погодився. Справа виявилася цікавою, хоча й небезпечною. Вирушаючи в села за фактами, щоразу одержував настанову редактора: «Взяв матеріал – негайно передай по телефону,

а то вб'ють – інформація пропаде». Не вбили, хоча із «Степановими хлопцями» зустрічався не раз.

Спочатку для нього було просто цікаво. Заходив у село, а там живуть: один сірожупанник, другий синьожупанник, третій у Пітері робив революцію, члени КПЗУ, члени підпільного комсомолу – живі учасники історії. То знаходив якісь камінці, то напівзогнилу соху. Відгомін віків! Почав збирати спогади та всілякі давні речі у свій редакційний стіл. Незабаром вони заповнили всі вільні закутки редакції. Натрапив на так званий «Торчинський маніфест» від 14 червня 1767 року – прямий свідок Коліївщини. Документ закликав народ підніматися на боротьбу проти польської влади, за права українського населення. Отже, гайдамаччина і Волинь захопила його. Відтак вирішив збиранням історичних матеріалів зайнятися всерйоз, по-науковому. Одні речі люди самі приносили, інші купував, витрачаючи на них весь гонорар, зароблений за публікації. Таким чином до 1963 року, доки працював у газеті, були зібрані основні матеріали. Та й надалі музей поповнювався експонатами. Ні, то було щось більше, ніж просто захоплення. І йому хотілося зробити щось таке, щоб їх стало більше. Цією ідеєю й жив.

Небезпека Григорія Гуртового підстергла з іншого боку. 1942 року потрапив в облаву і майже три роки провів у Німеччині в концтаборі. І ось, коли позаду було вже шість років роботи в редакції, ним зайнявся НКВС. «Ты – предатель, на немцев работал. Нет тебе места на советской земле!» І прогнали з газети. У відчаї написав Хрущову та Маленкову – Сталін якраз помер. Лист дивом прорвався до Москви. Енкавеесівці знову: «Відклич свого листа». «Ні! – сказав рішуче. – Нехай розбираються. Я ні в чому не винен». Незабаром поновили в редакції. Паралельно, із 1961 року, почав працювати ще й у Торчинській середній школі – викладав історію та малювання. У 1967 році закінчив історичний факультет Луцького державного педагогічного інституту.

Три великі пристрасті – історія, педагогіка і журналістика – визначили все життя Григорія Гуртового. Він не шукав їх – вони знайшли його самі. Речі старовини мало чого варті самі по собі. Історичними реліквіями вони стають тоді, коли їх споглядають, коли вони вчать і виховують. Саме тому Григорій Гуртовий поєднав музейну роботу з педагогікою. Історією захопився ще в школі. В газеті висвітлював історичну тематику. До того ж Луцька земля виявилася щедрою на пам'ятки старовини – почав їх збирати. Поступово цінних знахідок накопичилося стільки, що вистачило на цілий музей. З 1957 року став вести в ньому екскурсії, а 1962, коли у Торчині ліквідували

райцентр, самозахватом «відвів» під свій музей будинок районного суду, що тоді саме вивільнився і стояв пустою. В цьому будинку Торчинський історико-краєзнавчий музей знаходиться й досі.

У луцькому видавництві «Надстир'я» вийшла у 2000 р. книга Григорія Гуртового «Волинь – край козацький» (друге, ґрунтовно доповнене й уточнене видання, 2009 р.).

Вважається, що козацтво скрізь по Україні ходило, а Волинь обійшло. Григорій Гуртовий опрацював матеріали польського історика XVI століття Матвія Стрийковського, який у своїй «Хроніці» писав про козаків волинських, подільських, литовських і вказує дату їх появи: 1143 рік. А перше велике козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського 1592–1593 роки, знову ж таки на Волині. Одне село Уляники дало трьох козацьких полковників – Григорія, Івана і Данила Гуляницьких, а село Ружин – чотирьох керівників великих селянсько-козацьких загонів Михайла, Богдана, Кирика та Остафія Ружинських. Власне, все це та багато інших історичних фактів він описав у своїй праці «Волинь – край козацький».

Волинське коріння мали військові діячі часів Хмельниччини – уманський полковник Остап Гоголь (предок письменника), полковник Петро Головацький (загинув під Берестечком), ніжинський полковник Григорій Гуляницький, небіж Івана Мазепи, співавтор Пилипа Орлика у творенні першої української Конституції, полковник Андрій Войнаровський (помер у засланні в Якутії). Та й мати самого Мазепи, Марія, вочевидь теж походила з наших країв, бо належала до Луцького Хрестовоздвиженського православного братства.

Не забув Григорій Гуртовий віддати пошану і рядовим козакам, тим, хто творив звитяжну славу українського війська. Багатьох із них названо поіменно. Автор наводить список більш як сімдесяти козаків-волинян, занесених у реєстр 1581 року. Набагато більше їх у «Реєстрі Війська Запорізького 1649 року», де понад 40 тисяч козацьких імен з усієї України.

Книга «Волинь – край козацький» – це своєрідний літопис боротьби нашого народу за незалежність. У ній розповідається про становлення козацтва, його ватажків і гетьманів, про головні битви і народні повстання, про оборону козаками православної віри і рідної землі.

Видання добре ілюстроване. У книзі ви знайдете портрети відомих діячів козацької доби, схеми найважливіших битв, карти України, десятки малюнків. Автор подає «Короткий козацький словничок Волині», читача зацікавлять також такі короткі довідкові розділи, як «Козацькі прізвища»,

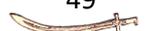
«Освіта козаків», «Головні козацькі свята», «Музика козацька», «Кобзарі – гомери України», «Одяг козаків», «Страви козацькі», «Озброєння козаків», «Козацький флот».

Розповідає Григорій Гуртовий і про сучасне козацтво в Україні та на Волині. Полегшують користування книгою іменні та географічні покажчики, численні посилання на першоджерела. Маючи величезний досвід спілкування з аудиторією, часто виступаючи в періодиці, Григорій Гуртовий цікаво виклав матеріал, зробив зміст видання широко доступним. Саме тому «Волинь – край козацький» легко читається, захоплює увагу з перших же сторінок. Оскільки книга не обмежена рамками лише історичної Волині, а відображає події усієї тогочасної України, її цікаво буде читати мешканцям усіх регіонів нашої держави. Прикро лише, що тираж нового видання обмежений – півтори тисячі примірників.

Не стало Григорія Гуртового на День знань, 1 вересня 2012 року у містечку Торчин, де й похований. Він автор шести книг, сотень досліджень та публікацій з історії сіл та містечок Волині, учасник багатьох наукових конференцій. З 11 липня 2013 року Торчинський музей носить ім'я Григорія Олександровича Гуртового. Він був членом Національної спілки краєзнавців України, Заслуженим працівником культури України, нагороджений орденами «За заслуги» III ступеня, «За мужність», лауреатом обласних премій ім. Миколи Куделі та «Одержимість», почесним професором у галузі історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Визнано «Людиною року 2009 на Волині». Лауреат премії Всеукраїнського культурно-наукового фонду Тараса Шевченка.

Джерела та література

1. Гуртовий Г. О. Волинь – край козацький. : історико-краєзнавчі нариси. Вид. 2-ге, доповн., уточн. Луцьк : Надстир'я, 2009. 388 с.
2. Гуртовий Г. О. Волинський Ружин і гетьмани Ружинські. Луцьк : Надстир'я, 2003. 58 с.
3. Гуртовий Г. О. Голгофа голоду. Спогади про пережите. Луцьк : Надстир'я, 2008. 142 с.
4. Гуртовий Г. О. Євреї містечка Торчин. Київ : РИФ, 2003. 108 с.
5. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків (історія Торчина і 14 довкільних сіл так званого «Торчинського ключа»). Луцьк : Надстир'я, 2003. 364 с.
6. Гуртовий Г. О. Як народився і діє Торчинський народний музей. *«Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах.* Луцьк, 1999. Т. 3. С. 550–560.

УДК 929:[908:94](477.82)

Валентин ЛЮПА,*заступник голови Волинського обласного товариства «Холмицина»,
член Національних спілок краєзнавців та журналістів України, м. Луцьк*

У ДОЛІ ЙОГО ВСЯ НАША ІСТОРІЯ

На основі власного досвіду та документальних джерел висвітлено маловідомі сторінки історії Торчина ХХ ст. та окремі епізоди біографії волинського історика та краєзнавця, засновника місцевого музею Григорія Гуртового.

Ключові слова: *Григорій Гуртовий, Торчинський історичний музей, волинезнавство, спогади, журналістика.*

Григорія Гуртового знаю змалку. У нас квартирував кореспондент районної газети Степан Решотка, з яким вони товаришували. Це була середина п'ятдесятих років минулого століття, і «районку» особливо шанували не лише мешканці Торчина. У ній Григорій Олександрович публікував багато матеріалів на краєзнавчу тематику. До своїх пошуків залучав і нас, школярів.

Особливо нам подобалося мандрувати з ним під землею. Сьогодні можна сприймати це за фантастику, але тоді то було звичним явищем. Воно так захоплювало, що один із нас, Веналій Трофимчук, після чергового походу заховався у підземному лабіринті, щоб рухатися далі самостійно. Юний мандрівник причаївся в одній із ніш підземного царства, але його швидко відшукав Григорій Олександрович.

Дитинство Григорія Гуртового розпочиналося в селі Корніївка на Запоріжжі, а завершилося у неволі в німецькому місті Різа, куди його малолітнім завезли на примусові роботи до фашистської Німеччини. Разом із багатьма юними невольниками він працював на «Роль-комбінаті». Був там один наглядач, якого всі звали «поліцай Мішка». Коли дізналися, що Гуртовий малює, наказав намалювати його портрет. Під час одного із сеансів натурник заснув. Хлопець, щоб не тривожили сон наглядача, який

Валентин Люпа (справа) зі старшим сином
Г. Гуртового Олександром

відзначався жорстокістю, зібрав своє приладдя і пішов до барака. А закінчилося тим, що поліцай сильно побив юного художника.

Знесиленого і закривавленого Григорія підібрав одноліток Дмитро Гнатюк, відніс до барака і там доглядав. У Дмитра був чудовий голос. Вечорами у їхній барак вщерть набивалося невільників. Слухали, як він співав «Повій, вітре, на Україну».

У 1972 році Григорій Олександрович відвідав у тодішній НДР свій табір у Різі. Там він зустрівся із німцем Максом Яніцкі, який під час війни був наглядачем. Той попросив вибачення. А потім несподівано сказав: «Бий мене, я цього заслужив» і підставив йому щоку. Не піднялася рука вчителя історії навіть на колишнього фашиста.

Сьогодні в Торчині – прекрасний музей, створений Григорієм Олександровичем. Пам'ятаю, як він розміщувався у невеличкій кімнаті районної газети «Колгоспна правда». Потім мандрував різними кабінетами, був навіть у приміщенні райсуду. Тепер музей має нове чудове приміщення, в якому оживає історія Торчина.

Що не експонат, то історія. Непримітний, на перший погляд, папірець. Це – офіційний вексель колишнього представника США в ООН. А поруч фото його власника – колишнього уродженця Торчина Артура Гольдберга. Рід Гольдбергів жив тут понад 300 років. То були відомі не лише на Волині купці. До цього часу в центрі містечка збереглася їхня садиба. Про самого Артура Гольдберга можна дізнатися із радянських газет «Правда» чи «Известия» часів холодної війни. Лише не дивуйтеся, якщо побачите на нього карикатури. Ми тоді з американцями були заклятими ворогами.

Коли я ще був учнем, багато інформації, яка накопичувалася в музеї, повністю не сприймав. Та й сьогодні, крім мого вчителя, в історії Торчина не розбереться, мабуть, ніхто. Та, головне, що він передає свої знання людям. Зокрема про «Республіку на колесах», історію якої я теж досліджував.

1 вересня 1939 року розпочалася Друга світова війна. Німці напали на поляків, які почали відступати на схід. А звідти їх атакувала Червона Армія. Ситуація була критичною. Поляки вирішили дати відсіч ворогам. На всій території Речі Посполитої тривали агітаційні мітинги. Один із них відбувся і в Торчині. Як згадує один із старожилів Констянтин Климович, на ньому лунали гасла: «Розіб'ємо німців!», «Наша армія – непереможна!», «Будемо битися до останнього гудзика!». А через день до Торчина прибула величезна військово-цивільна колонія [1].

Та навіть у критичній ситуації поляки не втрачали оптимізму. Республіка у вогні, а вулицями Торчина спокійно spacerують дружини міністрів,

генералів та інших знаменитостей Варшави. А ввечері поляки організували ще й кавалерку з танцями, на якій торчинські дівчата мали великий успіх.

Невесело було лише у місцевій школі. Тут розмістився польський кабмін. Вдень і вночі тут бігали міністри, генерали, секретарі, клацали друкарські машинки, друкуючи накази та розпорядження. Маршалку Смігли було над чим розмірковувати, бо в будь-який момент вони могли опинитися в оточенні. Щоб не потрапити в пастку, вирішили рухатися в напрямку Львова. Наступного дня колона рушила. Мої земляки – народ добрий і сердечний. Хоча за їхнє життя під Польщею добра було мало, проте їм було шкода цих нещасних. Все, що вони приносили відступаючим, було зігрите їхнім серцем. Місцева красуня Тамара Кончаловська несподівано зустріла серед військових свого однокласника з гімназії. Він був курсантом льотної школи. Через багато років пілот відшукав дівчину і почав надсилати їй теплі листи. Листування тривало довго.

А під вечір до містечка забрів самотній Яцек-артилерист. Він вів за собою коня, який тягнув гармату. Торчинці прийняли його, напоїли, ще й торбинку гостинців у дорогу дали. А той, плачучи від образи, що про нього забули, дякував людям за доброту.

У Торчині народився і професор Єжи Язвінський. Станом на 2009 рік він мешкав у Варшаві. А в ті вересневі дні був у тій «республіці на колесах». І хоча евакуація польського уряду відбувалася у цілковитій секретності, начальник охорони (він же – відповідальний за збереження таємниці переїзду) Павло Коршовський аж ніяк не міг передбачити, що місцева малеча, мов та контррозвідка, все вивідає. І дійсно, через годину весь Торчин знав, хто завітав на гостини. Молодим польським жовнірам місцеві дівчата припали до душі і почалися залицяння, подарунки паризьких парфумів, гуляння до ранку тієї теплої вересневої ночі, розуміючи, що ніколи вони більше не зустрінуться. Єжи Язвінський, професор авіації у післявоєнній Польщі, у своїй збірці поезії «Торчин» напише: «Від торчинських панянок запахло французькими духами». Ще один вірш він присвятив своїй рятівниці Олі. Коли в серпні 1942 року колону приречених євреїв вели на розстріл, у ній опинився і Єжи. Оля кинулася до нього, взяла за руку, впала на коліна перед військовим комендантом Валеншусом і попросила: «Не вбивайте його, це мій братик!» [1].

Торчин займає особливе місце в повоєнній долі Григорія Гуртового. Рятуючись від голоду 1946–1947 років він із Запорізького краю добрався у 1947 році до невеличкого тоді районного центру недалеко від Луцька.

Волинянам пощастило, бо саме він «перевернув» усю історію древнього містечка і створив, за висловом фахівців, «музей людських доль», аналогів якому немає в світі. З щемом у серці згадую захопливі уроки історії, музейні екскурсії Григорія Гуртового. Та найприємнішою миттю мого із дружиною Тамарою життя стало оформлення нашого шлюбу 29 травня 1971 року. Будучи депутатом селищної ради Григорій Олександрович виконував обряд шлюбу, інколи чекаючи молодят до пізньої ночі.

Майбутній краєзнавець спочатку був робітником молочної. Згодом йому запропонували посаду директора Будинку культури. Одразу було створено драмгурток, а відставний військовий капельмейстер організував стоголосий хор. Художнім керівником працювала дружина колишнього секретаря райкому партії Каюсова. Аматори сцени влітку возами, взимку саньми організовували виступи по всьому району. Якось перед заключним етапом обласного огляду вирішили «прогнати» свою програму виступом у селі Боратині (нині Веселе). Щойно розпочався концерт, як погасло світло і до зали заскочили озброєні невідомі. Григорій Гуртовий, який вів той концерт, підійшов до Каюсової й повідомив, що до клубу зайшли «Степанові хлопці». Так місцеве населення називало вояків УПА. Жінка аж ніяк не розгубилася і спокійно відповіла: «без паніки, нехай дивляться концерт». Перед закінченням концерту так само згасло світло, і гості покинули приміщення клубу. Обіцяний транспорт до Торчина запізнювався, отож молодь рушила пішки з піснями. Десь на півдорозі всіх зупинили озброєні люди і почали запитувати про дружину секретаря райкому. Несподівано до незнайомців підійшли двоє артистів. Це були брат із сестрою на прізвище Пенько. Ніхто не чув їхньої розмови, але невдовзі невідомі так само швидко зникли, як і з'явилися.

Наступної неділі відбувся заключний концерт обласного огляду аматорів сцени Волині. Він проходив у приміщенні обласного театру. Нині тут юні лучани переглядають лялькові вистави. Торчинці вийшли переможцями і радісні поїхали. А ось наступного дня Гуртового на вулиці перестриває начальник міліції та дорікає, як той не вгледів, що у нього під носом виспівували двоє зв'язківців-бандерівців – брат і сестра Пеньки. Та найбільше потерпав секретар Каюсов. По-перше, його чомусь недолюблював місцевий начальник КГБ і постійно ганив, що той «как мальчик, в трусах, со свистком бегає на футбольном поле». Як відомо, секретар був палким уболівальником, судив футбольні матчі. По-друге, ті ворожі елементи (брат та сестра) навчали його дітей музики. І по-третє, той

втратив пильність, бо його водій у війну теж працював водієм та возив не кого-небудь, а військового коменданта Торчина, майора Валеншуса. Каюсов плюнув на ту партійну роботу й повернувся у рідне Запоріжжя, де пішов працювати робітником на завод. Взагалі Каюсов секретаря із себе не корчив. Як розповідав його колишній водій Губіцький, якось у Садові їх перестріли хлопці із лісу. Водія заставили загнати машину у ліс і замаскувати, а Каюсову зав'язали хустиною очі й повели за собою. Коли секретар розплющив очі, зрозумів, що він у криївці. Найстарший спокійно з ним привітався й попросив прочитати лекцію про міжнародне становище. Після того як «лектор» розповів про все, що твориться на білому світі, то сказав слухачам: «Я більше нічого цікавішого вам не розповім, а тому можете мене тепер розстріляти». «А для чого, – спокійно промовив старший із них. – Збирайтеся, підемо». Коли Губіцький побачив живого й неущожденного Каюсова, відразу посивів. Відтоді вони дружили з ним як брати [2].

А доля Гуртового теж змінилася. Йому запропонували посаду в районній газеті, де він трудився аж до 1963 року, коли розформували Торчинський район. Саме працюючи журналістом, він захопився краєзнавством, яке стало його другим життям. Перший музей поміщався тоді на підвіконні та столах редакції. І лише під завісу життя Гуртового музей оселився у новому, гідному зібраної і подарованої Торчинській громаді колекції старожитностей, приміщенні.

Коли Григорій Олександрович працював у районній газеті, як і з кожним журналістом, з ним теж відбувалися цікаві історії. Розповім про ту, що сталася напередодні дня народження Сталіна. Того року повстанці в одному із районів поцупили з друкарні станок. Відразу надійшла команда озброїти сторожів. Видали рушницю й охоронцеві Торчинської друкарні. Відповідно провели інструктаж. Коли газету підготували до друку, запустили станок, редактор Олександр Шевчук, як завжди, узяв перший примірник і пішов додому читати. Так він робив завжди, бо жив у другій половині приміщення редакції. Отож, друкарський станок працює, дехто вже збирається іти додому, як раптом хтось сильно грюкає у двері і чийсь голос з вулиці волає: «Негайно відчиніть!». Сторож за рушницю і у відповідь: «Стій! Стрілятиму!». Коли за дверима почули грізні матюки, сторож упізнав голос редактора і впустив сердешного. Той босоніж у спідньому кричить, щоб зупинили станок, а сам підбігає до щойно надрукованих примірників і починає шпурляти їх у грубку. Усі мовчки спостерігають. Коли шеф закінчив розпочату справу, покликав набірника Афанасія Кучера й зачинився із ним

в кабінеті. Потім той щось там виправляв і станок знову запрацював. Наступного дня Афанасій підходить до Григорія Гуртового і на вухо каже: «А знаєш, Гришо, кукували б ми з тобою по 25 років десь на Колимі». «Ти що, жартуєш?» – здивувався той. «Які жарти, – каже Кучер, – у слові «Сталін» замість літери «т» вкралася «р»...» [2].

Життєвих ситуацій у Г. Гуртового було вдосталь, усіх не опишеш. Важко сьогодні знайти людину, якій він зробив би зло. А йому робили. Якось до нього завітав один історик-архівіст та «дисидент» із Луцька, одразу й поскаржився, що звертався до Інституту дослідів Волині у Вінніпезі, та щось, мовляв, не відгукуються ті. Тут і попрохав, щоб той йому посприяв. Оскільки Гуртовий був людиною доброї душі, написав прохання одному із засновників інституту Максимові Бойко. Той знався із сестрою Григорія Олександровича, яка ще й була сусідкою Бойка. Як же здивувався Гуртовий, коли отримав відповідь. Пан Максим написав: «Той пан у своєму місті (Луцьку) обізвав вас комунякою і вилив повний лист бруду. Але я вважаю вас людиною порядною й чесною, тому раджу остерігатися таких архівістів». От і зроби людям добро!

Те, що простолюду містечка Торчин вшанував і вшановує людину, яка збурила та пробудила історичну пам'ять народу, правильно. Музей сьогодні носить ім'я Григорія Гуртового, названо його іменем вулицю, організовуються наукові конференції, краєзнавчі читання, фотодокументальні виставки, культурно-освітні заходи. Посіяне зерно, гарні справи закоханої в Україну і Волинь людини продовжують давати сходи, слугують вихованню гідного майбутнього нашої держави.

Григорій Гуртовий із групою відвідувачів музею

Григорій Гуртовий із унікальним музейним раритетом

3 грудня 2009 р. №49

ЗАКОХАНІ У РІДНИЙ КРАЙ

СПРАВА ЙОГО ЖИТТЯ

Протягом півстоліття Григорій Гуртовий збирає матеріали для музею історії Торчина

ДІТИ ПІДЗЕМЛЯ
Григорія Гуртового знаю змалку. У нас квартирував кореспондент районної газети Станіслав Решетка, з яким воли товаришували. Це була середина п'ятидесятих років минулого століття, і районок особливо шанували не лише мешканці Торчина. У ній Григорій Олександрович публікував багато матеріалів на краєзнавчу тематику. До своїх пошуків залучав і нас, школярів.

Особливо нам подобалося мандрувати з ним під землею. Сьогодні можна сприймати це за фантастику, але тоді це було звичним явищем. Воно так захоплювало, що один із нас, Венаній Трофимчук, після чергового походу заховався у підземному лабіринті, щоб рухатися далі самотією. Юний мандрівник причаївся в одній з ніш підземного царства, але його швидко відшукав Григорій Олександрович.

АНДРО ГНАТЮК – ДІВКА І РЯТІВНИК
Дитинство Григорія Гуртового розпочалося 85 років тому в селі Корнівці на Запоріжжі, а закінчилося у неволі в німецькому місті Рза, куди його малолітнім вивезли на роботу. Разом з багатьма юними невольниками він працював за «Роль-комбінат». Був там один нагляд, якого всі знали як «поліцей Мінлака». Коли дізнався, що Гуртовий мале, наказав написати його портрет. Під час одного із сеансів натурник зану. Хлопець, щоб не привокати сон наглядця, який відзначається жорстокістю, зібрав своє приладдя і пішов до барака. А закінчилося тим, що поліцей сильно побив юного художника.

Знесиленого і зкривавленого Григорія підбрав один із Лейтенантів Гестапо «Колгоспна правда». Потім мандрував різними комбінатами, був у райсуді. І тепер музей має нове прекрасне приміщення, в якому оживає історія Торчина.

Що не експонат, то історія. Неприятний, на перший погляд, папірець. Це – офіційний вексель колишнього представника США в ООН. А поруч фото його власника – колишнього уродженця Торчина Артура Гольдберга. Рід Гольдбергів жив тут понад 300 років. До були кучці, відомі не лише на Волині. До цього часу у центрі містечка збереглася їхня садиба. Про самого Артура Гольдберга можна дізнатися з газет «Правда» чи «Известия» часів холодної війни. Лише не дивуйтеся, якщо побачити на нього карикатури. Ми тоді з американцями були заклятими ворогами.

РЕСПУБЛІКА НА КОЛЕСАХ
Коли я ще був учнем, багато інформації, яка накопичувалася в музеї, повністю не сприймав. Та й сьогодні, крім мого вчителя, в історії Торчина не розбереться, мабуть, ніхто. Та головне, що він перелас свої знання людям. Зокрема, про «Республіку на колесах», історію якої я теж досліджував.

1 вересня 1939 року розпочалася Друга світова війна. Німці напали на поляки, і ті почали відступати на схід. А зідти їх згуквала Червона Армія. Ситуація була критичною. Поляки вирішили дати відсіч ворогам. На всій території Речі Посполитої тривали агітаційні мітинги. Один із них відбувся і в Торчині. Як згадує один із старожилів Костянтин Климович, на ньому лунали гасла: «Розіб'ємо німців!», «Наша армія – непереможна!», «Будемо битися до останнього гудзика!» А через день до Торчина прибула величезна військочесна група – народ добрий і сердечний. Хоча за їхнє життя під Польшею добра було мало, проте їм було шкода цих нещасних. Все, що вони приносили відступаючим, було згірті їхнім серцем. Місцева красуня Тамара Кочаловська несподівано зустріла серед військових свого однокласника з гімназії. Він був курантом льотної школи. Через багато років пілот відшукав дівчину і почав надсилати їй теплі листи. Листування тривав й досі.

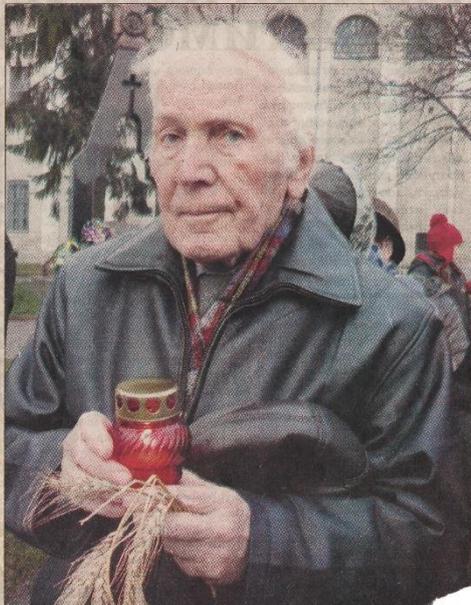
Під вечір до містечка забірв одинокий Явек-артирист. Він вів за собою коня, який тягнув гармату. Торчинці прийняли його, напоїли, ше й торбонку гостинців у дорогу дали. А той, плануни від образи, що про нього забули, дякував людям за доброту.

УКРАЇНА І ПОЛЯКИ – МОВ СЕСТРИЧКА І БРАТ
У Торчині народився і професор Єжи Явзінський. Нині він мешкає у Варшаві. А в ті вересневі дні він був у тій республіці на колесах. І хоча евакуація польського уряду відбувалася у цілковитій секретності, начальник охорони (він же – відповідальний за збереження гасмннці перефру) Павло Корнювський аж ніяк не міг передбачити, що місцева малеча, мов та контррозвідка, все вивідас. І дійсно, через годину весь Торчин знав, хто завітав на гостини.

Молодим польським жовнірам місцеві дівчата припали до душі, і почалися залицяння. Не один з них ларував їм на добру згадку дорожні французькі парфуми, які можна було придбати лише у варшавських магазинах. До самого ранку гуляла молодь тієї теплої вересневої ночі, розуміючи, що ніколи вони більше не зустрінуться.

п'ятдесяті роки двадцятого століття неодноразово ставали чемпіонами Волині й володцями кубком області. Тоді в одній команді грали разом учні, міліціонери, лікарі, вчителі та робітники. А судия футбольної баталії секретар райкомунітету Григорій Гуртовий.

ЦЕ СТРАШНЕ СЛОВО «ГОЛОД»
Серед небагатьох живих свідків тієї страшної пори є і Григорій Гуртовий. Після одруження вони разом з дружиною поїхали у її рідні Іванівці, що на колишньому кордоні з Радянською Україною.

Джерела та література

1. Люпа В. Справа його життя. Луцький замок. 2009. 3 грудня (№ 49). С. 9.
2. Люпа В. У долі його вся історія наша. Сім'я і дім. 2013, 10–16 січня (№ 2 (839). С. 12.

УДК 929:[908:94](477.82)

Іраїда МАЙДАНЕЦЬ,
організатор дозвілля Жидичинського Будинку культури, заступник голови Волинської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, с. Жидичин Луцького району

УРОКИ ЖИТТЯ ГРИГОРІЯ ГУРТОВОГО

На основі власного досвіду спілкування із Григорієм Гуртовим, відомим волинським краєзнавцем та істориком, педагогом та музейником, опрацювання його наукової та архівної спадщини аналізуються важливі життєві уроки відомого краянина для наступних поколінь.

Ключові слова: Григорій Гуртовий, освіта, виховання, життєві уроки, наукова та педагогічна спадщина.

Григорій Гуртовий – краєзнавець високого рівня, чиє життя і діяльність дає для наступних поколінь важливі уроки:

1. Серед особливих рис, притаманних цій незвичайній непересічній особистості найперше слід виділити його **життєвий досвід**. Як пригадував сам Григорій Олександрович, даючи інтерв'ю: *Взяти хоча б голод 1933 року. В моїй Корніївці померло півтори тисячі душ, у тому числі мій дідусь, бабуся, двоє сестричок, родичів до сорока чоловік. Я пишу в Корніївку листи, згадую про це, а мені відповідають: ми сумніваємося, що у нас був голод. І сумніваються вже російською мовою. Ось як ми розгубили свою українськість. Хто ж принесе нам пробудження?*

Григорію Гуртовому довелося пережити два голодомори, він був у німецькому концтаборі. Ще зовсім юним, він втратив свою родину і як очевидець, часто розповідав про свої життєві історії на різних зібраннях. Коли його рідне Запоріжжя було вражене бідною – страшним голодом, рятуючись, Григорій опинився на Волині. Дуже важливо було нам, коли ми збирали інформацію про цей трагічний період з історії України, послухати людину, яка бачила це на власні очі, щоб зрозуміти про всю глибину пережитого тоді українцями-східняками. Так намагалися винищити нашу українську націю. У Григорія Олександровича, як на диво, не проглядалася у душі ненависть чи злоба. Про власні страждання він розповідав помірковано, аналізуючи історичні факти, спонукаючи слухачів до певних думок та висновків.

2. Для Григорія Олександровича Гуртового було характерним **глибоке усвідомлення власного призначення на землі**. З юних років його

захоплювала історія. Він був дуже обдарованою людиною: гарно малював, мав природне чуття слова. В його житті була і журналістська практика. Часто ми розмовляли із ним, зутрічаючись на історико-краєнавчих конференціях. Вперше я познайомилася із цією чудовою людиною у Центрі туризму та екскурсій (тепер – Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства). Він умів спокійно і гарно розповідати про історію краю. Як на мене, так доступно може розповідати тільки той дослідник, який глибоко вникає у конкретну дослідницьку тематику і той, хто зрозумів свою роль у суспільному житті. Саме у цій організації ми часто розмовляли із Григорієм Олександровичем. Він цікавився історією Жидичина, виділяв таку історичну постать як Костянтин Острозький. Йому притаманна була незалежність суджень і це зрозуміло, бо, коли людина постійно, щоденно займається краєзнавчим пошуком, то уже може скласти свою думку про історичні події і зробити власні висновки, навіть відмінні від загально прийнятих.

Він відійшов із земного життя, але у нього ще було багато задумів та планів. Григорій Олександрович казав, що має намір написати про кожне село Луцького району. Йому вдалося видати книгу про історію Білостока і цей подарунок я бережу. Пам'ятаю, він казав: *День у мене починається із того, що я підходжу до приміщення свого музею і прибираю територію навколо нього.* У цьому виявлялася його велика любов до історії Волині і щире прагнення до збереження історико-культурної спадщини нашого краю.

3. Життєві пріоритети. Ми – краєнавці, часто здаємося іншим людям диваками і зустрічаємо певне нерозуміння з боку соціального середовища. У своєму житті та діяльності Григорій Олександрович віддавав **перевагу духовному над матеріальним**, а такі люди дійсно багатьом здаються простаками, адже життя інших проходить у вирішенні побутових проблем та у накопиченні певних матеріальних благ.

Цьому видатному досліднику вдавалося не зважати на полярні думки і сміливо впроваджувати свої ідеї, висловлювати свої міркування, причому робити це спокійно та виважено.

4. Відданість улюбленій справі. Напевне, не знайдеться людини, настільки вірній своїй справі. Чого вартий лише його життєвий девіз: *Ні дня без експоната!* А ще цей чудовий краєзнавець часто ходив у походи та експедиції по волинському краї, збирав усні свідчення очевидців історичних подій, дбайливо зберігав різні краєзнавчі видання інших авторів. Він займався пошуком і знаходив надзвичайно цікаві та нові факти. Мене дивувала його цілеспрямованість і самовідданість. Він ходив і опитував очевидців подій,

збирав факти про посвяжене життя людей в різні історичні часи і таким чином рятував цінні історичні відомості, адже ми знаємо, скільки інформації губиться із плином часу, бо свідки подій та явищ відходять в інші світи.

5. Націленість на результат. Григорій Гуртовий був членом Національної спілки краєзнавців України, написав кілька сотень науково-публіцистичних краєзнавчих статей. За життя видав десять книг, серед яких «Волинь – край козацький», «Торчин – передзвін віків», «Волинський Ружин і гетьмани Ружинські», «Білосток з найдавніших часів» та інші.

Відомо, що вперше Григорій Гуртовий провів екскурсію для учнів Боратинської школи у далекому 1957 році. Згодом йому вдалося організувати роботу музею на громадських засадах. Пройшов час і у Торчині відкрився чудовий музей у новому приміщенні.

Ним зібрано багатющу колекцію найрізноманітніших експонатів і це ілюструє нашу волинську історію, сприяє її глибшому засвоєнню та розвиває жвавий інтерес.

Як правило, така самовіддана праця приносить, хоч і не відразу, та вагомий результат. Для наших краєзнавців характерною рисою є захопленість дослідженнями і, чим більше ми займаємося такою роботою, тим більше виникає запитань і так безкінечно. Найбільша увага Григорія Олександровича була приділена Торчину. У цьому проявлялася його вдячність волинській землі за те, що вона прихистила його у нелегкі часи, коли він мусив покинути ту землю, де народився. В одному із виступів він казав: «Поставте волинянам пам'ятник Християнського Милосердя, бо вони у після воєнні роки ділилися із голодучими хлібом та нікому не відмовляли у допомозі!»

Діяльність цього Великого краєзнавця на історичній ниві Волині є вагомою та насиченою відкриттями. Надзвичайно вартісним є його видання «Волинь – козацький край». Якось на історико-краєзнавчій конференції у Києві «Нові дослідження козацької доби в Україні», які проводило УТОПК, один із київських музейників сказав: «До чого тут інші області України? Козацтво було там, де знаходилася Запорізька Січ». Отут і згодилися міркування Гуртового, щоб вступити у дискусію. Щоправда, в основному усі погодилися зі мною і найбільше запам'ялося сказане одним із вчених: *«Так, хліборобська Волинь була козацьким краєм»*.

У спадок Великий Краєзнавець залишив надбання, якими ми послуговуємося донині і це дуже важливо як для початківців, так і для досвідчених краєзнавців, представників історичної науки.

6. Значення діяльності Григорія Гуртового. Історична постать Григорія Гуртового – це взірць вірності справі, якій присвячене життя. Його краєзнавчі

здобутки мають величезне значення для розвитку історичної науки. На жаль, не всі (а навіть і професійні історики) розуміють величезне значення локальних досліджень, збору конкретизованих місцевих фактів. Цікава ідея волинезнавства як спеціального курсу у системі освіти, ініційована Геннадієм Бондаренком, так і не знайшла своєї гідної реалізації. Якщо вже нашими освітніми міністерськими діячами локальна історія не виділена в освітній програмі, то хоча би навчальний матеріал у школах та вищих навчальних закладах мав би передбачати органічне поєднання історичних процесів загалом в Україні і на окремій місцевості, показ рідної історії у контексті загальноукраїнського та світового розвитку цивілізації. Рідну історію, як правило пишуть ентузіасти, діяльність яких не знаходить належної оцінки у соціальному середовищі та не має достатньої підтримки.

Григорій Гуртовий – унікальна особистість і його досвід ми маємо ретельно вивчати, а напрацювання його розвивати та примножувати та найперше, належно оцінювати та гідно вшановувати.

Григорій Гуртовий під час проведення екскурсій у музеї

УДК 908 (477): 929Гуртовий

Олександр МЕЛЬНИК,
кандидат історичних наук, науковий співробітник
Українського бюро генеалогічних досліджень, смт Торчин Луцького району

ГРИГОРІЙ ГУРТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: КОНТАКТИ З КРАЄЗНАВЦЯМИ ТА КНИГОЛЮБАМИ У 1970-Х – НА ПОЧАТКУ 2000-Х РОКІВ

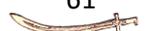
Розкриваються основні напрями взаємовідносин відомого волинського краєзнавця та музейника Григорія Гуртового (1924–2012) з краєзнавцями та книголюбями української діаспори у 1970-х – на початку 2000-х років. Аналізуються його епістолярні контакти з Олександром Цинкаловським, Миколою Вороном і Максимом Бойком.

Ключові слова: Григорій Гуртовий, краєзнавство, діаспора, Олександр Цинкаловський, Микола Ворон, Максим Бойко.

Дослідження історії Волині було одним з основних напрямів активності Григорія Олександровича Гуртового. Заглиблюючись у різні краєзнавчі теми, він був зацікавлений встановлювати та підтримувати контакти з однодумцями, з якими міг ділитися думками, отримувати поради і т. д. Розширюючи цю мережу, Григорій Олександрович поступово налагодив відносини з краєзнавцями та книголюбями в українській діаспорі. У період радянського режиму і, відповідно, існування «залізної завіси», контактувати із «західним світом» було надзвичайно важко. Однак, після перших точкових контактів з волинськими краєзнавцями в Польщі у 1970-х роках, наприкінці 1980-х він почав листовне спілкування з окремими українськими інтелектуалами в Канаді та США.

Основними джерелами для висвітлення теми є листи краєзнавців та книголюбів української діаспори, написані до Григорія Олександровича у 1970-х – на початку 2000-х років. Майже всі вони зберігаються у фондах Торчинського історичного музею імені Григорія Гуртового. Наразі не вдалося віднайти листи Гуртового-адресанта, що можуть деталізувати деякі аспекти теми, але й уже відомі джерела дозволяють пролити світло на цей напрям його діяльності.

Епістолярії – це суб'єктивні джерела, але вони дають можливість зануритися у внутрішній світ – світ емоцій та роздумів, сумнівів і переживань. Ці джерела допомагають реконструювати ті міжособистісні мережі, які були своєрідним полем обміну досвідом поза науковими

форумами та публікаціями. Хоча, зазвичай, подібні мережі лишалися малопомітними, але становили значний вплив на кристалізацію думок і поглядів Григорія Олександровича Гуртового.

Наявні нині матеріали свідчать, що найдавніші краєзнавчі контакти у діаспорі Григорій Гуртовий налагодив з метром дослідження історії Волині Олександром Цинкаловським. Відомо про листування між ними у 1973 році. Основним напрямом, довкола якого відбувалося їхнє спілкування, було минуле волинського краю.

Олександр Цинкаловський уже був добре відомий, як знавець і дослідник історії Волині, Полісся, Холмщини, Лемківщини та інших українських теренів. Щоправда, відомий переважно поза межами України, але й тут були люди, які знали про його відкриття. До того часу він провів чимало етнографічних експедицій, археологічних розкопок, пошуків архівних джерел, опублікував дослідження з історії різних українських земель [10]. Та особливе місце у його наукових зацікавленнях становила Волинь, рідне місто Володимир. Після Другої світової війни Олександр Цинкаловський довгий час проживав у Кракові і мріяв видати найважливішу працю свого життя – словник з історії містечок, сіл, урочищ, річок та інших об'єктів Волинського і Поліського краю (він вийшов уже після його смерті, у 1984 – 1986 роках у Вінніпезі під назвою «Стара Волинь і Волинське Полісся») [5, с. 3; 7, с. 45].

У той же час, Григорій Гуртовий на час листування з О. Цинкаловським почав робити упевнені кроки у пізнанні минулого Торчина, довколишніх сіл і Волині загалом. Він уже знав про Торчинський маніфест, публікував краєзнавчі статті у збірниках і газетах, побудував експозицію місцевого історичного музею. Власні краєзнавчі пошуки, збір експонатів для створення музею і привели його до знайомства з працями Олександра Цинкаловського. У 1955–1957 роках розповіді про дослідження останнього Г. Гуртовий почув від колишнього торчинського просвітянина Анатолія Кревського. Той показав публікації О. Цинкаловського в журналі «З безодні віків», розповів, що у 1930-х роках вчений проводив тут археологічні розкопки. Про це повідали також ентузіасти Федір Лень із Боратина (сьогодні – Веселого) та Антон Коновалюк із Білостока (останній, зокрема, повідомив, що це той археолог, який досліджував монастирську гору у Білостоці) [7, с. 44–45].

Спільні зацікавлення історією Волині сприяли епістолярним контактам двох краєзнавців, хоч це й було епізодично. На сьогодні відомий один лист

О. Цинкаловського до Г. Гуртового, написаний 12 вересня 1973 року у місті Кракові. (Він був опублікований Г. Гуртовим у збірнику до 100-річчя від дня народження О. Цинкаловського.) [7, с. 45–46]. Як видно зі змісту, це лист відповідь у Торчин, тому ініціатором спілкування був Григорій Олександрович, який, розкриваючи різні теми минулого нашого краю, звертався за порадами і допомогою до досвідченого та шанованого колеги. У спогадах Г. Гуртового є натяки на те, що їхнє листування продовжувалося, адже він пише, що це був перший лист-відповідь з Кракова, згадує також, що пізніше отримував звідти ті краєзнавчі матеріали, про які міг уперше дізнатися саме з листа О. Цинкаловського 1973 року [7, с. 45]. Якби там не було, та наразі цей лист єдиний відомий з їхнього спілкування.

За пізнішою оцінкою Григорія Гуртового, у листі О. Цинкаловський висловив стільки добрих порад, що вони на тривалий час визначили пошукові напрями Торчинського музею. Серед таких тем: Торчинський маніфест 1767 року, діяльність Юзефа Крашевського, подорож Волиню Тараса Шевченка, зв'язки з нашим краєм Миколи Гоголя, історія містечка Торчина [7, с. 45–46].

Що стосується маніфесту 1767 року, то ним Г. Гуртовий тоді активно цікавився і вже опублікував декілька газетних статей [3, с. 16, 21]. Про це зацікавлення свідчить і текст листа, бо як видно, він звертався до професора за допомогою у пошуку оригіналів цього документа. Олександр Цинкаловський радо відгукнувся на це прохання і, підкреслюючи значення таких пошуків, писав: «Постараюся тут зі своєї сторони усіма можливими способами зацікавитися, у Краківській Академії наук здобути так важливі матеріали до т. зв. Торчинського маніфесту 1767 року, про який Ви вже довідалися, що знаходиться він «в одному з краківських архівів» і, в міру можливості, зроблю з нього копію. Зроблю усе, що буду могли!» [7, с. 45]. Невідомо чи цей аспект співпраці був успішним, але в експозиції Торчинського музею є фрагмент оригіналу згаданого маніфесту. Це свідчить про можливі подальші контакти, хоч підтверджень цього поки не знаходимо.

До особливих зацікавлень двох краєзнавців можна віднести історію перебування Тараса Шевченка на Волині. Григорій Гуртовий, очевидно, розпитував про це у листі до Олександра Цинкаловського. Тому у відповіді той згадував як знайшов такі відомості: «Пощастило мені ще перед війною 1939 року впасти на слід Шевченка у його мандрівках по Волині, коли

то побував він в маєтку свого приятеля Залєвського у Ковельському повіті і на Володимирщині. Віднайшов я тоді оригінальний образ Матері Божої в с. Секонь ...» [7, с. 45]. Такі відомості, разом із дослідженнями професора на цю тему, дали поштовх Г. Гуртовому продовжувати пошуки. Хоч він і до цього збирав інформацію про Т. Шевченка та Волинь, але за його ж спогадами, «саме тоді ... пішов разом з учнями школи слідами подорожі Т. Г. Шевченка по Волині. Записали цікаві легенди. Переконалися – Кобзар тут був!» [5, с. 3; 7, с. 45].

Як видно з тексту листа, О. Цинкаловський допомагав Г. Гуртовому детальніше розкрити ще одну тему – діяльність Юзефа-Ігнація Крашевського на Волині. На той час Григорій Олександрович віднайшов меблі з його маєтку у селі Городок і шукав додаткову інформацію [11, с. 103]. Тому разом зі згаданим листом професор надіслав йому з Кракова ще й фотографію Ю. Крашевського [7, с. 46].

Саме з листа від Олександра Цинкаловського Григорій Гуртовий дізнався про важливий епізод з життя Миколи Гоголя, який надалі переріс у зацікавлення козацьким минулим цього роду. Олександр Миколайович повідомляв, що в архіві Краківської академії наук знайшов лист М. Гоголя, написаний українською мовою. Пізніше Григорій Гуртовий згадував, що одержував копію цього листа [7, с. 45]. Можна вважати, що ця інформація від О. Цинкаловського дала поштовх для ще одного напряму досліджень торчинського краєзнавця-ентузіаста – зв'язки відомих родів Волині з козацтвом, що зрештою було підсумовано в узагальнюючій праці «Волинь – край козацький» та брошурі «Волинський Ружин і гетьмани Ружинські».

Із тексту листа видно, якою великою довірою Олександр Цинкаловський пройнявся до Григорія Гуртового, а також якого значення він надавав створеному останнім Торчинському музеєві. Професор називав його «Ваш цінний музей у Торчині» і відводив йому важливе значення для проведення науково-дослідницької та просвітницької роботи. У цьому він вважав музей Г. Гуртового, поряд з іншими музеями, продовжувачем власної справи: «Радію ..., що можливо моя праця і мій досвід не загине дарма, що залишаться люди, котрих любов до свого краю попровадить шляхетними дорогами і стежками на користь культури нашого народу. Тому власне Торчинський музей, як і інші наші музеї, напоює мене радістю і глибокою, непохитною надією, що наша шляхетна справа буде зрозуміла» [7, с. 45–46]. Професор висловлював пошану до праці

Г. Гуртового та зацікавлення у подальшому спілкуванні, писав, що буде щасливий отримувати від нього листи [7, с. 46].

У згаданому епістолярії О. Цинкаловський рефлексує щодо власного життєвого і наукового шляху, він ніби підводить підсумок того, задля чого довгі роки працював: «Віддався я ще від 1920 року дослідам Волині, пізніш Волинського Полісся, Підляшшя, частині північної границі з Волинню. *І так пройшло моє ціле життя²*» [7, с. 45]. Професор також ділився з Г. Гуртовим ходом своєї поточної роботи, зокрема, результатами етнографічної експедиції на Лемківщину. Цей край, за його словами, досліджував майже протягом 20 років, зібрав близько 500 фотографій об'єктів лемківської народної та сакральної архітектури і планував видати це окремим альбомом. Він також висловлював надію на видання словника «Стара Волинь і Волинське Полісся», який називав найбільшою своєю працею [7, с. 45]. Це можна вважати своєрідною «сповіддю» О. Цинкаловського. Ці моменти додатково підкреслюють те, якою довірою він пройнявся до Г. Гуртового та його краєзнавчих пошуків і досліджень.

Цікаву думку у дисертації про О. Цинкаловського висловила Вікторія Дяченко. Дослідниця вважає, що йому вдалося згуртувати біля себе ту частину краєзнавців, які самовіддано досліджували волинську минувшину і яких можна вважати своєрідною «науковою школою» вченого. Це Вальдемар П'ясецький з м. Луцьк, Леон Пучковський з с. Литовеж, Микола Корзонюк з с. Бужанка Іваничівського району та Григорій Гуртовий з селища Торчин [10, арк. 212]. Не впевнені чи може бути виправданим твердження про наукову школу, принаймні щодо Г. Гуртового, але буде справедливо вважати, що його спілкування з О. Цинкаловським дало поштовх до нових краєзнавчих пошуків, втілених у подальшому в численних статтях, книгах і музейній експозиції. У 1990-х роках Григорій Гуртовий був одним з перших, хто популяризував спадщину О. Цинкаловського в незалежній Україні [10, арк. 30].

Наприкінці 1980-х років Григорій Гуртовий налагодив листовне спілкування з Миколою Вороном, книголюбом, який проживав і працював у канадському місті Калгарі [1]. Витоки цих контактів наразі невідомі, але очевидно, що Григорій Олександрович дізнався про те, що останній активно збирає діаспорні видання про Україну і може надати нову інформацію про Волинь. У їхніх долях простежується чимало подібного – обидвоє народилися в грудні 1924 року, сім'ї обох пережили репресії як від

² У публікації листа Г. Гуртовим цей фрагмент виділений підкресленням.

нацистських, так і від советських окупантів, зокрема, і Микола і Григорій в юнацькі роки були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Та найбільше їх поєднувало зацікавлення книгою ще з дитинства і пошуки нового про минуле України в дорослі роки. Так, Микола Ворон після еміграції створив і 57 років збирав одну з найбільших українських бібліотек у Канаді, яка сьогодні налічує понад 15 тисяч примірників. Наприкінці 1980-х – у 1990-х роках він активно відправляв в Україну діаспорні видання, які стосувалися історії, проливали світло на діяльність УНР, УПА, злочини СРСР та замовчувані факти, про забутих діячів [1].

На сьогодні відомо 27 листів і листівок Миколи Ворона до Григорія Гуртового, які зберігаються у фондах Торчинського музею. Хронологічний огляд показує, що їхні листовні контакти відбувалися у два періоди: 1989–1994 роки та 2004–2005 роки. Як у же згадувалося, основна тема спілкування Миколи Ворона та Григорія Гуртового – книги, бібліографія, а саме пошук діаспорних видань про Волинь, поява нових публікацій, обмін книгами, а також марками, конвертами та іншою друкованою продукцією.

З першого листа видно, що Григорій Гуртовий намагався придбати працю О. Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся», з чим і звертався у травні 1989 року до Миколи Ворона [21]. Останній «з охотою» відгукнувся на це прохання і вже 5 червня 1989 р. відправив у Торчин першу посилку [22]. Після падіння залізної завіси у 1991 р. цих посилок стало ще більше. З листів можна зрозуміти, що Микола Ворон надіслав Григорію Гуртовому близько 40 томів різних діаспорних видань з минулого України, а насамперед Волині. У деяких із них розкривалися маловідомі або заборонені раніше теми про радянські репресії, дискримінаційну польську політику в міжвоєнний період, збройну боротьбу українців за свою державу. Так, у 1993–1994 роках надійшли книги «Армія без держави» Тараса Бульби-Боровця [40], «Дружини українських націоналістів» Мирослава Кальби, «За східним обрієм» Данила Шумука, брошури «Чому я не хочу вертатися до СРСР» Івана Багряного [41], «Від церковного престолу до Берези за дроти» протоієрея С. Гаюка [42] та інші.

Одне з найбільших поповнень бібліотеки Торчинського музею Микола Ворон здійснив у 1991–1992 роках. Тоді він за рахунок власної бібліотеки придбав і надіслав Григорію Гуртовому видання з бібліографії Волині, видані Максимом Бойком у Волинському бібліографічному центрі в Блумінгтоні. Це 26 томів, присвячених історії книгодрукування,

економічним та соціальним аспектам історії краю, місту Володимиру та інші [29; 32].

Окрім згаданого, Микола Ворон надсилав також діаспорні газети, ксерокопії статей на різні історичні теми, додавав марки, конверти, програми урочистих заходів (зокрема, присвячених пам'яті Уласа Самчука) [24; 31; 34; 36; 38; 45]. Через Григорія Гуртового він передавав різні матеріали для Луцького педагогічного інституту (пізніше – Волинського державного університету) імені Лесі Українки, для музею Лесі Українки в Колодяжному (діаспорні конверти з присвятою поетесі) [28], для бібліотеки-шевченкіани Миколи Куделі у селі Буяні (конверти, марки, близько двох десятків програм концертів і інших урочистостей у Канаді, присвячених пам'яті Тараса Шевченка) [30; 34–36; 37; 40; 42]. Зі свого боку, Григорій Олександрович надсилав у Канаду видання, які з'являлися в Україні, а також власні статті та книги [25; 27; 42; 45].

Листи свідчать, що допомогу виданнями діаспори Микола Ворон надавав багатьом установам в Україні. Для цього на початку 1990-х років він заснував при своїй бібліотеці «Фонд допомоги Україні», де збирав добровільні грошові пожертви для оплати поштового пересилання книг [38, арк. 1 зв.]. В листі до Григорія Гуртового в лютому 1993 р. він згадував, що, крім Торчинського музею, надсилав великі упаковки книг у ЛПП (пізніше – ВДУ) імені Лесі Українки, Бібліотеку української діаспори в Києві, Волинський осередок організації Народного Руху України, Товариство «Софія» на Донбасі, окремі школи і навіть церковні громади [38, арк. 1 зв.]. Цю роботу Микола Ворон продовжував і в 2000-х роках [46], зокрема писав, що за десять місяців 2004 року вислав в Україну 19 упаковок літератури загальною вагою понад 200 кілограм, а також 13 бандеролей [44].

Наявні листи розкривають ще й те, з якою увагою Микола Ворон ставився до видання та придбання українських книг, і поповнення своєї бібліотеки. Це, зокрема, видно на прикладі його постійних уболівань з 1989 року про перевидання Пересопницького Євангелія і намагання отримати перевидану книгу. Саме тоді у Києві був ініційований процес перевидання цієї видатної пам'ятки староукраїнської мови, але він затягнувся аж до 2001 року. Вже у першому листі 1989 р. до Григорія Гуртового пан Микола просив у разі появи перевидання дістати йому примірник [21]. Надалі неодноразово в листах за 1990-ті роки цікавився новинами на цю тему, згадував про бажання його отримати, коли проєкт реалізують [26; 27; 39]. Він відстежував це у пресі, пізніше листувався

з бібліотекою імені В. Вернадського [43; 44]. І, врешті, коли отримав перевидання, то ділився цим із Григорієм Гуртовим, додавши до листа ксерокопії титульної сторінки та передмови [12].

Ще одне, про що Микола Ворон згадував у деяких листах – це спілкування з сестрою Григорія Гуртового, яка проживала за кордоном, швидше всього, в Канаді. Він пише, що спілкувався з нею телефоном, передавав вітання від Григорія Олександровича [24, арк. 1зв.; 33; 41]. Ніде не згадується її ім'я, припускаємо, що це могла бути сестра, яка вийшла заміж за поляка-шахтаря і з 1945 року проживала в Польщі [2, с. 15] (але це потребує подальшого уточнення).

Микола Ворон також посприяв установленню листовних контактів між Григорієм Гуртовим і Максимом Бойком – істориком і бібліографом, уродженцем села Лопушне (сьогодні Кременецького району Тернопільської області). Він був одним із фундаторів Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада) та Осередку бібліографії Волині у м. Блумінгтон (штат Індіана, США), у 1960-х – 1990-х роках видав декілька десятків томів бібліографії історії Волині [47]. Про ці видання Максима Бойка М. Ворон писав Григорію Гуртовому у декількох листах [23; 29; 33; 35; 42], а 1991 р., як уже згадувалося, надіслав йому 26 томів бібліографії. Наступного року він також написав М. Бойкові з проханням надіслати для книгозбірні Торчинського музею томи, яких не вистачало. І додав до цього лист Григорія Олександровича [14]. Саме з цього, як свідчать перші листи М. Бойка до Г. Гуртового, почалося їхнє спілкування.

У фондах Торчинського музею зберігається одинадцять листів Максима Бойка до Григорія Гуртового за 1992–1995 роки. Хоча Григорій Олександрович згадував, що їхнє листування тривало до 1998 року, тобто до самої смерті видатного бібліографа [6, с. 96]. Вслід за першим листом у липні 1992 року М. Бойко надіслав у Торчинський музей два збірники: «Персональна бібліографія» і «Збірник особисто друкованого». За його словами, на той час це третя дослідницька установа в Україні, яка зацікавилася бібліографією «волиніани». Раніше їх отримали Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові і краєзнавчий музей у Рівному [14]. З пізніших років можна зазначити, що Григорій Гуртовий дуже цінував ці видання, посилався на них у своїх працях [4, с. 30, 74; 9, с. 411], згадував під час екскурсій у музеї і вважав їх важливою частиною книгозбірні.

Через Григорія Олександровича Максим Бойко надсилав закордонні видання у ЛПІ (пізніше – ВДУ) імені Лесі Українки, зокрема, методичні

розробки, навчальні програми з історії України, англomовні книги для бібліотеки та інше [15; 16].

В лютому 1993 року Максим Бойко започаткував ініціативу допомоги Торчинському музеєві друкованими виданнями діаспори. Як він писав: «буде доцільним пересилати публікації на руки свідомого і національного проводу вищезгаданого музею» [13]. Від Осередку бібліографії Волині він підготував звернення з цим проханням, яке назвав «До всіх друзів допомоги країні літ дитячих» і планував надсилати його знайомим за кордоном [13]. Текст звернення свідчить, що за його задумом, ця справа була важливою не тільки для підтримки Торчинського музею, а ще й тому, що книгозбірня діаспорних видань там могла бути базою для досліджень викладачів і студентів ЛПІ (пізніше – ВДУ) імені Лесі Українки [13]. Саме на це він натякав, очевидно, маючи надію, що його праця буде продовжена на Батьківщині. Невідомо наскільки успішною була ця ініціатива, але в бібліотеці Торчинського музею є ряд цікавих і рідкісних діаспорних видань, які не згадуються у листах М. Бойка та М. Ворона, тому могли бути надіслані саме в рамках цієї ініціативи.

За пізнішими спогадами Григорія Гуртового, саме поради Максима Бойка мотивували його написати історію більше ста міст і сіл Луцької округи. Частина з них він опублікував у збірниках краєзнавчих конференцій і тодішній районній газеті. Примірники надсилав до фонду «волиніани» Індіанського Університету. Також Григорій Олександрович згадував, що за порадою М. Бойка опрацював об'ємну тему і підготував фундаментальне дослідження «Волинь – край козацький» [6, с. 97]. У той же час і Максим Симонович звертався до останнього з проханням допомоги, зокрема, коли формував черговий збірник «Бібліографія волинезнавства в Північній Америці, 1949–1992» [17].

Ще один напрям співпраці – це допомога Максима Бойка учневі Григорія Гуртового Віктору Карпінському. Це талановитий молодий науковець, який зі студентських років досліджував тему «Зародження і розвиток друкарства на Волині». Він мав намір розвивати її під час навчання в аспірантурі, але раптово помер [8]. Григорій Олександрович згадував, що М. Бойко був фактично закордонним науковим керівником цього дослідження: «Порекомендував, що і де шукати. Надіслав досить цікавий перелік частини джерел для висвітлення теми. А з цим – ксерокопії частини листків з букваря і читанки Божого слова, видрукувані в знаменитій Острозькій друкарні

1578 року» [6, с. 97]. На адресу ректорату ВДУ імені Лесі Українки він надіслав відгук про дослідження молодого студента [20].

У 1993 р. Григорій Гуртовий опублікував статтю-огляд «волиніани» Максима Бойка у газеті «Волинь». Останній сприйняв це дуже радісно, як символічне повернення на Батьківщину, про що згадував у декількох листах: «Сердечно дякую за Вашу щирю працю повернути мене на Волинь, а ... також в Україну» (8 лютого 1993 р.) [16]; «Спаси-Біг Вам добрим землякам – повернули мене знову на Волинь» (28 травня 1993 р.) [18]. У листах за 1992–1993 роки Максим Бойко ділився планами подальших досліджень. Але разом з тим, він підводив підсумки уже зробленого і сформулював своєрідне дослідницьке кредо, яким керувався протягом багаторічної діяльності. Так, 6 липня 1992 року писав, що «Бібліографією Волині ... хотів відкрити шляхи, що в нас заросли терниною. Можливо молоде покоління країни мавок і затоплених дзвонів внесе живчик заохоти до вищого стилю [цієї] праці» [14]. А 28 травня 1993 року зауважував, що до праці його кликала «... наснага піднести престиж нашої вузької батьківщини – Волині» [18]. Як видно, спілкування між двома краєзнавцями було напрочуд приязним, зокрема, М. Бойко з ентузіазмом відгукувався про підтримання обопільних контактів: «Спаси-Біг Вам за листа і радіо нагоді знайти хвилину порозмовляти з Вами через океани, ріки і гори» [19].

Загалом аналіз епістоляріїв, отриманих Григорієм Гуртовим, показує, що його листовне спілкування з краєзнавцями української діаспори було досить плідним. Це дало йому можливість ознайомитися з невідомими раніше джерелами, отримати рідкісні волинезнавчі видання, визначити й деталізувати напрями власних наукових досліджень. Хронологічно можна виділити два етапи спілкування: перший – точкові контакти з Олександром Цинкаловським у 1973 році; другий – листування з Миколою Вороном і Максимом Бойком у 1989–2005 роках (з перервами). Гадаємо, що подальший пошук джерел на цю тему може розширити діапазон спілкування Григорія Гуртового, а також дозволить дізнатися про інших діячів із діаспори, які були пов'язані з ним у мережі міжособистісних контактів.

Джерела та література

1. Ворон Б. Микола Ворон: засновник однієї з найбільших українських бібліотек у Канаді. URL: <https://history.rayon.in.ua/blogs/720380-mikola-voron-zasnovnik-odniei-z-naybilshikh-ukrainskikh-bibliotek-u-kanadi#group=redactor&photo=0> (дата звернення: 18.10.2024 р.).

2. Гуртовий Г. Автобіографія, 1958 р. *Перші Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : наук. зб. Луцьк, 2014. С. 15.
3. Григорій Гуртовий: біобібліографічний покажчик / упоряд.: Л. І. Коць, Н. М. Кузьміна, А. А. Понагайба, Н. Д. Хомяк. Луцьк, 2014. 60 с.
4. Гуртовий Г. Волинь – край козацький : історико-краєзнавчі нариси. Вид. 2-ге. Луцьк : Надстир'я, 2009. 388 с.
5. Гуртовий Г. Дослідник історії Волині (до 95-річчя з дня народження О. М. Цинкаловського). *Слава праці*. 19 січня 1993. № 5. С. 3.
6. Гуртовий Г. Науковий подвиг Максима Бойка. *Літопис Волині* : наук.-популярний зб. волинезнавства. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 96–101.
7. Гуртовий Г. Науковий подвиг О. М. Цинкаловського. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край* : матеріали ІХ наук. історико-краєзнавчої міжнар. конф., 20–23 січня 1998 року. Луцьк, 1998. С. 44–46.
8. Гуртовий Г. Перерваний політ у науку. *Карпінський В. С. Зародження і розвиток друкарства на Волині*. Луцьк, 1998. С. 4.
9. Гуртовий Г. Торчин – передзвін віків : історико-краєзнавчий нарис. Вид. 2-ге. Луцьк : Надстир'я, 2014. 432 с.
10. Дяченко В. М. Наукова та культурно-просвітницька діяльність Олександра Цинкаловського. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису : дис. ... д. ф. за спеціальністю 032 – історія та археологія. ВНУ імені Лесі Українки. Луцьк, 2021. 271 арк.
11. Мельник О. Особисті речі Ю. І. Крашевського в Торчині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся* : наук. зб. : Вип. 43: Юзеф Ігнацій Крашевський і Волинь : матеріали ХІІІ Волин. обл. наук. історико-краєзнавчої конф. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2012. С. 103–105.
12. Онищенко О. Слово про Пересопницьке Євангеліє. *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик*. Київ, 2001.
13. Фонди Торчинського історичного музею ім. Григорія Гуртового (далі – Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового). Звернення М. Бойка «До всіх друзів допомоги країні літ дитячих» (додаток до листа М. Бойка 8 лютого 1993 р.), 1 арк.
14. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Максима Бойка до Григорія Гуртового, 6 липня 1992 р. 1 арк.
15. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Максима Бойка до Григорія Гуртового, 23 жовтня 1992 р. 1 арк.
16. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Максима Бойка до Григорія Гуртового, 8 лютого 1993 р. 1 арк.
17. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Максима Бойка до Григорія Гуртового, 9 лютого 1993 р. 1 арк.
18. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Максима Бойка до Григорія Гуртового, 28 травня 1993 р. 1 арк.
19. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Максима Бойка до Григорія Гуртового, 15 липня 1993 р. 1 арк.
20. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Максима Бойка до Григорія Гуртового, 3 січня 1995 р. 1 арк.
21. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 22 травня 1989 р. 1 арк.
22. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 5 червня 1989 р. 1 арк.
23. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 24 липня 1989 р. 1 арк.
24. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 5 грудня 1990 р. 1 арк.

25. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 7 березня 1991 р. 1 арк.
26. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, Великдень 1991 р. 1 арк.
27. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 26 червня 1991 р. 1 арк.
28. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 3 жовтня 1991 р. 1 арк.
29. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 25 листопада 1991 р. 1 арк.
30. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 18 березня 1992 р. 1 арк.
31. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 14 квітня 1992 р. 4 арк.
32. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 23 травня 1992 р. 1 арк.
33. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 28 травня 1992 р. 1 арк.
34. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 18 жовтня 1992 р. 1 арк.
35. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Листівка Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 16 грудня 1992 р. 1 арк.
36. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 17 грудня 1992 р. 1 арк.
37. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 8 лютого 1993 р. 1 арк.
38. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 10 лютого 1993 р. 1 арк.
39. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 18 березня 1993 р. 1 арк.
40. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 24 березня 1993 р. 1 арк.
41. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 10 квітня 1993 р. 1 арк.
42. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 13 березня 1994 р. 2 арк.
43. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 20 липня 2004 р. 1 арк.
44. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 6 листопада 2004 р. 1 арк.
45. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 8 березня 2005 р. 1 арк.
46. Фонди ТІМ ім. Григорія Гуртового. Лист Миколи Ворона до Григорія Гуртового, 28 березня 2005 р. 1 арк.
47. Ясь О. В. Бойко Максим Симонович. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В. Київ, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Вojko_M (дата звернення: 20.10.2024).

УДК 929(477.82)

Григорій ОХРИМЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець;
Світлана ЛОКАЙЧУК,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови
Волинського національного університету імені Лесі Українки;
Юлія ЦІХОЦЬКА,
провідний бібліотекар відділу краєзнавчої роботи
Волинської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки, м. Луцьк

КРАЄЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ, МУЗЕЙНИК (ДО ЮВІЛЕЮ ГРИГОРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА ГУРТОВОГО)

Розглядається внесок Григорія Гуртового у волинезнавство, історичне краєзнавство, українську історичну науку, музейництво, освіту та культуру.

Ключові слова: *Григорій Гуртовий, Торчинський історичний музей, волинезнавство, виховання, освіта, журналістика.*

Від часу діяльності Олександра Цинкаловського на Волині не було такого значного дослідника-краєзнавця, як Григорій Гуртовий. Будучи вчителем історії, журналістом взагалі «рівним Шерлоку Холмсу» за допитливістю, наполегливістю в «розслідуванні» різних історій Торчинського регіону та й загалом Волині, Волинського Полісся. Його цікавили найрізноманітніші теми минувшини краю. Він міг багато розповісти учням у школі, і туристам, і відвідувачам музею цікавинок про С. Будьонного, учасників Першої світової війни – чеченців, що квартирувалися в Торчині, про родину Беляєвих (поміщиків і незвичайних людей), світової слави борця Петра Янковського з с. Городок Луцького р-ну, героїв праці, героїв воєн, артистів. Здавалося він знав все і всіх в Торчині та навколо, це був енциклопедичного складу чоловік! Крім того чудовий оповідач, промовець, лектор. Служив землякам як депутат обласної ради.

Для учнів Григорій Олександрович був енциклопедією знань про події, світ, людей, які були і котрі є поряд. Він завжди мав час поспілкуватися з людьми, розповісти щось маловідоме, почерпнути у співбесідника інформацію для себе (іл. 1). Всім своїм життям Григорій Гуртовий виконував заповідь: «возлюби ближнього як самого себе». І люди теж любили його – скромного, працюючого, популярного, але начебто

непримітного. Чудовий Торчинський музей він витворив своєю думкою глибоко віруючого християнина, хистом художника-самоука, невтомного збирача речових та духовних скарбів.

Разом із тим Григорій Олександрович багато знав про археологічні пам'ятки Луцького району – одного з найбагатших на знахідки у Волинській землі. Учні під керівництвом улюбленого вчителя охоче приносили в шкільний музей знахідки. Він власноруч відразу ж підписував їх: до прикладу, на крем'яній сокирі, наконечниках списів збереглися напис: Микола Сур'як, дата, число виявлення (іл. 2).

Сам Бог спрямував Григорія Олександровича з далекого Придніпров'я на Волинь, у невелике містечко Торчин. Цей мікрорегіон, як з'ясувалося з роками, за накопиченими в музеї різночасовими артефактами виявився справжнім археологічним клондайком.

Через Торчин протікає невелика річка Серна. Навколо неї розкинулися поля родючої землі. Як зазначають дослідники, відомий ще з давньоруських часів торговий шлях від Києва до Володимира і далі на захід пролягав тут. Крім того, не виключено, що з півночі на південь йшов відомий за переказами «Римський шлях», зокрема, біля с. Веселе (кол. Боратин) знайдено чималий скарб срібних римських динаріїв. Далі на південь – біля відомого своїм джерелом Білостока – ще один скарб. Там же виявлено поселення готів – носіїв вельбарської культури, дуже подібної до черняхівської.

По лівому березі Серни, в бік с. Усичі розташовувалося ще одне поселення того часу з цікавими археологічними матеріалами, проте багаторічними оранками воно знищене повністю. Варто додати, що матеріали вельбарської культури: кераміка, римські монети, – знаходили поблизу церкви с. Усичі, де є джерело (а поблизу таких витоків води охоче селилися готи), а також з правого боку Серни. Південніше – в Усичівських Будках над потоком, що впадає в Серну, було також поселення готів. Тобто маємо цілий куц пам'яток II–III ст. н. е. поблизу Торчина.

У згаданих місцях над р. Серною та доплавом трапляються залишки більших та менших поселень Давньої Русі. Крім того, поблизу Усичівських Будок відоме добре збережене городище, а біля нього кургани, деякі досліджував М. Кучинко [2, с. 201]. На лівому березі Серни відкрито ще одне невелике округле давньоруське городище, навколо якого О. Сарновський зібрав колекцію залізних виробів того часу. Його досліджували М. Вашета, Т. Верба.

Проте історія околиць Торчина сягає значно давніших часів. У глиняному кар'єрі Г. Гуртовим знайдено бивні мамонта та патиновані світлі крем'яні пластини маліцької культури енеоліту (V тис. до н. е.). Інформацію про ці знахідки подано археологами В. Коноплею та С. Ревуцьким у статті «Поселення маліцької культури Торчин-Замчисько» [6, с. 61–73].

Імовірно, завдяки знахідкам Григорія Олександровича неподалік Торчина, сюди приїхала працювати експедиція відомого археолога, на той час ще канд. іст. наук Миколи Пелещишина, який зробив значні відкриття на околицях Торчина. Всі вони стосувалися доби бронзи. (Слід відзначити, що тоді в розкопках брали участь учні Григорія Гуртового – Валентин Люпа, Петро Заклекта, які потім стали відомими краєзнавцями). Пізніше М. Пелещишиним було опубліковано результати досліджень у статті «Нові поселення стжижівської культури на Волині», у якій автор одним із перших повідомив про знайдені на Волині матеріали межановицької культури, відомої на теренах Польщі [9, с. 89–102].

Археологічні роботи М. Пелещишин проводив переважно ближче до с. Усичі, а розвідки, шурфування – на місці довоєнних досліджень археолога Музею Землі Волинської Яна Фітцке. Останній обстежив відомий серед науковців могильник стжижовської культури (знаходився перед в'їздом до містечка), виявив окремі поховання на півострівку в уроч. Валентинів. У цьому урочищі було відкрито давньоруські житла, навіть зібрано кераміку неоліту – дунайської культури [1, с. 28–37]. Речі, знайдені Я. Фітцке, зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. В експозиції ВКМ розміщені дві досить незвичайні, гарно декоровані посудини, виявлені тоді Яном Фітцке, які, як потім з'ясувалося, мали стосунок до степової катакомбної культури [8, с. 352, рис. Д. 6].

«Пропаганда» археології велася вчителем історії Григорієм Гуртовим постійно. Його помічники-школярі, проживаючи в навколишніх селах, були всюдисущими пошуківцями нумізматичних, археологічних, етнографічних експонатів. Інформація про нові «сенсації» блискавично надходила до улюбленого вчителя. Так в с. Весела місцевий житель, підготовляючи «копець» на картоплю, натрапив на рідкісне поховання доби бронзи. Біля склепу лежало два цілих крем'яних знаряддя – ніж та серп. Зараз ці речі експонуються в Торчинському народному музеї що носить ім'я його засновника.

Серед експонатів Торчинського народного музею частину можна віднести до унікальних. Це і палеофауна давністю в багато тисяч років, зокрема кістки і зуби мамонтів з десятиметрової глибини кар'єру, і великий крем'яний «гігантоліт» – загадкове знаряддя, і колекція кам'яних і крем'яних знарядь доби енеоліту та бронзи, що походять з околиць Торчина і сусідніх сіл. До цього ж періоду (доби бронзи) належить велика, добре збережена та багато орнаментовна амфора з двома ручками (іл. 3). Підтвердженням існування поселень періоду Київське Русі є знахідки бронзових пряжок, хрестиків з емаллями, половинки давнього імпортного енкалпіона. Експонується також так званий тигель – повністю відреставрована Г. Охріменком покришка «гнідавського типу», що походить із Луцька. Чудовим зразком меблів ХІХ ст. є шафа з маєтку Юзефа-Ігнація Крашевського з с. Городок Луцького району. Пам'ять про легендарного борця Петра Янковського, який народився в цьому ж селі, зберігає віднайдена Григорієм Олександровичем стара афіша, на якій зображено волинського спортсмена у найкращій формі – з богатырським торсом та нагородами (іл. 4).

Варто зауважити, що Григорій Олександрович, спілкуючись з учителями історії сусідніх шкіл радив їм збирати давні артефакти в кабінети історії, берегти їх як унікальні джерела історії. Доводилося бувати в навчальних закладах сіл Веселе, Буяни, Окорськ та ін., у яких експонуються унікальні артефакти. Будучи сам за походженням з козацького роду, Григорій Олександрович і школярів навчав власним прикладом бути діяльними, допитливими, працьовитими, скромними, такими, як були інші вихідці з простої козацької шляхти – Ілля Ріпін (Репін), брати Розумовські та інші. Енергія та яскраве життя Г. О. Гуртового уречевилось у заснованому ним народному історичному музеї, цікавих книгах, зокрема «Торчин – передзвін віків (історія Торчина і 14 довкільних сіл так званого «Торчинського ключа»)), «Євреї містечка Торчин», «Волинь – край козацький : історико-краєзнавчі нариси» [3; 4; 5]. Діяльність Г. О. Гуртового на Волині, його талановито написані книги, незвичайний чудовий музей у Торчині, його учні (багато з них стали відомими людьми) – це взірць того, яким є і має бути Педагог з великої букви.

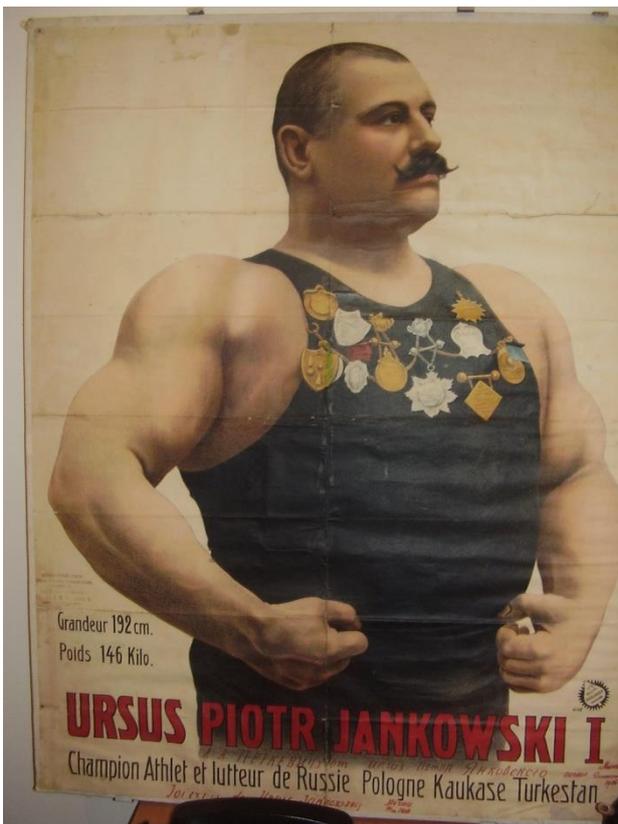

Ілюстрація 1. Г. Гуртовий та В. Чопок в експозиції Торчинського історичного музею. Фото Г. Охріменка

Ілюстрація 2. Крем'яні наконечники списів доби бронзи з околиць Торчина. Фото Г. Охріменка

Ілюстрація 3. Амфора доби бронзи з Торчина. Фото Г. Охріменка

Ілюстрація 4. Спортсмен-борець міжвоєнних років Петро Янковський, який не зазнав жодної поразки (нічия з шестиразовим чемпіоном світу борцем Іваном Піддубним), родом із с. Городок Луцького р-ну. Афіша, врятована Г. Гуртовим

Джерела та література

1. Археологічна спадщина Яна Фітцке / упор.: Г. Охріменко, О. Златогорський. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 488 с.
2. Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область») / упор.: М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С. 198–203.

3. Гуртовий Г. Волинь – край козацький : історико-краєзнавчі нариси. Вид. 2-ге, доповн., уточн. Луцьк : Надстир'я, 2009. 388 с.
4. Гуртовий Г. Євреї містечка Торчин. Київ : РИФ, 2003. 108 с.
5. Гуртовий Г. Торчин – передзвін віків (історія Торчина і 14 довкільних сіл так званого «Торчинського ключа»). Луцьк : Надстир'я, 2003. 364 с.
6. Конопля В., Ревуцький С. Поселення маліцької культури Торчин-Замчисько. *Волино-Подільські археологічні студії*. Львів, 1998. С. 61–73.
7. Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. Луцьк : Волинські старожитності, 2010. С. 259–262.
8. Охріменко Г., Скляренко Н., Локайчук С. Стжижовська культура : історико-культурологічний та мистецький аспекти. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 416 с.
9. Пелещишин М. А. Нові поселення стжижівської культури на Волині. *Археологія*. № 1. 1971. С. 89–102.

УДК 929:94](477.82)

Алла САХНЮК,
*науковий співробітник Торчинського історичного музею імені Г. О. Гуртового,
сmt Торчин Луцького району*

ПАМ'ЯТІ НАСТАВНИКА ГРИГОРІЯ ГУРТОВОГО

Висвітлюється інформація про заходи, які відбувались на Волині на пошанування пам'яті Гуртового Григорія Олександровича – музейника, краєзнавця, історика, заслуженого працівника культури України.

Ключові слова: *Волинь, краєзнавство, історія, музей, Григорій Гуртовий, пам'ять.*

Волинський край славиться своїми відомими особами. Серед таких – Григорій Олександрович Гуртовий. Життя Григорія Олександровича поєднало в собі три великі пристрасті – історію, педагогіку і журналістику. Кожна з них консолідувалась в одне ціле – збереження культурного надбання українського народу.

Григорій Гуртовий розпочинав свою трудову діяльність, працюючи в редакції Торчинської районної газети. В публікаціях висвітлював історичну тематику. Часто із відряджень він привозив не лише репортажі, а й предмети старовини, цікаві документи. Поступово цінних знахідок накопичилося стільки, що вистачило на цілий музей. На початку 1957 року до першої музейної виставки експонатів з історії Торчина і сіл району уже ходили

екскурсії учнів шкіл і любителів історії. Це був початок найвизначнішої сторінки життя Григорія Олександровича.

Речі старовини мало чого варті самі по собі. Історичними реліквіями вони стають тоді, коли їх споглядають, коли вони вчать і виховують. Саме тому Григорій Гуртовий поєднав музейну роботу з педагогікою [6]. Фактично з перших днів існування заклад став навчальною базою для Торчинської та інших шкіл. Тут проводилися тематичні уроки, виховні години, зустрічі з ветеранами війни та праці. Започаткована підготовка учнів-екскурсоводів, з яких чимало стали професійними істориками. Цікавою формою співпраці з школярами була діяльність пошукового загону учнів-слідопитів «Орля», який Григорій Олександрович організував, працюючи з першої половини 1960-х – до середини 1990-х рр. учителем історії Торчинської ЗОШ [3]. Найголовнішим Григорій Гуртовий вважав те, що навчив сотні юних волинян любити свій край, вивчати його минуле, шанувати пам'ять предків [9].

В 2012 році Григорій Олександрович відійшов у вічність та назавжди залишився у спогадах волинян. Про це свідчать меморіальні заходи проведені в різні періоди. На другу річницю шанувати пам'ять діяча у містечко Торчин прибули краєзнавці, музейні працівники. Спочатку на могилах Григорія Олександровича та його дружини, Ганни Іванівни, відбулося покладання квітів. Священик Свято-Стефанівського храму Київського патріархату отець Степан і матушка Стефанія відслужили панахиду. По цьому усі присутні побували в музеї імені Г. О. Гуртового. Усі відзначали великі подвижницькі справи, які зробив за життя Г. О. Гуртовий: написання багатьох історичних праць, виховання підростаючого покоління, створення Торчинського музею [4].

31 березня 2014 року на базі місцевого навчального закладу проходила учнівська науково-практична конференція «Вивчай, досліджуй історію рідного краю». Вона була організована директором музею Олександром Мельником спільно з освітянами Луцького району. Переможцям та лауреатам конкурсу учнівських дослідницьких робіт «Вивчай, досліджуй історію рідного краю» вручили грамоти та подарували книжку Григорія Гуртового «Торчин у цифрах і фактах». Але найбільшою винагородою для кожного з них стала можливість спробувати себе у ролі того, хто відкриває таємниці минулого [7].

26 грудня 2014 року відбулися Перші Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Вшанувати пам'ять заслуженого працівника культури України, відомого волинського історика-

краєзнавця Григорія Гуртового у день його 90-річчя у Торчин приїхали історики, журналісти, громадські діячі, представники музеїв з Волинської, Київської, Рівненської, Житомирської областей. Серед них – чимало учнів Григорія Олександровича, які завдяки його вихованню стали кандидатами та докторами наук. Учасникам конференції презентували наукову збірку зі спогадами про Григорія Гуртового та бібліографічний покажчик його праць, які підготовлені Волинським краєзнавчим музеєм, Волинською державною обласною науковою універсальною бібліотекою імені Олени Пчілки та Державним архівом Волинської області. На приміщенні заснованого Григорієм Гуртовим музею відкрили меморіальну пам'ятну дошку, яку освятили священнослужителі Української православної церкви Київського патріархату. В музеї відбулося відкриття експозиційної частини, де висвітлюється життєвий і творчий шлях краєзнавця [5].

Через два роки 29 вересня в містечко Торчин для участі в Других Всеукраїнських краєзнавчих читаннях, присвячених пам'яті Григорія Гуртового завітали працівники музеїв, науковці, гості з різних областей України та усі, хто мав за честь особисто бути знайомим з цією особистістю. Численні виступи та матеріали учасників засвідчили глибоку повагу до постаті нашого краянину зі сторони істориків-краєзнавців, працівників музеїв і навчальних закладів з м. Луцька, Рівного, Дніпра, Кам'янця-Подільського, Тернополя, Бердичева, Острога, Любомля, м. Клайпеда (Литва). Саме з цих міст надійшли наукові статті, які були видані до початку форуму окремим збірником [2].

20 лютого 2020 року відбувся круглий стіл «Григорій Гуртовий – відомий волинський педагог, музейник, краєзнавець», організований Волинським інститутом післядипломної педагогічної освіти на базі Волинської обласної бібліотеки для юнацтва за участі Торчинського народного історичного музею імені Григорія Олександровича Гуртового та Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Захід присвячено 95-річчю від дня народження Г. Гуртового. Учасниками стали педагоги і керівники закладів загальної середньої освіти області – слухачі курсів підвищення кваліфікації, краєзнавці, музейні та бібліотечні працівники [8].

У 2020 році в Музеї історії освіти Волині експонувалась виставка «Григорій Гуртовий – відомий волинський педагог, музейник, краєзнавець». Виставка була організована Волинським інститутом післядипломної педагогічної освіти за участі Волинського краєзнавчого музею, Торчинського історичного музею імені Григорія Гуртового та Волинської

обласної організації Національної спілки краєзнавців України, які надали зі своїх фондів колекції оригінальні документи та матеріали Григорія Гуртового. Для широкого загалу демонструвались оригінали рідкісних родинних світлин, особистих документів, рукописів та малюнків, книги з автографами, статті в періодиці, нагороди та відзнаки відомого волинянина. Всього понад 200 музейних предметів. Широко представлена педагогічна та освітня діяльність Григорія Олександровича, його авторська методика організації науково-пошукової та історико-краєзнавчої роботи школярів, використання краєзнавчих матеріалів у викладанні суспільно-гуманітарних предметів, громадянському та патріотичному вихованні, впровадження козацьких традицій в учнівське самоврядування. Окремі розділи експозиції презентували музейну діяльність Григорія Гуртового та його дослідження Волині в контексті історії українського козацтва [1].

Останніх декілька років на День знань в музеї проводяться тематичні екскурсії. Розпочинаються вони з розповіді про Г. О. Гуртового – історика, педагога, музейника, краєзнавця. Йому ми завдячуємо за збереження історії, створення музею та можливості формування всебічно освіченої особистості, виховання патріотів українського народу.

День пам'яті Григорія Гуртового. 2014 рік

Розповідь про музейну долю Григорія Гуртового

1924 - 2012

Шановні колеги!

Запрошуємо Вас взяти участь у роботі

I Волинських обласних краєзнавчих читаннях, присвячених пам'яті Григорія Гуртового,

які відбудуться 26 грудня 2014 року о 10.00 год. у приміщенні Лорчинського історичного музею імені Г. Гуртового за адресою: Луцький район, смт. Лорчин, вул. Незалежності, 84.

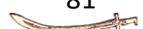
Від'їзд від Волинського краєзнавчого музею о 9.00 год., повернення о 18.00 год. Про Вашу участь прохання повідомити до 24 грудня 2014 р. Тел. для довідок: 24-25-91.

Оркдмітет

Запрошення на краєзнавчі читання пам'яті Григорія Гуртового

Пленарне засідання учасників Перших Волинських обласних краєзнавчих читань

Відкриття меморіальної пам'ятна дошки Григорію Гуртовому на приміщенні музею. Торчин. 26 грудня 1014 р.

Покладання квітів на могилі Г. О. Гуртового. Торчин. 29 вересня 2016 р.

Ознайомлення з експозиційною частиною про життєвий і творчий шлях краєзнавця

Пленарне засідання. Президія. Всеукраїнські краєзнавчі читання пам'яті Григорія Гуртового

Круглий стіл «Григорій Гуртовий – відомий волинський педагог, музейник, краєзнавець». Луцьк.

Афіша виставки «Григорій Гуртовий – відомий волинський педагог, музейник, краєзнавець»

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Музей історії освіти Волині
Волинський краєзнавчий музей
Торчинський народний історичний музей імені Григорія Гуртового
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Григорій Гуртовий – відомий волинський педагог, музейник, краєзнавець

Виставка працює в Музеї історії освіти Волині при БІППО щоденно з 9.00 до 17.00 год. Субота, неділя – вихідний.

Джерела та література

1. Виставка «Григорій Гуртовий – відомий волинський педагог, музейник і краєзнавець» у Музеї історії освіти Волині. URL: http://blog.vipro.org.ua/view_news.php?id=2935 (дата звернення: 26.08.2024).

2. Відбулися Всеукраїнські краєзнавчі читання пам'яті Григорія Гуртового. URL: https://volyn-kraiy-mus.at.ua/news/vidbulisja_vseukrajinski_kraeznavchi_chitannja_pam_jati_grigorija_gurtovogo/2016-10-04-1067 (дата звернення: 06.09.2024).
3. Григорій Гуртовий і Торчинський народний історичний музей його імені. URL: <https://vollibr.org.ua/index.php/vidatni-postati-volini?layout=edit&id=573> (дата звернення: 22.08.2024).
4. День пам'яті Григорія Гуртового. URL: <https://rkulturarda.blogspot.com/2014/> (дата звернення: 03.09.2024).
5. Олег Ковальчук. «Ні дня без експоната». URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/2591/219/91282/> (дата звернення: 30.08.2024).
6. Олег Потурай. Григорій Гуртовий: «Гукає до нас історія, віки гукають: «Прокиньтесь!» А ми – в дрімоті». URL: <https://day.kyiv.ua/article/osobystist/hryhoriy-hurtovyy-hukaye-do-nas-istoriya-viky-hukayut-prokyntes-my-v-drimoti> (дата звернення: 30.08.2024).
7. Олена Лівіцька. Слідами Гуртового. URL: <https://volga.lutsk.ua/view/3255/> (дата звернення: 20.08.2024).
8. Силук А. Круглий стіл, присвячений 95-річчю від дня народження Григорія Гуртового. URL: http://vipro.org.ua/view_news.php?id=2944 (дата звернення: 02.09.2024).
9. Микола Якименко. Машина часу Григорія Гуртового. URL: <http://www.golos.com.ua/article/227201> (дата звернення: 30.08.2024).

УДК 929:94](477.82)

Микола ЯКИМЕНКО,

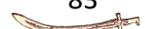
*член Національної спілки журналістів України, член Національної спілки краєзнавців України,
Почесний краєзнавець України, м. Луцьк*

ВІН ОБЕРІГАВ МИНУЛЕ, А МАЙБУТНЄ ЗБЕРЕЖЕ ЙОГО

Автор ділиться спогадами про багаторічне спілкування із Григорієм Олександровичем Гуртовим, відомим волинським краєзнавцем, журналістом, педагогом, музейником, розкриває маловідомі сторінки його життєвого шляху.

Ключові слова: *Григорій Гуртовий, волинезнавство, спогади, Торчинський історичний музей.*

Спогади щораз повертають мене в далекий вже 1975 рік. Саме тоді, 2 січня, я переїхав з Львівщини на Волинь і став працювати в луцькій районній газеті «Слава праці». Організація роботи в районці вимагала тісних контактів з авторським активом, оскільки штатних працівників, особливо творчих, було обмаль і без підтримки громадських дописувачів було б важко тричі на тиждень випускати газету. Навіть розподіл гонорару 2х3 передбачав, що більшість матеріалів мають бути підготовлені саме не професійними журналістами, а сількорами та робкорами.

Тож, прибувши у новий колектив, почав з першого ж дня шукати для себе помічників. Відразу звернув увагу на цікаві матеріали, які присилав з селища Торчин учитель тамтешньої школи, директор народного музею Григорій Гуртовий. Їх не потрібно було правити, вони завжди були цікавими, написані нестандартно, живою, а не казенною газетною мовою. Незабаром ми познайомилися. Для цього не довелося навіть їхати в Торчин, Григорій Олександрович сам завітав у редакцію, побачивши на сторінках газети нового автора. Щоправда попутно, оскільки вирішував якесь музейне питання в районному відділі культури, який розташовувався на другому поверсі того ж будинку на вулиці Шевченка, 43, що і «Слава праці».

Незабаром між нами зав'язалися тісні творчі контакти. У ті роки часто доводилося готувати тематичні сторінки про села району. У них окрім розповідей про виробничі будні розташованого там колгоспу, ми намагалися помістити матеріали про духовне життя населеного пункту, його історію і культуру. Незамінним помічником і консультантом тут ставав Григорій Олександрович Гуртовий. А буваючи у Торчині, який тоді вважався неофіційним центром району, завжди намагався хоч не півгодини завітати в музей, щоб поспілкуватися з цією неординарною людиною.

Ці контакти ще більше зміцніли в 1981–1992 роках, коли я працював на Волинському обласному радіо спочатку старшим редактором громадсько-політичного мовлення, а потім коментатором з економічних питань. Голос Григорія Гуртового в ті роки дуже часто звучав з ефіру місцевого мовлення. Запамяталися його розповіді про вересень 1939 року, коли волиняни квітами зустрічали Червону армію. Це вже згодом вони пізнали всю підступність і жорстокість нової влади, а тоді сподівалися, що отримають визволення від польського, як національного, так і релігійного гніту. Тоді цей вересень називали «золотим», як тепер дехто намагається так охарактеризувати і міжвоєнний період, коли Волинь входила до складу Другої Речі Посполитої. На моє переконання «золото» в першому і другому випадках ні до чого. Було б «золото», ніхто б не зустрічав би «перших советів» з квітами і короваями на рушниках.

Саме від Григорія Олександровича багато дізнався про волинські сторінки життя відомого польського письменника, етнографа, краєзнавця Юзефа Ігнація Крашевського. Зокрема, що його повість «Хата за селом» має конкретну адресу: село Городок. Що там і досі живуть нащадки головної героїні цього твору циганки Ази. З однією з них, вчителькою Одерадівської школи Галиною Юріівною Філонюк, пощастило познайомитися.

Більше того, Галина Юрїївна охоче погодилася співпрацювати з газетою «Слава праці» і згодом стала одним із кращих її позаштатних кореспондентів.

Останні роки Григорій Гуртовий важко хворів. Ніби відчуваючи близьку кончину, намагався якомога більше зробити для земляків-торчинців. Особливо його непокоїло те, що колишні колгоспи відібрали в містечка його споконвічні землі, що молодим сім'ям ніде зводити житло. Своїми переживаннями ділився зі мною. Вечорами ми могли годину, а то і більше по телефону, тоді ще стаціонарному, розмовляти на цю тему. Я обіцяв Григорію Олександровичу, що як журналіст всіляко підтримуватиму його в цьому питанні. Вирішили, що Григорій Олександрович напише про це статтю, а я посприяю її публікації в газеті «Голос України». А також, що статтю слід доповнити карикатурою, сюжет якої був би запозичений з часу реформи 1861 року, коли розкріпачені селяни залишилися без землі. Пам'ятаєте: стоїть чоловік на одній нозі, а другу поставити нікуди. Редактор газети Анатолій Горлов зрозумів нас, і 9 листопада 2011 року стаття «Торчин втомився стирчати на одній нозі» з малюнком Миколи Гладуна з'явилася на шпальтах «Голосу України». До речі, Григорій Олександрович був постійним читачем парламентської газети, з першого її номера. Тепер Торчин – центр великої і економічно достатньої громади. На жаль, це вже трапилося після смерті Григорія Олександровича. Уявляю, як він радів би цьому.

Вже після того, як відомий дослідник минувшини відійшов у засвіти, двічі брав участь у краєзнавчих читаннях, присвячених його пам'яті. Був на відкритті меморіальної дошки на приміщенні музею, який тепер носить ім'я Григорія Гуртового. Приємним сюрпризом стало вручення мені саме Григорієм Олександровичем Гуртовим членського квитка Національної спілки краєзнавців України. Це багато до чого зобов'язує і спонукає до нових пошуків на царині волинської та загальноукраїнської історії.

За роки роботи в засобах масової інформації нагромадив чималий особистий архів, зокрема маю і досить об'ємну фонотеку, де зберігаються голоси відомих людей краю, розповіді про цікаві історичні події. Зокрема **запис останнього публічного виступу Григорія Гуртового у Волинському краєзнавчому музею на зібранні колективу цієї поважної установи та студентів-істориків і майбутніх музейників Волинського національного університету імені Лесі Українки з нагоди 55-річчя Торчинського музею.** Ця подія відбулася 20 березня 2012 року.

Відомому краєзнавцеві залишалося жити менше, як півроку. Це був своєрідний звіт метра музейної справи перед своїми молодшими колегами. Тож подаю його розшифровку із майже повним збереженням стилю доповідача.

Шановні друзі!

Шановні працівники музею!

Шановні молоді краєзнавці і ті, хто збирається присвятити життя музейній справі!

Я хочу сказати, що якщо ви побажали присвятити музейній справі життя своє, ви щасливі. Ви проживете щасливі роки, ви матимете багато радості від знахідок і задоволення від дослідництва.

Музей, це мандрівка у казку, мандрівка у минулі віки, у найдальші віки. Музей, це зустрічі з далекими і недалекокими предками. Дякувати Богу, що він подарував мені таке захоплення. Воно, можливо, породжене не зовсім на Волині. У нас був вчитель у Кам'янці-Дніпровській, грек, звали його Аполлон, по батькові його ніхто майже не називав. І коли він розповідав про історію старовинної Греції, мені здавалося, що він зійшов з Афінських пагорбів, а коли розповідав про стародавній Єгипет, нам здавалося, що він стоїть поруч з пірамідами, а коли про стародавній Рим говорив, то ми бачили величний Колізей. Тобто там народжувалася моя любов до історії.

Крім того Кам'янка-Дніпровська переділена навпіл Турецьким валом. Одна частина її називалася Лиманною, а друга частина – Дніпровою. У Дніпровій частині Кам'янки-Дніпровської, майже на кручі над Конкою, яка впадала тут у Дніпро, стояла наша школа № 6. За 50 метрів від школи, був козацький перевіз від Кам'янки до Нікополя. Там зовсім поруч біля Дніпра, було кілька сотень гектарів сипучих пісків. І між цих мандрівних дюн ми знаходили бронзові наконечники стріл того далекого турецького часу. Ми ще не усвідомлювали, що то таке. Але шукали очеретинку, нанизували на неї той наконечник стріли, кидали в Дніпро, пробували дістати. Це те, що там було після голоду 1933 року.

Коли мене діти, а я в школі працював 35 років, питають про той голод, боюся їм розповісти настільки це страшно. Адже в моєму селі Корніївці, де я народився, померло від голоду півтори тисячі людей. Це тільки сказати, а що це таке... Дві мої сестрички, дідусь і бабуся, мої однокласники, моя сусідка-однокласниця Данара померли від голоду. А мого двоюрідного брата Федю з'їди людодіди. Мого однокласника, вже точно

не пам'ятаю як він звався Юра чи Вітя, його своя ж мати з'їла. Все це було. Ми тікали з того села. Я з сестричкою меншою жебракував. А потім насловили. Я в першому класі вчився, але через голод не закінчив його. Посадили в четвертий клас, бо вмів гарно читати і малювати. То був страшний час і, дай Боже, щоб він ніколи ні в нас, ні в будь-якого іншого народу не повернувся. Дай Боже порятуватися від будь-чого подібного.

А потім школа, ми хлопчаки-фантазери Шевченком захоплювалися і попробували випустити свій журнал «Прометей». Коли в шостому класі нам вчитель Аполлон розповів про Прометея, подумали, а хіба ми не можемо щось зробити подібне. Прометей викрав вогонь і дав його людям, а ми хоч щось маленьке давайте зробимо. І намалював я на листочку ту скелю, прикутого до неї Прометея, розпростерті орлині крила, дзьоб вигнутий і уп'ятий у серце Прометея.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі;
Споконвіку Прометея там орел карає
Щодень божий добрі ребра
Й серце розбиває..
Розбиває, та не вип'є
Живучої крові...
Воно знову оживає
І сміється знову.

Це все ми читали. Нам так хотілося, щось добре зробити. Але ми тим Прометеем ледь не погубили себе, директора школи і батьків. Три цих «Прометей» ухопили і директор школи тряс отими нашими листочками і кричав: «Ви що хочете мене в тюрму посадити?». А що ж там було? Наш однокласник Вітя Куліш у віршах написав щось про голод, що він був і що вже його немає і добре, що минуло те. Батьки добре нас відлупцювали, ми поплакали. Але далі справа нікуди не пішла, бо директор школи не хотів, щоб його карали.

Потім прийшла війна. Росли ми радянськими патріотами. Червона армія втікає, німці захоплюють нові міста і села. А ми, хлопчаки, хоч віку ще не мали призовного, у військкомат, візьміть на фронт. Ще й дівчинка одна Голота Мотя теж з нами пішла, мовляв санітаркою хочу стати. А нам відповіли: «Дитячих садків в армії немає». Це теж було.

Незабаром прийшли німці. Ми думали, що це звірі з рогами, а вони з вигляду такі ж звичайні люди, тільки жорстокість дика. А потім нас

ловили і в Німеччину в концтабір привезли. Три роки каторги під конвоєм. Охорона була дуже жорстока. Скільки моїх друзів там залишилося. Я теж дуже важко захворів. Коли вже зовсім знесиленим був, коли, здається, вже не станеш, не підеш, але пересилюєш себе, встаєш і йдеш. Дуже не хотілося в ту кам'янисту німецьку землю лягати.

На сусідніх нарах, був хлопчина Бочаров із села Михайлівки Запорізької області. Зранку заскакували поліцаї і кричали «піднімайтеся» і треба було зіскочити з другого ярусу нар і швиденько одягатися, щоб стати у стрій, потім йде перекличка по номерах. А той Бочаров не зіскочив з нар. Підскочив поліцай, нагаєм раз полоснув, а він не ворушиться, другий раз полоснув, а він не ворушиться. Ми пішли на роботу, повернулися, а його вже там прикопали. І таких випадків було багато.

Історики сьогодні намагаються знайти оту дивовижну правду оскільки багато домислів є, кон'юнктури. Один симпатизує одній політичній силі, другий – іншій і кожний по іншому тлумачить, а правда – одна. Батько повернувся з фронту ледь живий, мати померла. Дома маленькі два братика та сестричка. Йшов неврожайний 1946 рік. А в 1947-у – страшний голод. Знову вечором не можна виходити: арканом затягнуть у двір і з'їдять. І все це було в той час. І батько говорить: «Люди на Західну їдуть, щось обмінюють, щось купують. Їдь». Я хоч хворий тяжко, але поїхав. Пам'ятаю, що зійшов у Луцьку на станції, нині там ресторан «Світлофор». На теперішніх вулицях Лесі Українки і Винниченка руїни кругом, чорними проваллями дивляться віконниці будинків. Це січень 1947 року. Трапилася машина бортова, яка їхала в Торчин. Попросилися.

– До кого приїхали такі гості, – запитує шофер.

– Та ні до кого. Хліба купити.

– Та вашого брата тут веештається по селах сотні, тисячі. Де ж ви пристанете? – Будемо десь проситися. Темно вже, а нам нема ніде ночувати. Зав. земельним відділом Лукашук дозволив на столах у конторі ночувати. Там наша домівка була десь більше місяця. Хліба я купив, відвіз додому. Ще раз приїхав. Батько стаканчиком ділив те збіжжя між родичами. Порятували і їхніх дітей, і своїх. Якось, коли я йшов вулицею Торчина, хтось торкнув мене за плече: «Зайди до мене, ти ледь живий. Погрієшся». Це був фотограф Степан Савчук. Зайшов. Налили мисочку супу, дали шматочок хліба.

– Яка освіта, – питає.

– Сім класів.

– О, так це гарна освіта! Ти ставай тут на роботу. Але не комсомолец, не приймали ніде. Зайшов у райком комсомолу і вже через годину у мене був комсомольський квиток. А де робота? Один каже, що там через дорогу редакція районної газети. Там хлопця вбили, тебе приймуть. Так я став працівником районної газети «Вільна Україна». Як газетяру, треба було весь час бувати в селах, установах, на підприємствах, спілкуватися з людьми. Про відбудову писати, про супряж, про вивезення гною, лісозаготівлі для Донбасу і багато іншого. Це тодішні теми. І дивовижна річ: у Білостоці я застав людей, які ще пам'ятали кріпацький час. І я все це записував. А там, кажуть, у панській хаті живе колишній його наймит. Пішов туди. Ми тоді не їздили, а ходили. Транспорту не було. Хочу з ним заговорити, а він не хоче. Це осінь 1948 року. Картоплю виорює. А мені ця тема до зарізу на завтра потрібна в газету. Беру кошик і збираю з ним картоплю. Пів дня збираю, аж дощик пішов. Але розпитую, що воно і як жилося, і як цю хатинку дали. І розказував він. А потім, коли дощик пішов, ми заховалися під возом, я все це швиденько на листочок поклав. Питаю, а ви розписуватися вмієте. Каже, що в школу не ходив, але зараз школа грамоти є, вже навчився. Підписався під написаним. Він читає і плаче. Каже, що то моє життя. Так в газеті з'явилася стаття про ці його наймитські роки, як у війну був і про те, як цю хатинку подарували, де за Польщі жили так звані пани. Для багатьох людей слово пан асоціюється із жорстокістю, а виявляється, що це зовсім не так. Тут паном звали кожного. Це звичайне людське звертання: пан, пані.

Йдучи сільськими дорогами не раз потрапляв на камінці кремінні, молоточки з отворами. І все це я тягнув до редакції районної газети. Ще задуму музею не було. А потім побув тут у Луцьку, в тубдиспансері лікувався. Зайшов у краєзнавчий музей, він тоді був біля теперішнього лялькового театру. Музей невеличкий, але мене те, що я там побачив, вразило. Багато речей, що у музеї, не раз бачив у людей. І я почав збирати усе це.

Редактору це не дуже подобалося. Хоча, як відповідальний секретар, мав окремих кабінет, усі його кутки, фотолабораторія і вдома теж були затикані старожитностями. Редактор каже, що так же не гоже. І тут я потрапив на книжечку «Польские прогрессивные мыслители XVIII столетия». Там пишеться, що кожен громадянин повинен бути націоналістом, тобто любити свою Батьківщину, дорожити. А не націоналіст, це людина, яка не варта уваги. А найголовніше, я там побачив

«Торчинський маніфест» 14 червня 1767 року, знайдений в Торчині на ринковій площі. Це клич до повстання, до непокори гнобителям, характеристика католицького духовенства, жорстокості, які до людей застосовувалися.

Пішов у бібліотеку, риюся там в книжках. Бібліотеки стали другим домом. Знать бракувало і бібліотека весь час дарувала якусь інформацію. В той час ще не пройшла партійна цензура бібліотекою і збереглося багато видань, що за Польщі були, навіть дореволюційні видання. Ще не було того штамп-трикутника цензури на книжках. Томи «Енциклопедия истории мира». Розгортаю на букві Т. «Торчинский манифест» є. Боже мій, так це ж диво, якщо є у світовій історії «Торчинський маніфест». Так лише він вартий того, щоб у Торчині музей для нього створити! Для одного цього документа! І після цього, десь через пів року, спалахнула Коліївщина.

Потім, коли я вже навчався в інституті, взяв собі курсову роботу «Торчинський маніфест – передгрозя Коліївщини». І коли читав Маніфест і порівнював його з Універсалами Залізняка і Коліївщини, там цілі речення повторювалися. Отак кожне питання з історії намагався дослідити. Педагогічний інститут був для нас такою домівкою, у нас були прекрасні викладачі. Але вони про козацтво нам тільки про Берестечко розказували, про Запорізьку Січ тільки одна дата і прізвище. Тобто ця тема була ніби заборонена.

Десь напередодні 1957 року виставив на столах в редакції документи в рамочках. До мене приходять учні, вчителі зі школи, заходять просто люди. Покажи ті дива, що ти поназбирував. Показую, розказую. Так в тебе ж цілий музей! І ось 23 березня 1957 року перша екскурсія із села Боратина (тепер Веселе). Вчителька Маркіянівна, ім'я вже забув, привела двадцятьоро дітей. Екскурсія тривала більше години. Всі ті речі, які зібрані, давав дітям і вчительці у руки: і ті кам'яні знаряддя, і якісь уламки зброї, і давні рукописи, стародруки. Все це дивувало дітей і вони говорили: отакий камінчик я в себе бачив там. І було видно, що не повторювати такі екскурсії уже не можна було. І таких кілька екскурсій в редакції, а потім приміщення дали – червоний куточок харчопрому... З обласного музею приїхало двоє дівчат. Вони допомогли розкидати по кутках по хронології усі ті речі. З обласного музею дали рамочок і ми зробили першу експозицію. Це був 1958 рік.

Партійні працівники, з райвиконкому приходили, вчителі, учні. Музей уже працював і в райкомі партії вирішили, що треба зробити його офіційне відкриття. І шукали привід, шукали дату і знайшли – 17 вересня

1960 року. А так увесь час музей був. У мене з 1957 року Книга реєстрації експонатів. У ній записано, хто приносив їх у музей. Там дітлахи записані, дорослі. Вона зараз у вітрині музею. Це блокнот товстенький. Він зберігся. Отак почався музей.

На відкриття музею приїхали з обкому партії. Там на стендах були дуже гарні фотографії. Працівник обкому партії каже: зніми це, мені потрібно. Відповідаю, що так не можна робити, це ж музей. Він голос підвищив, мене штовхають. Мовляв, не лізь на рожон, це ж влада. Але я так і не дав. За всі роки життя музею, я намагався все зберегти. Тому, що ці експонати безцінні, вони кричать, вони говорять, вони оповідають про той час, коли вони народжені. Вони народжуються один раз, один раз і помирають.

У 1962 році, коли ліквідовували Торчинський район, мені вдалося захопити колишній народний суд. Це п'ять кімнат, оформив експозицію. За якихось два-три дні приїжджає з Рожищ перший секретар райкому партії Гордий і сварить: «Як ти смів це приміщення захопити, адже воно призначене для інших цілей» І з ним голова райвиконкому. Ну що зробиш? Я ж вже пішов з того червоного куточка і все переніс сюди. Ну як же так? Кажу, давайте вам екскурсію проведу. Добре. Більше години розповідав про історію цього куточка землі, показував всі документи, давав у руки. Вони дивилися, мовчки, інколи щось перепитували, а коли я закінчив екскурсію, щось там за порогом говорили. Я стояв біля дверей і чекав, що ж вони скажуть. «Йди но сюди, – гукають. – Добре, будь тут». Так музей у тому будинку пробув аж до 2004 року.

Він розширювався, збагачувався. Тисячі експонатів. Скільки екскурсій ми зробили: пошукових, дослідницьких. Я в школі працював. Ми пройшли тисячі, тисячі кілометрів. Були у Львові, Рівному, Шепетівці, Ленінграді, Калінінграді, Москві, Мінську, багатьох прибалтійських і волинських містах. І завжди привозили щось нове. Наприклад у Ленінграді, в бібліотеці Салтикова-Щедріна нам дозволили виписки зробити, де є дуже гарні відомості про Волинь, про Галишку Гулевичівну. Ось так пішов пошук.

У той час, десь в середині 1960-х років, розпочали відзначати Дні Перемоги. До того якось ця дата мовчазна була. Тому, що біль ще не стих повоєнний. Не лише 9 травня, а кожен день був пам'яттю тієї великої Перемоги, того визволення, тієї відбудови. Скільки ж руїн було. Луцьк вже з руїн постав. У Торчині на головній вулиці вціліло лише двадцять будинків, на Смолигівській – тільки три. На Смолигівській вулиці йшла фронтова лінія, там вогневі точки були, гармати стояли.

А потім почали відзначали Дні Перемоги. Ми стали зустрічатися із ветеранами. Спочатку із торчинцями. Їх фотографії розміщували в музеї, записували їхні розповіді, запрошували на екскурсії, уроки проводили. І не тільки про війну вони розповідали, а й за 1917–1920 роки, і хто був у петлюрівцях, хто був у «Просвіті», і хто був у нашій партизанці, як люди говорили. І хочеш не хочеш, воно входило в свідомість у всій своїй повноті.

На меморіальному комплексі в Торчині було відкрито 182 імені загиблих воїнів. Дев'ять писалося, а 120 невідомих. На іншій плиті теж писалося багато невідомих. Ми почали шукати, утворили пошукові групи. Зверталися у Подольськ в Центральний архів Збройних Сил, в Ленінград у Центральний архів фронтових лазаретів. І кожен раз отримували нові і нові відомості, нові імена. Все менше ставало невідомих полеглих бійців, з архівів приходили їх імена. Потім їхні родичі приїздили сюди. Я доручав дітям писати їм листи.

Уявляєте: приїжджає ціла сім'я – п'ятеро чоловік: дружина солдата, діти, онуки. А стоїть дівчинка Люба Скоп'юк, отаке собі дівчисько. Це вона повідомила, де їхній тато і дідусь загинув у бою за містечко Торчин. А військкомат не повідомив, повідомила ось ця дівчинка. Ви знаєте вони назавжди породичалися.

І сьогодні Світлана Гаврилюк професор, доктор наук Волинського національного університету. А тоді вона була маленьким слідопитом Светою Кравчук. До неї кілька родин приїжджали і досі вони родичаються і з батьками, і з нею. Тому, що вона першою, а не військкомат, повідомила, де загинула рідна їм людина. Кілька поколінь таких слідопитів було. Часто їх називали червоними слідопитами, і якого б кольору вони не були, але це були маленькі дослідники. І скільки вони доброго зробили, що просто його переоцінити не можна.

В Точинському музеї картотека складена. Було 182 відомих, зараз – 958. І ось недавно прийшов список і ми дізналися ще 42 імені бійців, які загинули в бою в районі села Усичі. І робота ця продовжується. Отака ця музейна робота.

А експонати збирав завжди. І купував, і вимінював, і могоричі ставив. І дорого платив і дешево платив. За один експонат, який хотів придбати для музею, віддавав усю суму своїх журналістських відпускних. Так мені хотілося цей експонат мати. А багато просто дарували.

У Білостоці, наприклад, є урочище Дюхтяниця. Там після оранки обов'язково знайдеш крем'яні ножі, проколки, молоточки, наконечники

стріл, черепки з відбитками шнура, загадковими малюнками. Якось назбирав їх більше відра. Оскільки не мав у чому нести, заховав усе це в дупло верби. Десь через два тижні прийшов все те забрати, а верби нема. Але нові знахідки там були.

У селі Смолигові є урочище Безодня. Переказ був такий, що та безодня обертається і виносить якусь скриню. Пішли туди, може й ми натрапимо на ту скриню. Звичайно, що ніякої скрині там немає, болото. Намокли. Знайшли якусь трубу. Принесли її в редакцію районної газети. То був 1958 рік. Поставив ту трубу в куточку. А потім, через кілька днів, в бібліотеці гортаю різні книжки. Дивлюся, а в книжці та труба наша намальована і написано, що то бойова ракета. Прибіг, розчистив, дивлюся, номер є, дата – 1892 рік. Так у нас появилася безцінний експонат. І ми дізналися, що ракетний полігон у той час був у Миколаєві, що там служив Лев Миколайович Толстой. І ще дізналися, що конструктором цієї ракети був український генерал з Полтави Засядько.

Стародруки. Я ходив слідами відомого археолога польських часів Зигмунда Леського. Він був зятем родини Беляєвих, які жили в Коршеві. Під час війни він ніби-то завідував Волинським музеєм. І коли наближалася Червона армія він, відчувши непевність, навантажив те, що було в родині Беляєвих, у дві машини і поїхав на Захід. Радянський винищувач обстріляв їх. Задня машина загорілася. Ястребок полетів, а люди розтягували те, що було у тій машині. З неї у мене кілька стародруків. Вдалося зібрати багато цікавих речей. Отак йшов пошук.

На музейній вітрині є одна монета Філіпа Другого – батька Олександра Македонського. Це 360-й рік до нашої ери. Цю монетку, їх дві, виорано біля річки Сарни у Торчині. Одна з тих монет попала до мене. Трудно добувалася, але зараз вона у вітрині. Питаю нашого відомого археолога Михайла Михайловича Кучинка, як вона могла потрапити сюди. А він відповів: «А думайте». Що це економічні зв'язки ще тих часів, воєнні сутички? І так кожний експонат. Думайте!

Експонат не мовчить. Коли я дивлюся на той наконечник списа, уявляю того його виробника. Там уже був розподіл праці, спеціалізація, висока майстерність.

Перша згадка про Торчин датується 1093 роком. Монетний скарб 1460–1540 років 915 монет. «Євангеліє» 1640 року, «Апостол» 1654-го... Скільки намагалися у мене її видурити. Навіть у Держбезпеку зверталися, щоб забрати все це. Але вдалося зберегти.

Козацька тема, стала нашою коронною. Вдалося докопатися, що родовід гетьманів Вишневецьких іде із села Несвіч. Ружинські з села Ружин Турійського району – з однієї родини вийшло аж п'ять гетьманів. Так де ще в Україні знайдеться подібний факт?! А в нас ще не вставлено пам'ятника Ружинським, ніде немає стели, де можна було б відобразити оту волинську козацьку історію. А вона багата. І отак увесь час цей пошук.

Або велика українська національно-визвольна революція 1648 року. коли вся Волинь, Україна повстала,. Коли вимели чужинців з української землі. І нова форма влади, і нова форма власності. Тобто це революція була навіть за лєнінськими критеріями. І тоді на історичній Волині було сформовано вісім козацьких полків. Яка наша земля благословенна. А чому волиняни не знають, яка багатюща наша волинська минушина, наскільки вона багата своїми пам'ятниками історичними.

До нас нещодавно надійшла Євангелія надрукована в Почаєві в 1780 році. Ця книга цікаво оформлена, це найбільший формат Євангелії, віддрукований у Почаєві.

Є шабля одного із 300 козаків, з поля Берестецької битви. Можна б вас ще довго вести стежками Торчинського народного музею. І реліквії 1918–1920-х років, і окупація Волині, і німецький указ під час окупації, що державна мова німецька, і торчинські упівці, і ті солдати Перемоги, які дійшли до Берліна, вони там, на стенді, і карта радянських ГУЛАГів.

У музеї показано багато того, чим я пишаюся... Торчинський музей, то моя життєва картка, там моя душа. Коли відчуваю, що хворий, прихожу в музей, і хвороби втікають, і так хочеться сказати кожному про те, яку історичну долю мала оця волинська земля.

Я бажаю вам бути справжніми музейниками, істориками, дослідниками, щоб ви одержували від своєї професії велику життєву радість. Дай Боже вам здоров'я.

Вручення Григорію Гуртовому призу від газети Верховної Ради України «Голос України» – набору продукції Рожищенського сирзаводу

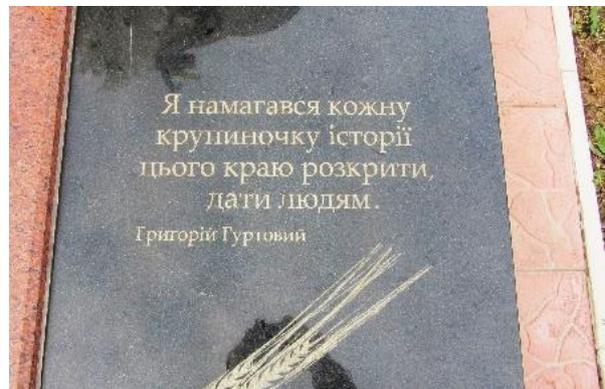

Експерсію по музею проводить Григорій Гуртовий

Настоятель Свято-Стефанівського храму отець Степан Деленів передає музею ризу Володимира Новицького, який з 1918 по 1942 рік очолював православну парафію містечка Торчин, був одним із фундаторів місцевої «Просвіти»

Відкриття музею у новому приміщенні. 2006 р. Пам'ятна дошка Г. Гуртовому. 2013 р.

Вшанування пам'яті Г. Гуртового на місцевому кладовищі смт Торчин.
Напис на могильній плиті

Джерела та література

1. Гуртовий Г. Торчин втомився тирчати на одній нозі. *Голос України*. 9 лист. 2011 р.
2. Якименко М. Машина часу Григорія Гуртового. *Голос України*. 8 лют. 2005 р.
3. Якименко М. Роде наш красний. *Голос України*. 6 січ. 2006 р.
4. Якименко М. Адреси відряджень вибрав... жереб. *Голос України*. 22 лют. 2006 р.

5. Якименко М. Таємниця прапора японського воїна. *Голос України*. 13 січ. 2012 р.
6. Якименко М. Стежки до Григорія Гуртового. *Голос України*. 20 груд. 2014 р.
7. Якименко М. Він оберігав минуле, а майбутнє збереже його. *Голос України*. 9 січ. 2015 р.
8. Якименко М. Через заметіль років до музейних скарбів. *Голос України*. 8 жовт. 2016 р.

УДК 929:908](477.82)

Богдан ЯНОВИЧ,

*науковий співробітник Володимирського історичного музею ім. О. Дверницького,
м. Володимир*

ГРИГОРІЙ ГУРТОВИЙ. ЛЮДИНА І КРАЄЗНАВЕЦЬ

Викладено власні спогади та враження про Григорія Гуртового, його внесок у розвиток музейної справи на Волині.

Ключові слова: *Григорій Гуртовий, Волинь, Торчинський історичний музей, спогади.*

Григорій Гуртовий

Серед особистостей, які залишили слід в історії України і Волині вагоме місце належить Григорію Олександровичу Гуртовому. Говорити про цю людину можна дуже багато, тим більше, що про нього уже багато сказано і написано.

Доля дарувала мені шанс один раз побачити цього легендарного чоловіка і почути його розповідь, але це запам'яталося мені на усе життя. Ця зустріч відбулася у 2008 році у Маневичах, де в той час відбувався обласний семінар директорів музеїв. Григорій Олександрович розповідав про своє життя, про велику і подвижницьку працю на ниві музеєзнавства, про велику пошукову роботу, яку він проводив із своїми учнями і однодумцями. Згодом виступала якась чиновниця з Міністерства культури і дозволила собі сказати, щось критичне на адресу музейників. Гуртовий одразу встав і дав обґрунтовану відповідь на несправедливу критику. Поміж іншого були сказані слова: «Я понад 60 років працюю у музеї і люблю цю роботу». Ніхто уже не міг заперечити

метру музейної справи Волині. Усі його слухали з повагою і затамувавши подвиг, бо приємна неквапна мова, кожне слово було виважене, сповнене життєвої і професійної мудрості. Таку людину слухати було дуже цікаво.

Серед учнів Григорія Олександровича Гуртового було багато талановитих істориків і краєзнавців. Один із них – Петро Заклекта, який певний час очолював історичний музей у Володимирі (музей в той час, у 1968 році називався «Народжений бурею»). Ось як Петро Михайлович згадував про свого наставника Гуртового: «Якось я, шестикласник Петро, прочитав у районній газеті статтю Григорія Гуртового про історію Торчина і довколишніх сіл. Автор просив допомоги у зборі експонатів для майбутнього краєзнавчого музею. На канікулах я приніс краєзнавцю кремнієву сокирку з неолітичного поселення на березі Серни, так і познайомилися. Ця зустріч стала знаковою у моїй долі, спонукала зайнятися краєзнавством».

Григорій Гуртовий – нащадок козацького роду, автор багатьох книг, художник, поет, журналіст, організатор і директор краєзнавчого музею у Торчині. Заслужений працівник культури України став для Петра Заклекти наставником у краєзнавчій науці. «То була унікальна людина. Чудовий педагог, краєзнавець, його милозвучну, приємну мову, збагачену енциклопедичними знаннями, можна було слухати годинами. Григорій Олександрович давав поради, заохочував. Зокрема, власним коштом купив книгу С. Скляренка «Святослав» і вручив кращим юним краєзнавцям на лінійці у школі. Наша дружба тривала усе життя», – ділився спогадами П. Заклекта.

Після армійської служби Петро Заклекта, наслідуючи свого учителя, у 1972 р. заочно закінчив історичний факультет Луцького педінституту. Маючи фах електромеханіка, служив у військах зв'язку Одеського військового округу. В окружній газеті прочитав замітку про полковника-танкіста І. Панфільонка. Інтуїція підказала: це ж той сержант, який у роки Великої Вітчизняної війни у боях між Затурцями та Торчином підбив три ворожих танки. Написав про це Г. Гуртовому і разом відшукали фото героя для експозиції Торчинського музею.

Такі особистості, як Григорій Гуртовий, є живими свідками історії. Він був нащадком козаків, пережив Голодомор і перебував у фашистському концтаборі, але вистояв і розповідав людям правдиву історію України.

Якось мені довелося побувати у Торчинському історичному музеї – дітищі, яке створив Григорій Гуртовий. Екскурсію проводив учень

Гуртового – молодий історик Олександр Мельник. Було надзвичайно цікаво. Цікаво побачити чудові експонати, зібрані Патріархом музейної справи Волині Григорієм Гуртовим.

Такі люди, як Григорій Гуртовий, назавжди залишаються жити у пам'яті наступних поколінь.

Бережімо пам'ять про цього світлого і мудрого чоловіка, який зробив так багато для збереження історії України і Волині.

РОЗДІЛ II. КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА – ПРІОРИТЕТНА СКЛАДОВА СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗЗСО І ЗПО

УДК 069:929](477.82)

Олександр БОРИСЮК,
*заступник генерального директора з наукової роботи
Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»,
с. Пляшева Рівненської області*

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНИМ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИМ ЗАПОВІДНИКОМ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»

Висвітлюються основні напрямки роботи НІМЗ «Поле Берестецької битви» спрямовані на збереження археологічних та архітектурних пам'яток козацького періоду, унікальних козацьких артефактів, пов'язаних із Берестецькою битвою. Оглядається проведення масової культурно-просвітньої роботи покликаної популяризувати серед молоді та дорослого покоління історію та культурну спадщину періоду козацтва.

Ключові слова: *Берестецька битва, козаки, заповідник, експозиція музею, церква, збереження артефактів, реставрація.*

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» – основний меморіальний комплекс козацької слави України, який знаходиться у с. Пляшева Дубенського району на Рівненщині, де в 1651 році відбулася Берестецька битва між козацько-селянським військом гетьмана Богдана Хмельницького та польським військом на чолі з королем Яном II Казимиром. Ця битва стала поворотною в українській історії і принесла важкі політичні наслідки для Гетьманщини. Останки загиблих козаків і селян частково були поховані поруч із полем битви, а частково залишились лежати на болотах.

Через сотні років, у 1910–1914 рр. на місці битви був побудований меморіальний комплекс «Козацькі могили» для увічнення пам'яті загиблих воїнів, останки і зброю яких місцеві жителі продовжували знаходити на полях і болотах, а відомі історики і письменники намагались вивчити місце битви щоб реконструювати давні події.

Центральною спорудою архітектурного комплексу є пам'ятка архітектури національного значення, храм пам'ятник Георгіївська церква, збудована у 1910–1914 роках у стилі українського бароко за проектом В. Максимова, яка не має аналогів у світовій архітектурі. Георгіївська церква – це монументальна споруда, яка складається з трьох ярусів-храмів: підземної церкви Святої Параскеви П'ятниці, церкви Святого Георгія переможця, церкви Святих Бориса та Гліба. У підземному ярусі храму знаходиться гробниця-усипальниця, в якій знайшли спочинок численні останки полеглих у Берестецькій битві. Незвична форма фасаду Георгіївської церкви являє собою арку, в якій розміщено одноярусний іконостас літньої церкви під відкритим небом. Живопис храму представлений розписами відомих українських художників І. Їжакевича, та О. Корецького, останній проводив роботи вже у кінці 1950-х рр., напередодні закриття монастиря радянською владою.

Поряд знаходиться пам'ятка архітектури національного значення XVII століття Михайлівська церква (1650 р.), перенесена на острів Журавлиху у 1912 році із сусіднього села Острів. За народними переказами, у ній перед битвою молився гетьман Богдан Хмельницький разом із козаками. Особливо вражає красою іконостас церкви XVII–XVIII століть, прикрашений різьбою по дереву та позолотою. Підземний перехід з'єднує Михайлівську церкву із гробницею Георгіївського храму.

Меморіальний комплекс за задумом архітектора В. М. Максимова побудований для увічнення пам'яті про полеглих у битві козаків. Для цього планувалось побудувати його у формі укріпленого козацького табору, де замість валів і возів мала бути фортечна стіна оточена ровом, а в центрі храм-пам'ятник оригінальної архітектури із підземною гробницею. В ході будівництва, у 1912 було прийняте рішення архітектором В. Леонтовичем, що керував будівництвом, доповнити архітектурний ансамбль дерев'яною Михайлівською церквою сучасницею козацької доби, яку перенесли із сусіднього села Острів.

З початку будівництва пам'ятками опікувались монахи заснованого тут «Свято-Георгіївського чоловічого монастиря на “Козацьких могилах”», який був філією Почаївської Лаври. В часи польської і радянської влади

монастир поступово згортав свою діяльність і остаточно був закритий у 1958 році, а монахи були виселені. Натомість пам'ятки були передані спочатку місцевому колгоспу, який розгорнув на території меморіального комплексу свою господарську діяльність. Таким чином вони опинились під загрозою знищення, аж поки звернення групи українських культурних діячів у пресі не змінило ситуацію на краще – меморіальний комплекс був переданий у користування лікарні, а потім Рівненському краєзнавчому музею для створення музею-заповідника «Козацькі могили» у 1967 році [4, с. 47–51].

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» створений постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.1991 р. № 20 «Про оголошення комплексу пам'яток» на базі музею-заповідника «Козацькі могили» відділу Рівненського краєзнавчого музею. Статус національного він отримав 10 вересня 2008 р.

Заповідник створений для охорони та збереження пам'яток культурної спадщини розташованих на його території; проведення науково-дослідної, музейної, виставкової, екскурсійної, культурно-освітньої роботи.

Згадками про події Берестецької битви є ряд історичних пам'яток, які збереглися до наших днів: козацький цвинтар в урочищі Монастирщина, де знаходяться захоронення козаків із надмогильними кам'яними хрестами; невеличке озерце Козакова Яма, яке пов'язують із героїчним подвигом останнього з трьохсот козаків; острів Гайок – місце бою і героїчної смерті 300 учасників Берестецької битви; місця козацьких переправ; урочище Попів Горб; місця ставок Б. Хмельницького та кримського хана Іслам-Гірея III. На цих місця історичних подій проводяться археологічні дослідження, територія доглядається працівниками заповідника для проведення екскурсій.

Великим надбанням і гордістю заповідника є експозиція музею, у якій представлені унікальні експонати XVII століття, знайдені під час археологічних досліджень 1970–2015 років на полі Берестецької битви під керівництвом Ігоря Кириловича Свешнікова, Богдана Анатолійовича Прищепи та Олексія Войтюка та ін. археологів. У музеї зберігається понад 5 тисяч експонатів, серед яких – зброя козаків та повстанців та їхні особисті речі: гармати, мушкети, шаблі, бойові коси, списи, порохівниці з порохом, речі козацької кухні, шкіряні чоботи, шкіряні ходаки, гаманці, сумки та ін. Більшість експонатів були свого часу відреставровані, але частина вже потребує нової реставрації. Особливою науковою цінністю цих унікальних речей є добрий стан збереженості та чітке датування моменту потрапляння в болота річки Пляшівка – 10 липня 1651 року, в останній день битви,

де вони збереглися завдяки консервуючим властивостям торфу. Завдяки цьому усі дослідники можуть проводити порівняння цих речей з іншими козацькими знахідками давнішого часу і нововиявленими [6, с. 164–310].

Важливим штрихом у справі увічнення подвигу козаків стало спорудження у 1991 році з нагоди відзначення 340-ї річниці Берестецької битви на полі бою величного бронзового монумента на честь загиблих героїв Берестецької битви (автор А. Куц). На відкриття пам'ятника зібралось до 500 тисяч людей [2, с. 91]. Була сильна спека в той день не вистачало привезеної води і люди повипивали всю воду до дна у криницях поблизу.

Тривалий творчий пошук привів автора до вдалого композиційного рішення у цьому місці: чотирьохфігурна група (двох козаків і селянина, що захищають хлопчика-підлітка) гармонійно вписується в компактний об'єм із можливістю кругового огляду і наявністю кількох виражених точок зору і по сусідстві з комплексом «Козацькі Могили» сприймається як монументальний об'єкт [5, с. 242]. І хоч встановлення пам'ятника відбулось раніше ніж проголошення незалежності України, архітектор зумів відстояти перед комісією, що затверджувала проект, на одній із козацьких шабель зображення Державного Герба України – Тризуба.

Архітектурний ансамбль «Козацькі могили» протягом своєї історії пережив дві світові війни, польську та радянську наругу і утиски, зазнавав деяких пошкоджень і пlynдрувань, але завдяки втручанням небайдужих людей зміг вистояти і відновитись. У 1950-х, у 1970-х і в 1980-х роках на «Козацьких могилах» проводилися ремонтно-реставраційні роботи в Георгіївській та Михайлівській церквах, музейному корпусі. Велика заслуга в роботі зі збереження пам'яток в ці складні часи належить завідувачу музеєм-заповідником Лотоцькому Павлу Яковичу, заступнику Голови Ради Міністрів УРСР Петру Троньку та ін.

До 340-ї річниці Берестецької битви знову кошти для проведення ремонтних робіт у гробниці Георгіївської церкви: відремонтовано підземний перехід, встановлено ковельськими майстрами кований світильник та перекладено гранітну підлогу в гробниці.

У 2001 році з наближенням 350-ї річниці Берестецької битви з обласного бюджету виділено 1,2 млн грн на ремонтно-реставраційні роботи Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». На ці кошти: в Георгіївській церкві замінено двері, на кам'яну підлогу покладено плитку, а в 2003 р. львівські реставратори поновили живопис І. Їжакевича. Частина з цих коштів витрачена на заміну гонтової покрівлі та підлоги, пофарбування куполів Михайлівської церкви.

У 2004–2008 рр. проведена реставрація трьох ярусів іконостасу і царських врат Михайлівської церкви.

У 2000-роках планувалось будівництво нового приміщення музею поруч із «Козацькими могилами», почалась розробка проектної документації, але на будівництво потрібно було десятки мільйонів гривень, яких не знайшлося і не відомо коли знайдеться.

Назріла потреба реставрації картини І. С. Їжакевича «Голгофа» в Георгіївській церкві. В 2009 р. складений ДП «Укрзахідпроектреставрація» проект реставрації і кошторис реставраційних робіт картини «Голгофа», за яким потрібно на реставрацію 3,2 млн. гривень в розцінках 2009 р. Також реставрації потребують деякі настінні розписи всередині Георгіївської церкви і живопис зовнішнього іконостасу на фасаді церкви. Завершити реставрацію іконостасу Михайлівської церкви і провести ремонтно-реставраційні роботи фасадів і куполів церкви [1]. Більшість проектної документації вже була готова, але пандемія коронавірусу у 2020–2021 рр. і Російсько-українська війна внесли свої поправки й не дали здійснитись планам.

Не зважаючи на труднощі із збереження архітектурних пам'яток працівники заповідника проводять поточні ремонти своїми силами чи із залученням спеціалістів відповідного профілю.

Важливою складовою діяльності заповідника є проведення науково-дослідної діяльності, а саме організація археологічних експедицій для дослідження території і виявлення нових археологічних пам'яток, антропологічні дослідження останків загиблих воїнів, що знаходять дослідники на території заповідника і тих що зберігаються в гробниці Георгіївської церкви. Для цієї мети залучаються кваліфіковані археологи та антропологи з Рівного і Львова. Наукові співробітники заповідника досліджують артефакти, що зберігаються у фондах та експозиції музею і результати своєї роботи публікують у вигляді наукових статей у збірниках науково-практичних, краєзнавчих конференцій організованих самим заповідником, або іншими культурними, освітніми чи науковими установами [3].

За час існування заповідника було організовано самостійно і в співпраці з іншими організаціями до 20 науково-практичних конференцій присвячених переважно тематиці козацтва, історії Берестецької битви, краєзнавчим і релігійним темам.

Щороку в заповідник приїжджають тисячі відвідувачів, для частини з яких науковці та екскурсоводи заповідника проводять сотні екскурсій по об'єктах заповідника і виїзні на автотранспорті екскурсії

по місцях боїв у Берестецькій битві: урочище «Монастирщина», «Гайок», «Козакова яма», «Ставка Богдана Хмельницького», «Попів Горб», «Переправа».

Виставкова робота є невід'ємною частиною діяльності заповідника протягом року. Організовується щорічно близько 12–15 виставок. Частина виставок є постійно діючими, а частина періодичними до певних пам'ятних дат. Більшість виставок складаються із експонатів з фондів заповідника. Залучаємо окремі предмети на постійне чи тимчасове експонування та на виставки з інших музеїв, зокрема з Рівненського краєзнавчого музею, Берестечківського історичного музею та ін. [3]. Основними труднощами у проведенні експозиційної та виставкової роботи є відсутність спеціального музейного приміщення. Наявне приміщення є пристосованими для музейних потреб колишніми келіями монастиря і не дозволяє розміщувати нормально великі виставки, проводити реекспозицію відповідно до сучасних тенденцій розвитку музеїв, для досягнення поставлених цілей.

Традиційним днем вшанування пам'яті героїв, полеглих у Берестецькій битві, є Дев'ята п'ятниця після Великодня за православним календарем. У 2024 році події відбувались 5–7 липня. В 2025 році це відбуватиметься 20–22 червня. В цей день на території заповідника збираються тисячі людей для спільної молитви та пошанування пам'яті про загиблими воїнів з різних куточків України і мають можливість оглянути експонати музею заповідника, доторкнутися до історії тих буремних подій. Організовується ярмарок сувенірів народних майстрів.

На території заповідника громадські організації сучасних козаків із Рівненщини, Волині, Києва проводять таборування, вишкіл молодого покоління в кращих козацьких традиціях. Волинські козаки під керівництвом Володимира Перчука з м. Луцька побудували чотирикутний дерев'яний частокіл із спостережною вежею на зразок козацьких Січей укріплення і показують відвідувачам копії козацької зброї, мундирів, побутових речей зроблених за зразком козацьких речей з фондів заповідника. Розповідають про громадську діяльність козаків і участь побратимів у Російсько-українській війні. Частина козаків проводить таборування біля урочища «Монастирщина» в с. Острів [7; 8].

Ще одна гарна традиція і з педагогічною метою для школярів молодших і середніх класів – на території заповідника проводиться колективом Пляшевського ліцею і працівниками заповідника щорічно на свято Покрови Пресвятої Богородиці, День захисників та захисниць України, День Українського козацтва урочиста посвята в козачата і змагання

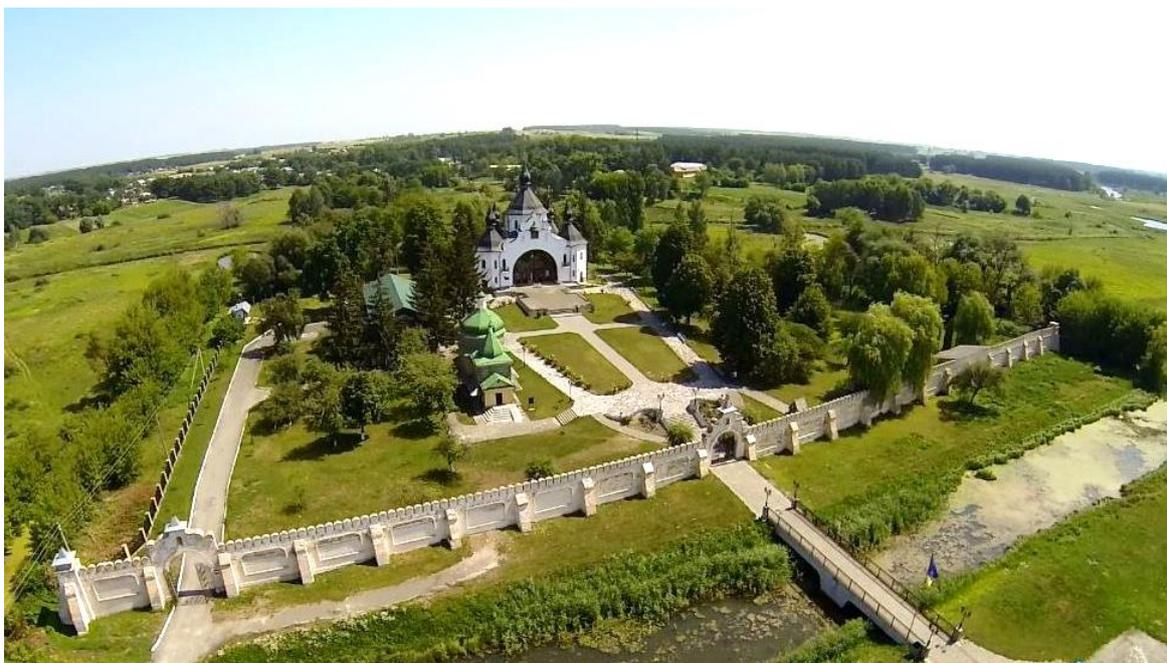
для сотень школярів з різних куточків Рівненської, Волинської та Львівської областей. Всіх учасників дійства частують смачним козацьким кулішем [7; 8].

Кілька років тому музейні працівники запровадили акцію до Дня української вишиванки для відвідувачів-школярів «Вишиймо серцем рушник на “Козацькі могили”», де бажаючі могли вишити частину рушника. До акції долучились численні відвідувачі з Луцька, Ковеля, Ківерців та інших куточків України [8].

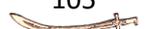
У 2011 році під час відзначення 360-ї річниці Берестецької битви біля території заповідника проводилась військово-історична реконструкція битви за участі до 150 членів клубів військово-історичної реконструкції з України, Чехії, Польщі, з використанням різних видів вогнепальної і холодної зброї, обладунків. Фінансування проводила Рівненська обласна адміністрація. На заході були присутні до 20 000 глядачів [3].

Популяризація історико-культурної спадщини також проводиться з допомогою мережі Інтернет через сайт заповідника berestechko.org та сторінку у соціальній мережі www.facebook.com. де публікуються повідомлення про події в заповіднику, статті і замітки працівників заповідника та інша цікава для відвідувачів інформація [7; 8].

Тисячі людей з усіх куточків України та з-за кордону відвідують заповідник «Поле Берестецької битви», ознайомлюються з експонатами музею, схиляють голови перед останками наших славних предків і формують новий світогляд.

Панорама НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Пам'ятник Героям Берестецької битви

Козацький цвинтар
в урочищі «Монастирщина»

Пам'ятний знак на о. Гайок

Митрополит Київський
і всієї України Епіфаній очолює
літургію в Георгіївській церкві.
22 червня 2024 р.

Посвята в козачата. 1 жовтня 2024 р.

Джерела та література

1. Борисюк О. Заходи щодо збереження Михайлівської та Георгіївської церков – пам'яток архітектури XVII та XX століть. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2018. С. 83–87.
2. Бухало Г. В. Круг містечка Берестечка. Рівне, 2008. 168 с.
3. Звіти про діяльність Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». *Фонди НІМЗ «Поле Берестецької битви»*.
4. Лотоцький Г. П. Козацькі Могили. *Музейний літопис*. Рівне, 2003. 85 с.
5. Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П., Сидор О., Ошуркевич О., Ковальчук О., Баран В. Національний пантеон «Козацькі Могили»: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2003. 544 с.
6. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Рівне, 2008. 350 с.
7. Сторінка НІМЗ «Поле Берестецької битви» у соціальній мережі Фейсбук. URL: <https://www.facebook.com/zapovidnyk.berestechko>
8. Сайт НІМЗ «Поле Берестецької битви» в мережі Інтернет. URL: <https://berestechko.org>

УДК 069:908](477.81):34.015.31:172.15]

Олександр БУЛИГА,
старший науковий співробітник
КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради», м. Рівне

ДОСЛІДЖЕННЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ 1651 Р. ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ НА МАТЕРІАЛАХ КОЛЕКЦІЇ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Аналізується роль і місце матеріалів колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею у вихованні підростаючого покоління, зокрема, розглядаються форми і методи використання музейних артефактів та археологічних і історико-краєзнавчих досліджень Берестецької битви 1651 року на Волині.

Ключові слова: Берестецька битва 1651 р., музейні колекції, Рівненський обласний краєзнавчий музей, виховний процес, музейна педагогіка.

Територія найбільшої битви в історії українського козацтва кликала до себе не лише дослідників. Це було пов'язано з тим, що колишні болота річки Пляшівки, зберігали останки відважних козаків, учасників Берестецької битви, які не були похованими згідно православної традиції. За ініціативою ченців Почаївської лаври, у 1910 р., місцеві жителі дістали козацькі кістки із землі та розмістили на острові Журалиха, в усипальниці-саркофазі. Саме найбільший монастир Волинського краю ініціював проведення перших археологічних розкопок на місці битви. Їх здійснювали члени київського відділу Імператорського військово-історичного товариства під керівництвом історика Івана Каманіна [1]. 25 травня 1912 р. на Журавлиці було освячено дерев'яну Михайлівську церкву (1650 р.), в якій за переказами молився Богдан Хмельницький. Її перенесено сюди з сусіднього села Острів, а у червні 1914 р. над усипальницею-саркофагом зведено кам'яну церкву на честь Св. Георгія. Від того часу на острові Журавлиха знаходився Свято-Георгієвський скит Почаївської лаври, який «стараннями» радянської влади було ліквідовано у 50-ті рр. ХХ ст. Тут розміщувались різні установи і лише у 1965 р., колишня монастирська територія із спорудами передана Рівненському обласному краєзнавчому музею, де було відкрито музей «Козацькі могили». Відсутність оригінальних експонатів у новоствореному

музейному закладі пришвидшила початок довголітніх археологічних розкопок під керівництвом Ігоря Свешнікова [2, с. 30].

Поштовхом для них стали наслідки меліоративних робіт на берегах р. Пляшівки у 1967–1970 рр. Тоді екскаватори безжалісно рвали береги річки, птахи, що гніздилися біля неї втікали від страшного гуркоту небаченої досі техніки. А коли 1968 р. меліоратори стали переорювати урочище За Фосою, під лемешем плуга траплялися вже й металеві речі, кістки людей, які сила тракторів перемелювала, ламала й кидала просто неба [2, с. 27].

Вперше археолог дослідив цю місцевість ще 1965 р. разом із Юрієм Малеевим. У серпні 1968 р., він приїхав і оглянув територію, порушену меліораторами, а у вересні наступного року прибула й комісія з Рівного у складі Василя Сидоренка, тоді завідувача фондів музею, Гурія Бухала – завідувача відділу історії, Володимира Селедця – директора Дубенського краєзнавчого музею (колишнього однокласника Свешнікова у Дубенській гімназії) і заступника голови правління обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Володимира Мельничука. Члени комісії вирішили порушити клопотання перед владою про передання території урочища За Фосою під охорону держави; просити Львівський інститут суспільних наук сприяти наданню І. К. Свешнікову «Відкритого листа» на проведення розкопок на місці Берестецької битви 1651 р.; розробити кошторис на проведення розкопок і знайти на нього гроші; вирішити організаційні питання – розміщення експедиції, обладнання, транспорт, наймання робітників-землекопів тощо. У травні 1970 р. Ігор Свешніков сформулював мету проведення археологічної експедиції і склав орієнтовний план її проведення. У листі до Міністерства культури України він написав: «...місце Берестецької битви досі науково ще не досліджувалось, багато пов'язаних з нею обставин через скупість письмових джерел залишаються неясними, а в музеї-заповіднику «Козацькі могили» майже відсутні оригінальні експонати, безпосередньо зв'язані з Берестецькою битвою. Так, досі не вивчений характер укріплень козацького табору, не виявлені місця трьох переправ, побудованих козаками через болото під керівництвом полковника І. Богуна в ніч на 10 липня 1651 р., залишаються без наукового вивчення місця випадкових знахідок окремих предметів озброєння і людських кістяків, які часто викопуються й виорюються довкруги колишнього козацького табору. У зв'язку з цим у 1970 р. Ровенським краєзнавчим музеєм планується проведення археологічних розкопок орієнтовно таких об'єктів: 1). Дослідження залишків укріплень на острові Журавлиха для з'ясування їх плану, характеру і системи побудови.

2). Розшуки трьох козацьких переправ через болото і старе русло р. Пляшівки, побудованих згідно з письмовими джерелами із стовбурів зрубаних дерев, козацьких возів, сідел, і навіть списів. З огляду на можливість доброго збереження у вологому ґрунті дерев'яних і шкіряних виробів слід сподіватися на місцях переправ численних знахідок козацького обладнання і озброєння, які збагатять експозицію заповідника. Наукове вивчення місць переправи і обставин усіх знахідок повинне значно доповнити дані про епілог Берестецької битви. 3). Розшуки місця поховання грецького митрополита Йосафа, висланого Константинопольським патріархом до Богдана Хмельницького, забитого у козацькому таборі шляхтою й похованого разом з усіма відзнаками його сану на території с. Острів. 4). Перевірка місць знахідок людських кістяків, зброї і монет XVII ст. довкруги табору козацько-селянських військ та біля двох козацьких могил 1651 р.» [2, с. 28–29].

Перший польовий сезон експедиції Рівненського краєзнавчого музею було розпочато у 1970 р. [2, с. 30]. Це була початкова спроба в українській історичній науці дослідити місце битви XVII ст. археологічними методами. Вченому доводилося вирішувати не звичні і не відпрацьовані проблеми датування реставрації і зберігання здобутого матеріалу. Їх методики розробив особисто Ігор Кирилович, до того ж вони були не лише авторськими, але й новаторськими, зокрема технології реставрації виробів із шкіри і дерева. Слід зауважити, що більшість реставраційних робіт І. К. Свешніков провів власноручно. Загальний обсяг робіт вражає. За час роботи експедиції (1970–1990 рр.) було досліджено 2,5 га суцільної площі, виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5000 предметів [3, с. 271].

Не всі з них, на жаль, вдалося реставрувати (речі з шкіри та дерева), але й те, що поповнило експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею та його тодішнього відділу – музею «Козацькі могили» оцінюється фахівцями як колекція європейського рівня. Під час археологічних досліджень І. Свешнікову вдалось віднайти одну з переправ козаків через річку Пляшівку, яка зберегла велику кількість речових джерел доби визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Також було уточнено розташування військових таборів обох армій. Посеред віднайдених речей учасників битви найбільшу кількість склали вогнепальна та холодна зброя, порохівниці, предмети кінського спорядження, сумки, гаманці, взуття, різноманітні знаряддя, загальновійськові та особисті речі. Усі вони точно датовані, бо потрапили у болото після десятої години ранку, 10 липня 1651 р. [4, с. 12].

Предмети колекції, що сформувалась завдячуючи плідній роботі експедиції Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Ігоря Свешнікова, демонструвались на виставках у Ванкувері, музеях Львова, Кракова, Луцька, Острога, Нетішина, Костополя. Інтерес до неї підкреслює значення тієї подвижницької праці, яку здійснив Ігор Кирилович та його колеги збираючи, зберігаючи та вивчаючи матеріали про Берестецьку битву. Сподіваємось, що і надалі речі віднайдені під Берестечком єднатимуть різні куточки України, а в музеях, де вони зберігаються пам'ятатимуть тих, хто формував найбільшу козацьку колекцію нашої держави та її головного збирача та дослідника Ігоря Свешнікова. На матеріалах віднайдених експедицією під керівництвом І. Свешнікова створена постійно діюча експозиція у Рівненському краєзнавчому музеї та Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви у селі Пляшева Дубенського району Рівненської області. У музеї, окрім оригінальних предметів представлено макет, де показана розстановка двох армій напередодні генерального бою [5]. На базі цієї експозиції проводиться тематична екскурсія «Круг містечка Берестечка». Під час її проведення використовуються поетичні твори Тараса Шевченка. «Ой чого ти почорніло зеленеє поле» оповідає про Берестецьку битву та загиблих козаків. «За байраком байрак» нагадує про подвиг трьохсот козаків, полеглих в цій битві.

Використовуючи матеріали віднайдені під час археологічних розкопок оповідується про козацьке побратимство, ведення військових дій, союзників українців у цій битві. Відданість Україні учасників битви повідомляється відвідувачам через подвиг Івана Нечая, який не прийняв милість польського короля. Пошанування пам'яті загиблих представлена меморіальними об'єктами, що постали на місці проведення битви у різні роки. Під час проведення екскурсії проводяться паралелі з подіями сучасної російсько-української війни. Також називаються імена дослідників Козацької минувшини – Ігоря Свешнікова, Гурія Бухала, а також невідомого дослідника козацької минувшини Волині Григорія Гуртового.

Джерела та література

1. На козацких могилах под Пляшевой. *Почаевский листок*. 1910. № 19. С. 6.
2. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабутня. Історія однієї експедиції. Луцьк, 2014. 188 с.
3. Свешніков І. Битва під Берестечком. Львів, 1993. 304 с.
4. Булига О. Археологічна колекція предметів XVII ст. віднайдених на місці Берестецької битви (1651) експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під

керівництвом Ігоря Свешнікова. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* : зб. наук. пр. Вип. XIII. Ч. 1 : матеріали наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня народження І. К. Свешнікова. Рівне : Дятлик М., 2015. С. 11–13.

5. Ричков П. А., Пономарьова Т. О. Відтворення Берестецької битви на макеті. *Берестецькій битві – 340 років* : тези II Республіканської наук.-теоретич. конф. 15 червня 1991 р. Рівне : Редакційно-видавничий відділ по пресі, 1991. С. 83–85.

УДК 37.035:[94:355(477)].”15/17”

Мирослава ВОЙТОВИЧ,
студентка

*Володимирського педагогічного фахового коледжу імені Агатангела Кримського
Волинської обласної ради, м. Володимир*

ВІД СІЧІ ДО ШКІЛЬНОЇ ЛАВИ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ КОЗАЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ

Аналізуються принципи козацької педагогіки та досліджується її потенціал для сучасної освіти. Акцентується увага на ключових аспектах: комплексність підходу, практичну спрямованість, патріотизм, самодисципліну та фізичну досконалість. Дослідження пропонує шляхи адаптації козацьких традицій до сучасних освітніх викликів, підкреслюючи важливість поєднання історичної спадщини з інноваційними методами навчання.

Ключові слова: козацька педагогіка, козацькі цінності, історична спадщина, патріотизм, виховний процес.

Козацька педагогіка, як система науки виховання, що формувалася протягом століть в умовах боротьби українського народу за свою незалежність, є невід’ємною частиною нашої культурної спадщини. Її цінності, засновані на поєднанні духовності, фізичної досконалості та патріотизму, залишаються актуальними й сьогодні.

Метою даного дослідження є аналіз основних принципів козацької педагогіки, вивчення її ролі у формуванні української нації та визначення можливостей впровадження в сучасну освіту.

Завданням дослідження є виявлення шляхів адаптації принципів козацької педагогіки до сучасних умов освіти та виховання підростаючого покоління. Зокрема, проаналізовано, як можна поєднати традиційні козацькі цінності з вимогами сучасного суспільства.

У сучасному світі, де глобалізація стирає національні особливості, козацька педагогіка пропонує цінні орієнтири для виховання молоді.

Вона є феноменальним явищем і головною складовою етнопедагогіки [1]. Її принципи можуть сприяти формуванню патріотично налаштованих громадян, здатних захищати свою країну та культуру.

Ключові особливості козацької педагогіки. Її принципи:

Комплексність: Поєднувала релігійне виховання, основи грамоти, математики, історії, географії, а також фізичну підготовку та військову справу.

Практична спрямованість: Навчання було тісно пов'язане з життям: землеробством, ремеслами, військовою службою. Це сприяло формуванню практичних навичок та готовності до реального життя.

Патріотизм: Виховувала глибоку любов до рідної землі, готовність захищати її від ворогів.

Самодисципліна та відповідальність: Козаки виховувалися в дусі самодисципліни, відповідальності за свої вчинки та дотримання козацького кодексу честі.

Фізична досконалість: Велика увага приділялася фізичній підготовці, загартуванню організму та оволодінню різними видами зброї.

Духовність: Релігійне виховання було невід'ємною частиною козацької педагогіки, формуючи духовні цінності та моральні орієнтири [2].

Іван Сірко, як видатний козацький отаман, «найрозумніший учитель», вихователь козацтва, природно підтримував ці особливості, оскільки його життя було нерозривно пов'язане з козацьким братством, де він з дитинства засвоїв цінності мужності, вірності, самодисципліни та любові до рідної землі. Він був переконаний, що саме ці якості формують справжнього козака, здатного захищати свою батьківщину. Отаман говорив: «Козак має бути не лише досвідченим воїном, а й освіченою людиною, яка знає історію свого народу і готова віддати життя за його свободу» [3].

Розуміючи, наскільки важлива освіта для формування справжнього козака, Сірко безпосередньо сприяв розвитку освітніх закладів у Запорозькій Січі із підтримкою старшин. Адже саме в них молоді козаки могли не лише опанувати військову справу, а й заглибитися в історію свого народу, розвинути свої інтелектуальні здібності та зміцнити духовність.

Після ліквідації Запорозької Січі та поділу України між сусідніми державами (кінець XVIII ст.) розвиток освіти в українських землях уповільнився. Однак, навіть у складних умовах, українці продовжували збереження своїх культурних традицій і прагнули до освіти.

З XIX століття, з посиленням національно-визвольних рухів, відбувається новий підйом української освіти. Відкриваються таємні школи,

де викладають українську мову, літературу та історію. Після Першої світової війни і проголошення Української Народної Республіки освіта отримує новий імпульс до розвитку.

Радянська влада, з одного боку, розширила мережу шкіл, але з іншого – проводила політику русифікації, що негативно вплинуло на розвиток української освіти. Лише з проголошенням незалежності України у 1991 році освіта отримала можливість розвиватися на національних засадах, що зберігали у собі деякі аспекти козацької педагогіки.

Із прийняттям у 2018 році нового Закону «Про освіту» та впровадження в Україні НУШ (Нової Української Школи) освітні заклади отримали нові можливості для експериментування та впровадження інноваційних підходів. Оскільки сучасна школа шукає нові методи та підходи до виховання, впровадження елементів козацької педагогіки, що може зробити навчальний процес більш цікавим та ефективним, сприяючи розвитку таких якостей, як відповідальність, дисципліна та повага до традицій, є цілком логічним кроком. Адже цінності козацької педагогіки – патріотизм, самодисципліна, повага до старших та ін. – знаходять своє відображення в концепції НУШ, яка спрямована на формування всебічно розвиненої особистості, готової до життя в сучасному світі.

Але що ж саме робило козацьку педагогіку такою ефективною та досить цікавою, що вчителі використовують її зараз? Які її ключові особливості можуть бути актуальними і сьогодні? Давайте розглянемо детальніше.

По-перше, козацька педагогіка завжди ставила на перше місце індивідуальний підхід до кожного учня, розвиваючи його сильні сторони та допомагаючи подолати слабкі.

По-друге, велика увага приділялася практичному навчанню, яке відбувалося в процесі виконання реальних завдань та участі в різних видах діяльності. Саме цей баланс між теоретичними знаннями та практичними навичками робить козацьку педагогіку такою привабливою для сучасних освітян.

Однак, для того щоб ефективно застосовувати її в сучасній школі, необхідно адаптувати козацькі методи до нових реалій. Це передбачає поєднання традиційних козацьких практик з інноваційними педагогічними технологіями, а також врахування сучасних психолого-педагогічних знань.

Інтерактивні методи навчання з козацьким змістом можуть включати ігри та квести, що моделюють історичні події або козацькі звичаї, симуляції

історичних битв та побуту, віртуальні тури історичними місцями та онлайн-платформи для навчання. Сучасні технології дозволяють створювати аудіо- та відеоматеріали про життя козаків, вести блоги та сторінки в соціальних мережах, розробляти мобільні додатки. Поєднання традиційних козацьких практик з сучасними предметами, такими як історія, українська мова, математика, географія та мистецтво, дозволяє зробити навчання більш цікавим та ефективним. Співпраця з козацькими організаціями, залучення їх представників до навчального процесу та реалізація спільних проєктів сприяє збереженню історико-культурної спадщини. Формування позитивного іміджу козацтва шляхом боротьби зі стереотипами та акцентування позитивних якостей козаків є важливим завданням при впровадженні козацької педагогіки.

Отже, узагальнюючи, варто наголосити на цінності козацької педагогіки для сучасності:

Формування патріотизму. У світі, де глобалізація стирає національні особливості, козацька педагогіка може допомогти зберегти національну ідентичність та виховати патріотично налаштоване покоління.

Розвиток всебічно розвиненої особистості. Комплексний підхід до виховання, який був притаманний козацькій педагогіці, сприяє розвитку гармонійної особистості.

Формування лідерських якостей. Козаки були природженими лідерами. Виховання лідерських якостей є важливим для розвитку суспільства.

Здоровий спосіб життя. Фізична досконалість, яка була однією з основ козацької педагогіки, залишається актуальною і сьогодні.

Якщо ми надалі будемо дотримуватись цих принципів і творчо підходити до їхньої реалізації в сучасних умовах, то козацька педагогіка може стати потужним інструментом для виховання молодого покоління, яке буде гідно представляти нашу країну на світовій арені.

Джерела та література

1. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти. URL: http://umo.edu.ua/images/content/depozitar/posibnyky/navchalyni/3_Берека_Козац_ка.pdf (дата звернення: 10.09.2024 р.)
2. Виховання учнівської молоді на засадах козацької педагогіки. URL: <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/5033/%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.09.2024 р.)
3. Феномен козацької педагогіки. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/13900/> (дата звернення: 10.09.2024 р.)

УДК 94:355(477)''15/17''[:37.015.31:172.15](477.82)

Віталій ГНАТЮК,
методист*КЗ «Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання,
туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради»;***Марія МАЦИШИН,**
методист*КЗ «Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання,
туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради», м. Луцьк*

ГРА «ДЖУРА» – ПРОДОВЖЕННЯ СЛАВНИХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розглянуто роль Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») у продовженні та відродженні славних традицій українського козацтва. Проаналізовано досвід проведення гри у Волинській області, участь команд у Всеукраїнських етапах та їхні досягнення.

Ключові слова: Джура, козацькі традиції, військово-патріотичне виховання, Волинська область, Всеукраїнські етапи.

Військово-патріотичне виховання завжди відігравало важливу роль у формуванні національної свідомості молоді. Однією з ключових складових цієї системи є Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура»), започаткована як засіб виховання молодого покоління на засадах української історії та козацьких традицій. Вона була запроваджена в середовищі учнівської молоді наказом Міністерства освіти і науки України від 25 грудня 2003 року № 855 «Про затвердження Положення про дитячо-юнацьку військово-спортивну патріотичну гру «Сокіл» («Джура») Українського козацтва». З жовтня 2018 року діє нове Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура»), затвержене Постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2018 року № 845), яке передбачає системну форму національно-патріотичного виховання (громадсько-патріотичне, військово-патріотичне, духовно-моральне, екологічне вихованн дітей та молоді) [2]. З моменту її впровадження, гра стала важливим елементом національно-патріотичного виховання в закладах освіти області. Гра «Джура» є унікальною системою, яка об'єднує елементи військово-спортивного виховання, формування громадянських навичок та розвитку національної

свідомості. Вона включає в себе різні форми діяльності: змагання, квести, вікторини, фестивалі, тренінги, таборування тощо, що сприяють всебічному розвитку та патріотичному свідогляду учасників. Одними з основних завдань гри є підготовка молоді до свідомого захисту України та формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності на основі духовних цінностей українського народу [3].

У рамках гри «Джура» учні вчаться базовим військовим навичкам, таким як стройова підготовка, стрільба, топографія, орієнтування на місцевості, надання домедичної допомоги. Крім того, важливою складовою гри є виховання моральних якостей, таких як чесність, відповідальність, витримка, відвага. Не менш важливим є і культурно-історичний аспект гри, що сприяє глибокому вивченню історії українського козацтва, його традицій та звичаїв. Через гру учасники здобувають знання про героїчну боротьбу за незалежність України, що формує в них почуття гордості за свою країну та її історичного минулого. Особливо значущою грою «Сокіл» («Джура») є на тлі сучасних викликів, коли питання національної ідентичності та виховання молоді стають ключовими для забезпечення стабільного розвитку держави.

Система гри «Джура» має певну структуру. В закладах освіти створюється первинна ланка гри – рій. Рої одного закладу освіти об'єднуються в курінь. Курінь в свою чергу може складатися з одного або двох роїв молодих козаків, 3–5 роїв джур (11–14 років) і у разі потреби – двох або трьох роїв молодих козаків (15–17 років). Курінь є базовою організаційною одиницею гри. У закладі освіти найперше створюється один курінь, а після успішної апробації його діяльності створюються додаткові курені. Офіційну реєстрацію куренів у встановленому порядку здійснює Головний штаб [6]. Рої (курені) гри, створені на базі молодіжних центрів, центрів національно-патріотичного виховання і громадських об'єднань (за згодою), діють у порядку, передбаченому для закладів освіти. У грі також беруть участь особи старші 18 років у статусі виховників та інструкторів з числа педагогічних працівників, студентів та громадських активістів, які залучаються до виховної роботи з дітьми та молоддю. У закладах освіти виховну опіку над кожним куренем гри здійснює виховник (педагогічний працівник чи волонтер), який призначений наказом керівника закладу освіти та забезпечує зв'язок куреня з Головним штабом. Перед призначенням виховник повинен успішно пройти відповідний вишкіл згідно з програмою, затвердженою Головним штабом. Вишколи виховників

здійснюються за попереднім погодженням з Головним штабом. Для допомоги виховнику, за вибором учнів, адміністрація закладу освіти може призначати також опікуна куреня – відому заслужену особу, представника громадського об'єднання, який надав відповідну письмову згоду Головному штабу або, за його дорученням, обласному штабу. Організація гри в закладах освіти області спирається на учнівське самоврядування, засноване на традиціях козацького кола, вільного народного віче і являє собою добровільне об'єднання дітей для виконання завдань гри «Джура» [5].

У Волинській області гра набула особливої популярності з 2009 року. Координатором цього руху в закладах освіти області став Центр туризму, спорту та екскурсій управління освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації (з 2019 року – КЗ «Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради» (ЦНПВТК). Установа, яка як заклад позашкільної освіти, наполегливо працює над урізноманітненням, вдосконаленням форм роботи у вихованні та формуванні української ідентичності, духовно-моральних цінностей, оздоровчо-фізичних, військових навичків в учасників освітнього процесу. З того часу гра стала невід'ємною частиною виховної роботи в закладах освіти [14].

Щорічно з 2009 року проводяться обласні етапи гри «Сокіл» («Джура»), які до недавнього часу були складовою обласного Фестивалю фізичної культури та військово-патріотичного виховання учнівської молоді Волині. Захід відзначається високим рівнем організації та підготовки, великою кількістю учасників.

Обласні етапи до введення в Україні військового стану проводилися в польових умовах, що дозволяло учасникам не тільки випробовувати свої фізичні та інтелектуальні здібності, але й навчатися основам командної роботи та самоврядування. Зазвичай, в програму проведення заходу включені наступні види змагань: «Туристсько-спортивна смуга перешкод», «Стрільба», «Рятівник», «Впоряд», «Перетягування линви», «Відун», «Таборування», а також творчо-мистецький конкурс «Ватра». Участь у таких заходах допомагає учасникам продемонструвати свою готовність до різних життєвих викликів, розвиваючи лідерські навички та патріотичні цінності [13].

Однак гра «Джура» – це не лише проведення територіальних етапів змагань, а й цілий комплекс заходів національно-патріотичного спрямування.

Щорічно в області проводяться: конкурс звітів про роботу роїв закладів освіти у молодшій віковій групі (6–10 років), обласні змагання «Котигорошко», «Волинська Січ», «Слава Героям», «Впоряд», «Криївка», «Стежками УПА», «Стежками Героїв» тощо.

Для координації роботи створений та діє обласний штаб з організації та проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Джура», який забезпечує проведення заходів на високому професійному рівні у тісній співпраці ЦНПВТК та територіальними громадами, Товариством сприяння обороні України, Волинським обласним територіальним центром комплектування та соціальної підтримки, Волинським відділенням комітету з фізичного виховання і спорту МОН України, ВЧ № 1141 Національної гвардії України, Державною прикордонною службою України, ГУ ДСНС України у Волинській області, громадськими молодіжними організаціям (Клуб стрільби з лука «Луцькі соколи», «Луцькі лицарі», «Національний Альянс», спортивний клуб козацьких бойових мистецтв «Герць», «Волинське стрілецьке братство», «Волинська Січ» тощо).

З метою підготовки фахівців гри ЦНПВТК постійно організовує обласні семінари-тренінги, вишколи для керівників гуртків, які ведуть роботу з даного напрямку. На базі територіальних громад у 2022 році започатковано освітній проєкт «ЦНПВТК + територіальні громади – у співпраці за майбутнє України», в рамках якого проводяться семінари-тренінги для педагогів з організації гри «Сокіл» («Джура») в закладах освіти (станом на 2023/2024 н. р. гуртковою роботою з напрямку національно-патріотичного виховання охоплено 35 територіальних громад, де функціонує 40 гуртків, в яких задіяно більше 600 дітей). В області три роки поспіль проводяться обласні вишколи, які передбачають навчання виховників-педагогів гри «Джура» – «Школа підстаршин», які направлені на підготовку з числа педагогічних кадрів, представників громадських організацій виховників, які в подальшому проводять активну роботу щодо організації роїв та формування куренів в закладах освіти.

Вперше у 2021 році було проведено обласні змагання гри «Сокіл» («Джура») серед закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Щорічно в заході беруть участь майже всі заклади освіти цього профілю.

Враховуючи значний досвід роботи з національно-патріотичного виховання, Волинську область в 2013 році було обрано для проведення Всеукраїнського науково-методичного семінару з питань патріотичного

виховання молоді, який проводило Міністерство освіти і науки України, Міністерство оборони України та Інститут інноваційних технологій та змісту освіти. У 2019 році на Волині було проведено Всеукраїнський семінар-тренінг для виховників гри «Сокіл» («Джура»).

Окрему увагу варто приділити участі волинських команд у всеукраїнських етапах гри. В 2009 році, представляючи вперше область на Всеукраїнському етапі, рій «Волинські яструби» Волинського обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою імені Героїв Небесної Сотні (виховник Юрій Попович) виборов II загальнокомандне місце [14]. У наступні роки рій неодноразово перемагав та виборював призиви місця серед команд України на Всеукраїнських етапах. Цю традицію в подальшому підтримали рої «Сойненська Січ» ЗОШ I–III ступенів с. Прилісне Маневицького району (виховник Юрій Скорик), «Молода Січ» ЗОШ I–III ступенів Луцького району (виховник Андрій Востріков), «Козацький цвіт» Волинського наукового ліцею Волинської обласної ради (виховник Олег Повар), «Воля» ЗОШ I–III ступенів № 1 імені Героя України Андрія Снітка (виховник Алла Іщик), «Козачата» ЗОШ I–II ступенів с. Мизово Старовижівської селищної ради (виховник Володимир Вавриш), «Дубечненська Січ» ЗОШ I–III ступенів с. Дубечне Дубечненської сільської ради (керівник Віталій Яговець) [13].

Команди (рої) області – з 2018 року і до початку повномасштабного вторгнення були активними учасниками всеукраїнських вишколів гри «Сокіл» («Джура») з формування військово-професійних навичок і фізичних якостей: «Джура-Прикордонник» і «Джура-Десантник». У 2021 році Волинь представляв у «Джура-Прикордонник – 2021» рій Вишнівського ліцею Вишнівської сільської ради (виховник Андрій Кушук), а у «Джура-Десантник – 2021» – рій Нововолинського ліцею № 7 (керівник – Віктор Поліщук).

Ці успіхи є прикладом того, що Волинь не лише зберігає традиції українського козацтва, але й активно їх розвиває, залучаючи молодь до активностей у військово-патріотичних заходах. Участь волинських роїв у всеукраїнських етапах гри «Сокіл» («Джура») свідчить, що професійна підготовка учасників, проведена в області організаційна робота відповідає високим стандартам з реалізації завдань національно-патріотичного виховання.

Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл (Джура)» є потужним інструментом виховання свідомої, патріотично

налаштованої, психологічно та морально стійкої учнівської та студентської молоді, готової захищати суверенітет, незалежність та територіальну цілісність України.

Емблема Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»)

Урочисте відкриття обласного Фестивалю фізичної культури та військово-патріотичного виховання учнівської молоді Волині

Шикунання на обласних змаганнях «Волинська Січ»

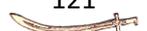
Вивчаємо героїчну історію Української держави

Джура – це завжди захопливо!

Україна понад усе!

Рій «Воля» Маневицького ліцею № 1 імені Героя України Андрія Снітка – один з найкращих в області «Волинська Січ»

У програмі гри «Джура» майстер-клас від ГУ ДСНС України у Волинській області

Заняття з мінної підготовки

Вчимося влучно стріляти

Ватра – у колі друзів

Майстер-клас з вивчення матеріальної частини автомата

Військова тактична підготовка

Пам'ятаємо і шануємо

Евакуація «потерпілого»

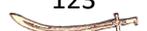
Наймолодші учасники гри долають смугу перешкод на III етапі Всеукраїнської гри «Сокіл» («Джура»)

Заслужена нагорода – це завжди приємно!

Ми славних козаків нащадки

Волиняни серед учасників III етапу Всеукраїнської гри «Сокіл» («Джура») на горі Маківка. 2024 р.

Джерела та література

1. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
2. Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура») : Постанова Каб. Міністрів України від 17 жовтня 2018 р. №845. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text>
3. Типові правила та умови проведення змагань і конкурсів I (районного, міського, ОТГ), II (обласного та Київського міського), III (Всеукраїнського) етапів Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») у середній віковій групі («джури» – учні 11–14 років). URL: <https://drive.google.com/file/d/1Lpg1T5tCsjtDrpXiTy-bdRjkJkUbOXb8/view>
4. Правила та умови проведення змагань і конкурсів III (Всеукраїнського) етапу Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») – «Джура – 2022» («молоді козаки» 15–17 років). URL: <https://mega.nz/file/IklmjZaQ#M971FOphF-5t7cTaKbeSdSD50DsrWZI95iIHfT1O6zw>
5. Методичні рекомендації з організації та проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). URL: <https://patriotua.org/metodychni-rekomendatsii-hry-sokil-dzhura/>
6. Методичні рекомендації з організації роботи в куренях Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). URL: <https://drive.google.com/file/d/1TR0460KIOO-fNvu2t6vZPbfENauz0OTX/view>
7. Типові правила та умови таборування Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). URL: <http://surl.li/lfcoqk>
8. Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді. URL: <https://patriotua.org/>
9. Всеукраїнська військово-патріотична Гра «Джура». URL: <https://www.facebook.com/dzhura.main>
10. Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді. URL: <https://cnpvtk.volyn.ua/>

11. Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді. URL: <https://www.facebook.com/cnpvtk.volyn/>
12. Освітні ініціативи Волині з національно-патріотичного виховання. URL: <https://youtu.be/GVP3y9ygoXU>
13. Національно-патріотичне виховання як система виховної роботи в закладах освіти. Гра «Джура» : метод. рекомед. / упоряд.: К. Я. Павлюк, М. Я. Мацишин, О. А. Стеценко. Луцьк, 2023. 84 с.
14. Романтики Волині. Туристсько-краєзнавча робота у Волинській області в період 1940–2015 роки, історія становлення та розвитку обласного Центру туризму, спорту та екскурсій : інформаційне видання. Луцьк, 2016. С. 52–55.

УДК 94:(477.82)“1653/1654”

Геннадій ГУЛЬКО,

член Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України,
м. Луцьк

ВОЛИНЬ: МАЛОВІДОМІ ВІЙСЬКОВІ ДІЇ В 1653–1654 РОКАХ

Розглядаються маловідомі військові дії в 1653–1654 рр. на Волині в період національно-визвольної війни українського народу в добу Гетьмана Богдана Хмельницького в 1648–1657 років.

Ключові слова: Волинь, козацтво, національно-визвольна війна українського народу в добу Гетьмана Богдана Хмельницького.

Проблематика подій національно-визвольної війни українського народу в добу Гетьмана Богдана Хмельницького в 1648–1657 роках у нашому воєнному сьогоденні знову набувають особливої актуальності. У черговий раз український народ, зіткнувшись з геополітичними устремліннями агресивного сусіда Росії, знаходиться перед завданнями збереження своєї державності та національної ідентичності. Тому зрозумілим є, чому представники різних поколінь в Україні зараз прагнуть глибше пізнати справжню, не скореговану черговими ідеологічними чинниками, історію нашої держави. Вони, гортаючи сторінки документів цієї славетної та водночас трагічної минувшини, бажають відшукати висхідні орієнтири щодо тих глобальних проблем, що привели до нинішніх, триваючих вже десятиліття військових дій.

Незважаючи на, здавалося б, скрупульозні дослідження ряду поколінь істориків про події 1648–1657 років, ця тема все ж має свої ще недостатньо вивчені сторінки нашої минувшини. До таких напрямків історичного

дослідництва можна віднести й період військових дій на Волині восени 1653 та 1654 років (додаток 1). Показово, що саме цим досить трагічним для нашого краю маловідомим сторінкам історії приділив у свій час і наш відомий волинський краєзнавець Григорій Гуртовий, в пам'ять якого проводиться цей захід. Цим самим, він закликає й нас, його наступників, як найбільш об'єктивно висвітлювати історичні процеси, зокрема, й в складні та недостатньо вивчені періоди української державності на Волині в добу козаччини [5, с. 192, 200]. Особливо це необхідно для шкільної молоді, для того щоб сьогоденні складнощі життя під час вже сучасної війни зумовлювали нинішнє молоде покоління брати приклад з сили духу та героїзму своїх прашурів – волинян й прагнути навіть у найбільш складних обставинах гідно захищати нашу державу Україну, честь та свободу її громадян.

Тут варто наголосити, що досліджені для написання матеріали документів про події цього періоду на Волині засвідчують про їх суттєву важливість в історії України другої половини XVII століття. Тому вони теж варті уважного вивчення та об'єктивної оцінки. По-перше, цей період національно-визвольної війни був характерний тим, що напередодні та й відразу після Переяславської ради Гетьман Богдан Хмельницький все ж прагнув найбільш ефективно використати, як йому вважалося, тимчасові потенційні військові можливості московського протекторату. Завдяки успішним діям союзних українсько-московських військ, він мав намір досягти приєднання Волині та інших західноукраїнських земель до тодішньої Української держави. Гетьман завжди вважав волинську землю, як і Полісся, Покуття та деякі інші споконвічно українські землі, неподільною територією своєї держави, яку слід було визволити від «володіння поляків» [2, с. 213]. По-друге, Гетьман, все ж змушений був виконувати згадану угоду та знову розпочинати бойові дії в умовах закономірної втоми народу від шестирічної війни, триваючої розрухи [6, с. 681]. Справа доходила вже до небажання частини покозачених вояків, що поверталися до розорених татарами домівок, знову відгукуватися на заклики гетьманських універсалів вертатися в полки для участі в бойових діях. М. Грушевський з цього приводу зазначав: «В сім відчувається реальна і тверда дійсність: утома і зневіра людності. Вона не витримувала військового напруження, на примусову мобілізацію відповідала тим, що розпродавала коней, зброю й виходила за московську границю і Гетьманові з старшиною доводилось замість наступу на поляків укріпляти тил, ставити граничні застави на сході. Але він не хотів відступати від своїх планів, і гнув

лінію...», не спиняючись перед симптомами невдоволення війська, людності і навіть найближчого оточення» [6, с. 613]. Документально підтвердженим є факт, коли влітку 1654 року частина козаків з елітних полків «Війська Запорозького» хотіли без дозволу покинути позиції біля Чигирини та повертатись на Січ. Лише під загрозою смертної кари та особистого втручання Богдана Хмельницького вони були зупинені [2, с. 211].

По-третє, про згадану складну ситуацію в найближчому старшинському оточенні Гетьмана та й українському війську в напередодні та в період перших місяців після Переяславської ради свідчить також відверте небажання частини старшин, рядового козацтва прийняти відповідну присягу царю. Відомим є історичний факт, коли полковник Іван Богун, знаний своїми «опозиційними» поглядами про поєднання з Москвою, був особисто посланий наприкінці грудня 1653 року Богданом Хмельницьким разом з сином – сотником Тимофієм зустрічати на прикордонні російське посольство на чолі з боярином Бутурліним. Без сумніву Гетьман знав про такі настрої відомого серед війська полковника, тому й, можливо, цілком з умислом надав йому таке доручення, яке полковник з своїм молодим помічником все ж чітко виконали [6, с. 730]. Проте, як відомо, це не зупинило Івана Богуну чинити пізніше дії, щоб не поспішати присягати цареві [6, с. 735]. Це все призвело навіть до особистих спроб короля Яна Казимира й царя Олексія Михайловича з'ясувати рівень «лояльності» до них збоку знаменитого козацького полководця [6, с. 832]. Відомо також, що невдоволенню українства фактичному кінцю політики автономізму козацької держави сприяв й відразу розпочатий тиск Московської Патріархії та прибулих воєвод на позиції Церкви в Україні щодо юрисдикційної приналежності до Константинополя [7, с. 777]. Замість надання козацькому війську обіцяних гармат і мушкетів, на українську територію поступово входили московські війська, а царський уряд та його воєводи зовсім не зважали на інтереси козацького війська по захисту власної території. Тому перспективи на майбутнє у Гетьмана були на цей час вкрай суперечливими. Він сам, зокрема, вважав, що 1653 рік був вдалим для короля, «...а мені і моїм замислам зовсім противний» [16, с. 55].

По-четверте, політичною ситуацією, що склалася, особливо після провалу в 1652–1653 роках непопулярних в народі та й серед сусідніх країн «молдавських» військових походів на чолі з гетьманичем Тимофієм, Богдан Хмельницький й в зовнішньополітичному контексті був загнаний у глухий кут вимушеного союзництва лише з «одновірною Московією».

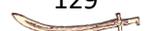
Як вимушено повідомляв цареві Гетьман, після зради восени 1653 року під Жванцем «татари хотіли його і й Виговського видати королеві, а на початок наступного року Польша готує величезний похід для остаточного приборкання «збунтованої» України [16, с. 55]. Водночас Гетьману стало відомо, що хан Мехмед-Гірей вже знову веде переговори з Річчю Посполитою, спрямовані супроти союзних відносин Росії та України та готує спільні військові дії [11, с. 316]. Крім цього всі спроби розпочати перспективні союзницькі контакти з далекою Швецією закінчувалися перехопленням посланців козацької держави прикордонними службами як Москви так і Варшави. У цілому та складна ситуація, в яку потрапив Гетьман Богдан Хмельницький та козацька держава напередодні, та й одразу після підписання відомих січневих угод в Переяславі, вже добре досліджена українськими фахівцями [16, с. 55]. Тому, щоб не надавати значну увагу саме цій проблемі, наведу відомий вислів М. С. Грушевського: «...Вони хотіли від неї (Москви – *авт.*) помочі в боротьбі з Польщею для визволення України і свобідного життя. Москва ж дивилася на Україну як на новий прибуток до свого царства й хотіла взяти її міцно в руки» [6, с. 316].

Щодо волинського краю, то хоча активних військових дій тут у згаданому «противному» 1653 році не велось, але лихі наслідки їх ведення навіть в інших регіонах все ж жорстко торкнулися території історичної Волині вже наприкінці цього зловісного року. З історичних джерел відомо, що польський король Ян Казимир, потрапивши в катастрофічне для польського війська оточення козацьких та кримськотатарських військ в листопаді–грудні під Жванцем, змушений був йти на сепаратні перемовини з татарською верхівкою. Тим самим він в черговий раз використав відому зрадливу політику хана Менгли Гірея II щодо союзних домовленостей з урядом Гетьманату. Відстоюючи в таємних перемовинах з королем замирення сторін, нібито, на засадах відомої Зборівської угоди, хан, побоюючись остаточного військового ослаблення Польщі та посилення української держави за умови назріваючого її союзництва з Московією, фактично черговий раз зрадив уряд Гетьманату. Відомо, що під час так званого «замирення» під Жванцем, взамін обіцяних ханському війську відступних в 100 тисяч злотих, король дозволив татарському війську до Різдва, нібито за 40 днів, зібрати ясиром обіцяні кошти та ще 40 тис. злотих в рахунок колишніх недоплат з території Волині, Львівщини та Побузького Полісся [6, с. 715]. Внаслідок того, що боєздатні війська з цих країв, приналежних до Польщі, були у війську короля біля Жванця, татари

вибирали згідно домовленостей ясир не лише умовлені 40 днів, а й значно довше. Показовим тут може бути наведений архівний документ по триваючій ще наприкінці грудня грабунок татарами волинського містечка Устилуг (додаток 2). Вони за цей час здійснили страшні спустошення, пограбували лише на історичній Волині міста Рівне, Остріг, Степань, Межиріч, Устилуг, околиці Луцька, Володимира тощо. Як повідомляв у своїх щоденниках канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт С. Радзивіл, лише завдяки його передбачливого посилення свого замку в Олиці відбірним гарнізоном іноземних військ, цій твердині вдалося відбитися від значного загону татарських військ. Про той час чергової татарської навали на Волинь свідчать як легенди, так і документальні свідчення. Зокрема, згідно пануючої теми в тогочасних листах та хроніках, приналежних шляхетським родинам, повідомляється не лише про втрату майна та родинних документів, але й як доблесть, описується легендарний подвиг братів з відомих волинських шляхтичів Сангушків. З цих оповідей залишилася для нащадків сумна згадка, що в ті часи у полон татарам, поряд з десятками тисяч посполитих українців, потрапили навіть господарі та гості 70 (!) шляхетських родин, які спокійно святкували Різдво та гуляли пишні багатолюдні весілля. Як вбачається з повідомлень тієї доби, навіть місцеве шляхетство не було попереджено королівською владою про згаданий особливий спосіб розплати за так званий «мир» під Жванцем. Це все настільки морально їх паралізувало, що лише після Різдва (!) двоє героїчних братів з родини Сапіги, випадково уникнувши полону, все ж спромоглися дати відсіч віроломним нападникам татарам. Зібравши наспіх загін одностудців, вони на «слабких конях» заступили дорогу під Острогом кільком татарським полкам й знищили кілька їх хоругв, але були розбиті й самі потрапили в полон [6, с. 715]. Хоча це були по суті єдині класичні військові дії у 1653 році на історичній Волині, але вони залишили в місцевій історії досить чіткий слід. Навколо цієї чисто «лицарської» розповіді про братів Сапігів тут десятиліттями мали місце й чисто легендарні відголоски. Вони лише підкреслювали байдужість королівської влади до своїх підданих, яких навіть не попередили про татарську небезпеку, й навпаки, прославлялась лицарська відвага окремих представників місцевої шляхти. Цьому загальному лихові допомогла ще й епідемія чуми, яку, ймовірно, принесли на Волинь татари з військових таборів під Жванцем. У цілому, навіть такий, здавалося б короткочасний набіг татар посприяв тому, що кількість населення в нашому краї за період військових дій останніх років

дуже скоротилося, а окремі села й волості дуже опустіли. Зокрема, у відомому «містечку Берестечку» в 1650 року було 520 димів, тобто дворів, а на кінець 1651 року їх залишилося 45. Якщо у повітовому довоєнному Луцьку у 1629 році було 546 димів, то на кінець 1653 році – лише 50. На 205 димів скоротилося населення згадуваної вище Олики, а ще одного міста нашого краю, Ковеля, на 166. Тільки в трьох повітах Волині – Кременецькому, Луцькому та Володимирському – в ті воєнні роки лише під час татарських нападів було зруйновано більше 620 міст, містечок та сіл [7, с. 193]. Особливо яскраво наслідки згадуваної вище фактично санкціонованої королем Яном Казимиром татарської навали на Волинь описує архівний документ про напад на волинське містечко Устилуг, який у місцевих дослідженнях раніше не публікувався. У цьому тестаменті, датованому 30 березня 1654 року, розповідається, що, повертаючись від пограбованих міста Володимира й округи, татари стали кошем біля зовсім не захищеного військами або ж ополченням містечка Устилуг й за три дні його повністю розорили. Зокрема, була пограбована і спалена не лише приналежна якимось «козакам» корчма, а й 23 «халупи», тобто селянські житла, 33 «шпиклеров», тобто торгових лавок, захоплено в полон 68 осіб різного стану, забрано 44 вола та 8 коней. Крім цього були пограбовані або й спалені всі запаси збіжжя, різних товарів тощо. А як зазначалося вище, таких волинських містечок та сіл було більше 600. Дослідники цього періоду вважають, що згадані та й інші такі ж події й спричинили до масової міграції місцевого населення на територію Гетьманщини та Московщини. Показовою в цьому є історична доля торгового містечка Звенигород (нинішнє с. Голятин Луцького району), населення якого, не витримавши постійних негараздів викликаних війною переважно виїхало на схід України. Це підтверджується й попередніми польовими дослідженнями колишньої території цього містечка, проведеними місцевими краєзнавцями [24, с. 283].

Щодо військових дій в наступному 1654 році, то вони розпочалися на історичній Волині лише восени. Як відомо, виконуючи домовленості Переяславської ради та на виконання вимог у наступних листах царя Олексія Михайловича, Гетьман Богдан Хмельницький був змушений ще на початку червня надіслати два козацькі полки – Ніжинський та Чернігівський й кілька тисяч «охочих» козаків під орудою наказного гетьмана Івана Золотаренка та його брата Василя на поміч московському війську під Смоленськ [2, с. 210]. Але невдовзі цар став вимагати нових військ для своїх

військових операцій ще й на Волині. Проте всупереч волі царя, Богдан Хмельницький всіляко відтягував посилку на Волинь значних підрозділів українського війська для з'єднання із московськими загонами, які діяли на білоруському Поліссі [17, с. 182]. Найбільш боєздатні козацькі полки Гетьман розмістив у районі Чигирин, Фастова та Бердичева. Тим самим було прикрито східні та центральні райони України у випадку очікуваного нашествия кримських татар та польських військ [2, с. 211]. У листі до царя від 25 серпня (4 вересня) він наголошує, що союзним військам краще рухатись на Зборів, де стоять польські гетьмани з військом [13, с. 379]. Проте тиск московських воєвод на Богдана Хмельницького все посилюється, і невдовзі з Фастова Гетьман надіслав ще одного листа, в якому зазначається, що вимога царського уряду йти на з'єднання з московськими військами на Волинь ним була реалізована. Зокрема в цьому ж посланні царю, він повідомляє, що «... оставивши сколько пригоже людей для обереженья от татар крымских мы на повеление твоего то учинили и из под Фастова уже загоны наши аж на Луцк ходили и никаких ведомостей (про московські війська – *авт.*) не слыхали» [13, с. 378].

Остаточно нез'ясованими залишаються й відомості про склад та командування союзних військ, що здійснили згадуваний рейд з-під Фастова на Луцьк у вересні 1654 року. Як згадувалося, у цей період Богдан Хмельницький з основними військами протягом літа і до листопада знаходився під Фастовом та Бердичевом, тобто за 300–350 км від Луцька. За логікою військових дій тієї пори такий рейд могли здійснити лише мобільні полки під командуванням черкаського полковника Якова Пархоменка та московського рейтерського (набраного з путивльських козаків) капітана Івана Бабкіна. Відомо, що саме вони у вересні розгромили польський військовий табір між Острогом та Межиріччям. Як повідомляв Богдан Хмельницький царю, союзні війська «... изгоном обоз 18 (28) сентября взяли Андрея Суходольского, старосту Литинского, полковника князя Доминика, воєводи Краковского со всем полком разбили, взяли знамена, бубны и все воинское оружие...» [13, с. 383]. Українські козацькі загоны разом з союзною кавалерією звільнили Остріг, Межиріч, Рівне та Степань [24, с. 29]. Віддаль цих місць для козацько-московських рейдових підрозділів до Луцька була лише за 1,5–2 денних кінних переходів. Теоретично вони могли з'явитися в цей час і на околицях Луцька. Вірогідно, що саме про цей похід союзних військ на Волинь велася мова у згадуваних вересневих листах Гетьмана.

Звичайно, що перший похід на Луцьк не задовольнив царський уряд, і тому Богдана Хмельницького знову спонукає послати війська на Волинь. Серед опрацьованих історичних джерел виявлено лише кілька архівних документів про повторний, вже жовтневий похід союзних військ під Луцьк. Найважливішим документом про ці події є лист Гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 12 (22) жовтня 1654 року. У ньому зокрема повідомляється наступне: «...Посоветовавшись со стольником твого царського величества и воєводою Андрее Бутурлиным сызнова посылали загон наш к військам польським. И счастьем, под Луцком полк ляцкий збили и самого полковника Станислава Кгурского на том бою убили, и едва кто с того бою ушел, а которые пойманы в языцах, одних порубили, а других к нам привели» [13, с. 390]. Інших достовірних архівних джерел про цю перемогу, характерну повним знищенням полку королівських військ при підготовці даного матеріалу не виявлено.

Проте згадки про вторгнення козацько-московського війська на Волинь у жовтні 1654 року зафіксовані в записах архівних актових книг другої половини 17 століття. Зокрема в Маніфестації від імені волинського магната князя Стефана Четвертинського перед Луцьким гродським урядом від 14 грудня 1654 року записано, що «... иж в року теперешнем месца октобра розних дней... кгда неприятел короненый, то есть ребелизанъты козаки з москвою, в крае Полеские з Украины втаргнули, яко веле инеших их мл. панов обывателей Воеводства Волынского а повету Луцкого веле розных местечек и сел огнем и мечем фунъдытус, праве двory албо замки, гумна панъские, яко и хлопъские внивецъ обернули...» [18, с. 325]. У цьому документі згадуються, як постраждали, населені пункти Володимирецької волості на Рівненщині, а також на Волині – Гулузія, Нова Четвертня, Боровичі, Грузятин, Копилля, Любче тощо (додаток 3). Аналогічно зазначено і в Маніфестації шляхтича Самуеля Лещинського перед Луцьким гродським урядом від 4 лютого 1655 року про те, що «... иже року прошлого в мцу окtobre пулков два, кілка тисячы козаков з москвою, неприятель Короны Польское в полеские крае Воеводстве Волынском будучые втаргнувшы, огнем и шаблею той край пустошили...» І далі в документі досить яскраво описаний перелік шкоди, нанесеної союзними військами майну С. Лещинського в «место Чарторыск и место Кольки и волости им належачие» [18, с. 332]. В інших скаргах польських шляхтичів згадуються, як постраждали від військових дій волинські села «Чорныжъ», перехресток дороги «под Гуловкою» (нинішня с. Гулівка) тощо [18, с. 332–333]. Подібні

факти мають місце ще в декількох записах книг Луцького гродського уряду.

У досліджених історичних документах про другий жовтневий похід козацьких і московських військ на Волинь не згадуються склад цього союзного загону. Гетьман Богдан Хмельницький, як згадано вище, вживає в листі лише слова «загон наш». Проте цілком можливо, що це знову були українські козацькі полки та рейтерський кінний загін московитів. Вони вже у вересні могли ходити у рейд під Луцьк і добре знали цей район військових дій. Співпадає у згадуваній Маніфестації С. Лещинського також можлива загальна кількість військ у цьому рейдовому загоні – «пулков два, килка тисячи козаков з москвою». Насамкінець виникає спірне питання про більш менш точну хронологічну та територіальну локацію бою, згаданого в листі Богдана Хмельницького цього значного бою між союзними полками та польськими військами. Як відомо, конкретної дати та й місця баталії у згаданому вище листі Гетьмана царю не вказано, є лише дані, що він відбувся під Луцьком. Натомість в окремих дослідженнях цього періоду вказується, що цей бій відбувся 25 вересня 1654 року під Острогом [24, с. 129]. Окремі історики називають ще й с. Хорів, зазначаючи, що це теж було 25 вересня [3, с. 65]. Враховуючи, що від нинішніх Хорова до Острога біля 10 км, то швидше всього мова тут велась про той же бій. Проте тут виникають суттєві суперечності, так як, зокрема, віддаль від Острога та й згаданого села до Луцька більше 100 кілометрів, що, звичайно, було відомо царським воєводам. Отже, подавати царю зовсім неправдиві географічні дані Гетьман навряд чи ризикнув би, так як одночасно з листом він надсилав полоненого у цій битві поручика Вольського [13, с. 391]. Водночас, у жодних відомих архівних документах у жовтні 1654 року козацьких рейдів з південного сходу на Луцьк не зафіксовано. Водночас, із згаданих джерел нам відомі місця рейду козацько-московських полків в жовтні 1654 року територією північно-східного регіону Волині. Не претендуючи на виключну істину, тут можна висловити наступну версію. Згадуваний в листі Богдана Хмельницького бій на початку жовтня міг відбутися у трикутнику між Луцьком, Колками й Четвертнею, нині Луцького району, та Клеванню на Рівненщині. Саме цей північно-східний регіон ближнього Полісся, зокрема вздовж старовинного «Колчицького шляху» на Сарни, де було мало міст з укріпленими замками, кінні полки українських козаків та загін рейтерів могли вибрати для свого рейду до Луцька. Назустріч їм, вірогідно, виступив згаданий полк королівських

військ полковника С. Гурського, однак союзним військам вдалося раптовою атакою повністю його знищити та швидко відійти назад на Полісся. Оскільки Богдан Хмельницький повідомляв царя, що цей бій відбувся під Луцьком, то швидше всього район бою дійсно слід шукати на північний схід від нинішнього обласного центру, можливо біля нинішнього с. Тростянець. Саме там вже була мурована оборонна церква й у сьогоднішні траплялися знахідки куль тієї доби. Незрозумілим остаточно лишається й питання щодо згаданого загиблого у тому бою самого полковника С. Гурського, відомого з архівних документів волинського шляхтича, власника містечка та кількох сіл. Справа у тому, що через кілька місяців після його нібито, загибелі, він як живий співвласник с. Кухарі нині Ковельського району, згадується в так званих «юраментах» Луцького гродського суду. Залишається нині нез'ясованою більш точна локація й місця згаданого бою та пошуку могил там загиблих. Але саме проблема виявлення та впорядкування військових, зокрема і козацьких поховань на Волині, у наш час мало цікавить державні структури й переважно залишається справою ентузіастів.

Показово також, що з історичних джерел невідомо про те, з яких причин надіслані під Луцьк війська Богдана Хмельницького двічі не з'єдналися на Волині з полками князя О. М Трубецького, які мали діяти на північно-східному Поліссі. Проте, як вже згадувалося, політичні реалії тих часів були вже такі, що Гетьман вів пошук взамін московського царя більш надійних союзників. Зокрема, незважаючи на згадані вище перепони, документально відомо про тодішні перемовини його представника ігумена Данила зі шведською королевою Христиною, який вручив їй листа Гетьмана під час аудієнції 30 жовтня 1654 року [13, с. 363]. Як наслідок цього діалогу, українсько – шведський союз був підписаний вже наступного року. Тому цілком можливо, що надіслані Богданом Хмельницьким полки не знайшли на Волині своїх союзників з чисто стратегічних міркувань українського Гетьмана. При цьому згаданий вище бій «під Луцьком» та його переможні наслідки були лише приводом звернутися до царя, щоби вивести з Поліського регіону Волині боєздатні козацькі частини для відсічі наступу військ Речі Посполитої та Кримського ханства на Поділля, що готувався. Як виявиться невдовзі, досвідчений воєначальник Богдан Хмельницький був правий. Відомо, що невдовзі розпочався напад кримських татар на міста й села Брацлавського, Уманського, Корсунського й Чигиринського полків. Хоча із затримкою, та й з причин нерішучих дій російського війська, ці війська скоро дуже знадобилися. Водночас Гетьман таки припинив похід на

Полісся для зустрічі з військами князя Трубецького й повернув ці елітні козацькі полки до Корсуня [3, с. 66]. А після кривавого погрому польсько-татарськими військами Східного Поділля наприкінці 1654 та початку 1655 років, Богдан Хмельницький вже ніколи не мав великих сподівань на ефективну допомогу військ російського царя [25, с. 183].

Підсумовуючи викладене у даному дослідженні, все ж варто наголосити на кількох положеннях, на яких акцентував свою увагу Григорій Гуртовий, досліджуючи згадані вище маловідомі воєнні сторінки з історії Волині в добу Гетьмана Богдана Хмельницького. Тут слід зазначити, що, по-перше, незважаючи на згадані внутрішні та зовнішньополітичні труднощі 1653–1654 років український уряд в цілому успішно їх переборював і не втрачав ініціативи в своїй діяльності. Водночас, по-друге, події наприкінці 1653 та восени 1654 років засвідчили про повну нездатність польського уряду та її місцевої влади захистити населення Волині від зрадливих кримських татар, а потім й союзних козацьких та московських військ. Поряд з розоренням майна не лише простих посполитих, але й шляхтичів, цим політичному та військовому істеблішменту Речі Посполитої була привнесена значні втрати в контексті престижу та довіри. З цього ж часу на території історичної Волині в маєтках окремих православних вельмож знову розмістилися значні козацькі залоги [11, с. 170] Все це й відіграло свою негативну роль під час наступних воєнних дій, які вела Польща на території Волині та Галичини. По-третє, перемоги здобуті «під Луцьком», як і дещо раніше на території нинішньої Білорусі та Смоленськом були досягнуті завдяки ініціативи та майстерності саме козацьких полків [15, с. 123]. Власне з військ їх союзників на Волині був лише нечисленний загін найманої кавалерії. На противагу повільним в русі московським «ратям», які в 1654 році самостійних успіхів майже не мали, мобільні кінні козацькі війська ще раз засвідчили про свою боєздатність та вміння здійснювати рейди на значні відстані. По-четверте, хоча бойові дії протягом згаданих вище періодів у 1653–1654 років в черговий раз привнесли населенню історичної Волині нові нещастя та розруху, вони все ж посилили надію волинян та українців інших західних регіонів про звільнення від хаотичної влади Речі Посполитої та входження в лоно Української держави ще в добу Гетьмана Богдана Хмельницького.

Й хоча ця спроба, за висловом М. Грушевського, пройшла пізніше через криваву руїну, облиту слізьми й потом, саме ця невдала у своїх досягненнях доба «...була і зістанеться великим і високим моментом українського життя,

повним великого напруження і великих змагань». Ці пророчі слова, висловлені майже 100 років тому, знову залишаються актуальними й у нашому воєнному сьогодні.

Джерела та література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
2. Бантыш- Каменский Д. История Малой Руси. Київ : Час, 1993. 600 с.
3. Бачинський В., Гром В., Цибульський В. П. Волинь в XVI–XVIII століттях. Київ, 1997. 111 с.
4. Ворончук І. Населення Волині в 16 – першій половині 17 ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ : Наукова думка, 2012. 710 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. 1654 год. Документы и материалы в 3-х томах. Т. 3 : 1651–1654 годы. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1953. Т. 2. 670 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Роки 1650–1654. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 9-1. 560 с.
7. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Луцьк : Надстир'я, 2009. 388 с.
8. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648–1654. Київ : Госполитиздат УССР, 1962. 316 с.
9. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. *Проспер Моріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький*. Львів : Каменяр, 1990. 300 с.
10. Гулько Г. Маловідомий бій доби Богдана Хмельницького під Луцьком. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Вип. VIII. Луцьк : Терен, 2012. 591 с.
11. Гулько Г. Козацькі залоги в Луцьку. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Вип. XI. Луцьк : Терен, 2015. 496 с.
12. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Київ : Наукова думка, 1965. 590 с.
13. Крип'якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького : зб. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 740 с.
14. Костомаров М. Богдан Хмельницький. Дніпропетровськ : Вид-во «Січ», 2004. 843 с.
15. Кониский Г. История Русов или Малой Росии. Москва : Университетская типография, 1846. 305 с.
16. Переяславська Рада 1654 р. : Історія та дослідження : збірник / за ред. П. Соханя та ін. Київ : Смолоскип, 2003. 886 с.
17. Литвин В. Історія України : підручник. Київ : Наукова думка, 2008. 813 с.
18. Сухих Л., Страшко В. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 : зб. за документами актових книг. Київ : ЗАТ «Віпол», 2008. 1010 с.
19. Свєшніков І. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 301 с.
20. Стороженко С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини 18 століття. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1996. 314 с.
21. Рожко В., Пришляк В. та ін. Національний пантеон «Козацькі могили». Луцьк : Медіа, 2003. 543 с.
22. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині. Луцьк : Медіа, 2001. 669 с.
23. Руденко О., Кузьмич С. та ін. Союзники і супротивники армії сусідів України у 17 столітті. Київ : Наш час, 2010. 80 с.
24. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : у 2-х т. Т. I. Вінніпег, 1984. 600 с.

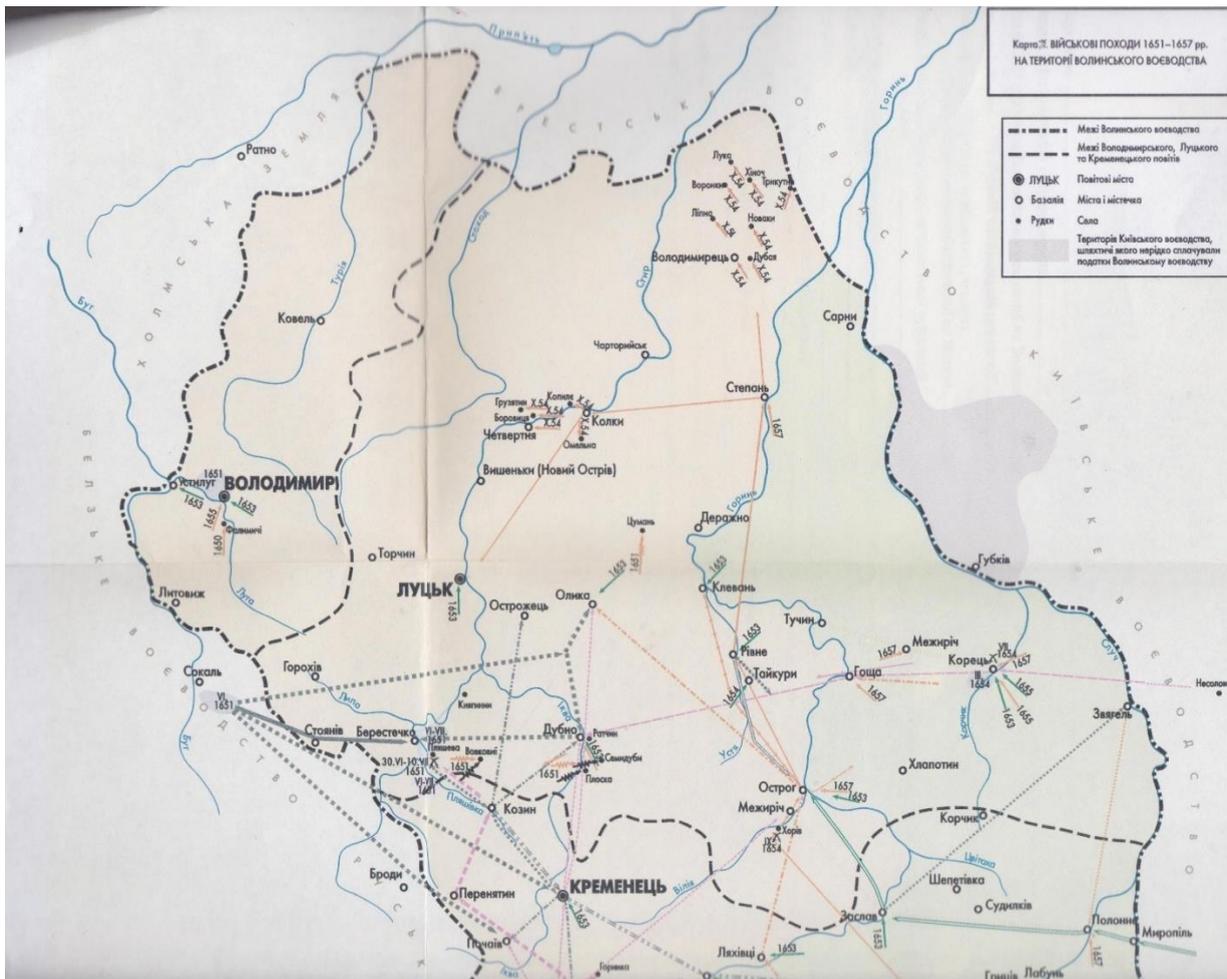

25. Ярошинський О. Волинь у роки української національної революції середини 17 ст. Київ : Стилос, 2005. 458 с.

Додатки

Додаток 1

Мапа військових дій на Волині восени 1654 року

Додаток 2

Архівна згадка про нашестя кримських татар

на Волинь восени 1654 року

— 807 —

CCLXXXI.

Заявленіє отъ имени грабовецкаго старосты Станислава Сарбіевскаго о сожженіи и разграбленіи татарами города Устилуга и уводѣ въ плѣнь многихъ жителей, — 30 марта 1654 г.

Року тисеча шестсотъ пятьдесятъ четвертого, месеца марца тридцатого дня.

На вряде кгородском, в замку его королевское милости володимерском, передо мною, Станиславомъ Лыховѣским, буркграбим замьку володимерского, и книгами нынешними кгородскими старостинскими, становѣши очевисто, урожоный его милост панъ Александер Ковалевѣский, маючи при себе возного, урядови тутощнему добре знаемого, на ймя Сидора Кошульчика, именем велможного его милости пана Станислава з Сарбіева Сарбіевскаго, старосты кграбовецкаго, корытъницкаго, яко опекуна ее милости панъны Анны Лысаковѣское, в тые слова занеслъ манифестацію тепсрешнюю: Которая великую часть Речи-Посполитой дотъкнула презъ мечъ татарский каламитас, дотъкнула тежъ и Устилуг, маетности ее милости панъны Лысаковѣское, в диспозиции на тотъ часъ его милости пана Станислава Сарбіевскаго, старосты кграбовецкаго, будучое, з великою уймою провеньтовъ и пожитковъ тое маетности; меновите, року прошлого дня двадцатъ третего децембрис, тисеча шестсотъ пятьдесятъ третего, пришли татарове тымъ шлякомъ од Володимера и, становѣши у в Устилугу кошом, загоны розпустили; на которые три дни чекаячи, наперед гумно з стодолами, з шпихлирами, з обороми, з стайнями и с коморками хлопскими, которыхъ были в дворе, перед жолнирами се ухияючи, набудовали и лярус панѣский до сченгу спалили; в гумъне жита в копахъ озимого..... (слѣдуетъ перечень заграбленнаго имущества) етъ алия мулъта ет омниа, што до спряту домового и до господарства належить, неприятель все то одно забралъ, другое до сченгту попалил. А надто, в лярусе некоторые sprawy и мувиненгта и антиквитатес, до тое

Библиотека "Руниверс"

— 808 —

маетности служачие, которые се в так продким разе увезти не могли, все то в попелъ се обернуло; в томъ же гумъне дворскимъ вси збожа хлопъские, которые были для ухоронени се од жолировъ позвозили, вси ораз с панъским пошаленые, корчма на Залужу, коштом его милости пана старости кграбовецкого по козакахъ збудованая, спаленая, шпихлировъ тридцат три, халупъ згорило двадцат три, людей взято шестдесятъ осмъ, воловъ взято сорокъ чотыри, коний взято осмъ; гуси дворские, кури, каплуны вси, што ихъ было. Што все ижъ такъ есть, а не иначе, тот же возный взвышъпомененый очевисто созналъ, ижъ тые помелиска тых погорлиск розных менование, при двох шляхте видили, а о иншихъ шкодахъ и людях забраных од громады, которая для инъквизиции зведеная была, слышели и для того тот же взвышъпомененый панъ Александер Ковалевъский, прекавендо индемнитати помененого его милости пана старосты кграбовецкого, итерумъ атъкве итерумъ манифестатур, и просилъ, абы то до книг кгородскихъ володимерскихъ принято было; што, за слушную речъ принято и записано есть.

У тое манифестации подпис руки тыми словы: Alexander Kowalewskij, шр. Што все для памяти до книгъ нынешныхъ есть записано.

Кн. Киев. центр. арх. № 1022, л. 20 об., актъ 13.

ССLXXXII.

Рѣшеніе владимірскаго городскаго суда¹ по жалобѣ вдовы дв. Варвары Бонковской о грабежѣ ея имущества, нанесеніи ей тяжкихъ ранъ, разогнаніи дѣтей и друг. насиліяхъ, причиненныхъ администраторами, полковникомъ и козаками м. Котельни коронного подчашаго Яна Замойскаго, — 9 мая 1654 г.

Року тисеча шестсотъ пятдесят четвертого, месеца мая левятого дня.

На рочькахъ судовыхъ кгородскихъ володимерскихъ, од двя тридцатого месеца априля в року звышъ на акъте менованом припа-

Библиотека "Руниверс"

Додаток 3

Маніфестація польського князя Стефана Четвертинського від 14 грудня 1654 року про напад в жовтні 1654 року на його маєтки українсько - московських військ.

Грудня 14. – Маніфестація від імені кн. Стефана Святополка Четвертинського перед Луцьким гродським урядом про те, “и^ж в року теперешнем [1654] мсца октобра розных дней з допущеня Божого, кгда неприятел коронный, тоестъ ребелизанъти козаки з москвою, в крае Полеские з Украины втаргънули, яко веле иньших их мл. пановъ обывателевъ воеводства Волыньского а повету Луцького веле розных местечокъ и сел огнем и мечем фундытус, праве дворы albo замки, гумна паньские, яко и хлопские внивецъ обернули, знесли, здезолowali, и хлоповъ веле, яко ксенъжи, поповъ и шляхты немало, одных вызабияли, а других в неволю поганьскимъ обычаем забрали, золота, сребра, цину, мид, котлы, бани, быдла, кони и иньшие добытки, такъ хлопские яко и паньские, и увес спрят домовый позабирали. А найбарзей и найсрожый з маетностью протестанътис обошьли, тоестъ место и замокъ Владимирецъ и волость до него належающую, яко село Липъную, Анъдругу, Вороньки, Новаки, Печуньки, Езоро, Граны две: Малую и Великую, Рыбъчыцу [Рубчиці], Трыпутъне, Дубую, Хиночь, Радежовъ, Луку, Голузию, и всю влость вышьменованую мечем и огнем фундытус знесли и спалили. Другие теж маетности кнеж его мл. в воеводстве Волыньском а повете Луцьком, тоестъ место и замокъ Новая Четвертъня, село Боровичы, Грузятынъ, Копылле, Гр[а]децкую Волю, Омелную, в тых маетностях не палили, але вси добытки, кони, быдло и ввес спратъ домовый, яко се выжей поменило, забрали. До того ве дворе Голузиском, яко на местцу спокойном будучого, sprawy вси, диспозыцие, привилея и иньшие вышелякие докоменъта на добра розные, одни забрали, а другие огнем попалили; такъже часъти в Любечызне [Любче] належачые. А иньшие маетности прошлых роковъ фундытусъ здезолowane зостають, и такъ поносили, же кнеж, его мл. панъ манифестанътис ничего пожытковъ мети не можетъ, и жадною мерою податки такие, якие первей инькванътум бы од Речи Посполитое панов обывателевъ ухваленые были, даваные быти не могутъ”.

Ф. 25, оп. 1, спр. 276, арк. 1006 – 1007, акт 868. Мова староукраїнська. Опубл.: АЮЗР. – Ч. III. – Т. 4. – С. 823 – 824.

Маловідома народна пісня «Ой коню мій коню». Записана у 2013 році від Петра Даниловича Михальчука, 1925 р. н., ветерана Другої світової війни, жителя с. Незвір Рожищенського району на Волині.

Ой, коню, мій коню,
Коню вороненький,
Чого ж ти так стоїш
На стайні смутненький?
Чи я тобі тяжкий,
Чи я тобі важкий,
Чи золота зброя,
Чи дівчина моя?
Ти мені не тяжкий,
Ти мені не важкий,
Не золота зброя,
Не дівчина твоя.
Оно мені тяжки
Доріжки та шляшки,
Доріжки та шляшки,
Та й гори крутіє.
Під гору з'їжджаєш
Нагайкою краєш,
Ідеш до дівчиноньки
Всю нічку гуляєш.
Ідеш до дівчиноньки
Всю нічку гуляєш
Коня вороного
До стовпа прив'яжеш.

Молода шинкарка
Брязка шклянками,
Коник вороненький
Брязкає зубами.
Молода шинкарка
Мед – горілку точить,
Коня вороного
Дрібний дощик мочить.
Ой, коню, мій коню,
Що я та й думаю,
Що тебе я, коню,
Продавати маю.
Спогадай на теє,
Не продавай мене,
Як ми утікали
Горами лугами,
Як ми утікали
Горами лугами,
Як нас доганяли
Турки з татарами.
Ой, як я захочу,
За море заскочу,
Назад ворочуся,
Турка не боюся.

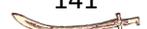
УДК 373.5.091.3:94:656.835

Олександр ДЕМ'ЯНЮК,

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк*

ВИКОРИСТАННЯ ФІЛАТЕЛІСТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Запропоновано дослідження можливостей використання продукції Укрпошти на уроках історії України в 8 класі під час вивчення тем, пов'язаних із зародженням, становленням та розвитком козацтва на українських землях, утворенням козацької

державності, формуванням інституту гетьманства. Увагу зосереджено на серії марок «Гетьмани України», які Укрпошта випускала впродовж 1995–2003 років.

Ключові слова: Історія України, філателія, пам'ятна поштова марка, козащина, козацькі гетьмани.

Козацька доба, про яку йтиметься далі, вивчається на уроках шкільного предмету «Історія України» у 8 класі. У модельних навчальних програмах для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 7–9 класи», затверджених Міністерством освіти і науки України в 2023 році, цьому періоду відведено кілька тем: «Козацтво від боротьби за станові інтереси до творення держави», «Військо Запорозьке (Гетьманщина) та інші українські землі в другій половині XVII – на початку XVIII ст.» [1, с. 4]; «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)», «Козацька революція середини XVII ст.», «Українська козацька держава наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.», «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.» [2, с. 4]; «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)», «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.», «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.» [3, с. 5–6].

Серед вимог до написання шкільних підручників є візуалізація матеріалу. Ця норма скерована на те, щоб учні різновікових груп краще запам'ятовували програмний матеріал. За цих обставин на допомогу авторам підручників мали би прийти спеціальні (колись – допоміжні) історичні дисципліни, серед яких зустрічаємо й філателію – різновид колекціонування й наука, що вивчає знаки поштової оплати.

За свою більш ніж 180-літню історію поштова продукція, насамперед – марка, перетворилася зі знаку оплати послуг поштового зв'язку на популярний об'єкт колекціонування мільйонів «диваків», але й набув ознак комплексного історичного джерела, став корисним засобом і носієм найрізноманітнішої інформації [4, с. 86]. Сьогодні не закликає сумніву, що філателія, як одна зі спеціальних галузей історичної науки, нерозривно пов'язана з історією певної території (вітчизняна) та світу (всесвітня). Вкажемо й на те, що під філателістичними знаками (продукцією) властиво розуміємо не лише марки, але й марковані аркуші (МА), поштові блоки, листівки (поштівки), картмаксимуми (КМ), конверти першого дня (КПД), конверти з оригінальною маркою (КОМ), немарковані та марковані художні конверти (НХК, МХК), штемпелі першого дня (ШПД), спеціальні поштові штемпелі (СПШ) тощо [5, с. 77].

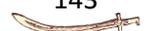
Отож, саме інформаційна складова знаків поштової оплати зробила їх цікавими не лише для філателістів, але й для науковців, учителів, учнів. Домінуючою тут є комеморативна (пам'ятна) філателія, завдяки якій почастишали розмови про її додатковий потенціал. З огляду на зовнішній вигляд пам'ятних поштових марок очевидною стає можливість широкого використання їх в освітньому та виховному просторі закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Упродовж щонайменше півстоліття вчені й дослідники філателії з різних країн світу розмірковують над дидактичними можливостями поштових марок, конвертів, листівок, їх освітнім потенціалом, розробляють та оприлюднюють методичні прийоми використання поштових мініатюр на уроках історії (і не тільки), пропонують власні розробки окремих шкільних тем на основі ілюстративно-текстових можливостей філателії та характеристик історичного періоду, життєпису відомих в історії осіб.

Аналізуючи тематичне наповнення випусків Укрпошти від часу проголошення української незалежності й до сьогодні, пришли до думки, що саме козацька тематика найбільше надається до використання її в освітньому процесі ЗЗСО. Видавництво «Марка України» неодноразова зверталася до козацької тематики, присвячуючи свої випуски як пам'ятним датам, так і видатним особам козацької доби.

Не дивно, що перша поштова марка незалежної України була присвячена 500-річчю українського козацтва (введена в обіг 1 березня 1992 року) [6, с. 10]. Але в цій статті мова піде про серію марок видавництва «Марка України» «Гетьмани України», які Укрпошта вводила в обіг упродовж 1995–2003 років. На цих поштових мініатюрах було вміщено мальовані портрети українських гетьманів середини XVI – другої половини XVIII століття та «мистецькими сюжетами, що відтворюють ключові події їхньої діяльності, які створив Юрій Логвин» [7, с. 90]. У подальшому пошта України зробила ще декілька випусків марок, поштових блоків, конвертів першого дня присвячених українським гетьманам. У XX столітті до козацької тематики долучилася українська діаспора й Підпільна пошта України.

Тому інтегруючи сюжети марок серії «Гетьмани України» в освітній процес ЗЗСО необхідно звертати увагу не лише на історичні постаті та їхнє значення для козацької доби й долі українських земель, але й на фоновому наповненні марок. Тут побачимо елементи найвідоміших козацьких битв, важливі документи козацької доби, сакральну архітектуру українського Середньовіччя тощо. Окрім того, використання елементів філателії

в освітньому процесі може сприяти залученню дітей до колекціонування, формуванню в них відповідного хобі.

Кожна з марок має свої характеристики: номер за каталогом, дата введення в обіг, розмір, колір, перфорацію (зубцівка), спосіб друку, кількість марок у марковому аркуші (МА), тираж, номінал, автора ескізу тощо.

Марки також є свідченням історії та культурних звичаїв країни. «Вони є важливими для збереження пам'яті про визначних особистостей та події, які сформували український народ. Кожна марка з гетьманською тематикою є своєрідною мініатюрою, що містить інформацію про конкретного гетьмана та його роль у історії України» [8].

Серію «Гетьмани України» було розпочато в 1995 році маркою № 84 «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» (рис. 1) (в обігу з 22.07.1995 року): розмір 40x28 мм, багатоколірна, гребінчаста 13½, офсет, в МА 36 (6x6) шт., тираж – 1 млн пр., номінал – 30 000 купоно-карбованців.

Пам'ятна марка присвячена особі гетьмана реєстрового козацтва П. Конашевича-Сагайдачного (1616–1622) з православного шляхетського роду Побуг. Був одним із найуспішніших військових козацьких ватажків, організатор морських походів, організатор походів козаків проти Кримського ханства, Московського царства, Османської імперії. Учасник польсько-московської війни 1617–1618 років, Хотинської битви 1622 року. Ініціатор відновлення православної церковної ієрархії на українських землях, прибічник і фундатор православного братського руху.

Ім'я Петра Сагайдачного в 1919 році було надане крейсеру Чорноморського флоту Української Держави «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний». Сьогодні флагман ВМС України також носить ім'я гетьмана – фрегат «Гетьман Сагайдачний». На честь П. Сагайдачного названі заклади вищої освіти: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Київська державна академія водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та Запорізький інститут МАУП імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Нижче подамо приклад опису зображень на марці: «У лівій частині марки – портрет гетьмана реєстрового козацтва та його герб у восьмистінній бароковій рамі, облямованій козацькими регаліями та клейнодами. Нижче – картуш з написом «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», довкола якого столи гармат, ядра, сурма, шабля та сагайдак з луком і стрілами – нагадування про походження прізвища гетьмана. Права частина малюнка – взяття 1616 року козацьким флотом під проводом П. Сагайдачного Кафи (тепер Феодосія)» [9, с. 54]. Вгорі над малюнком зліва направо: герб

України, напис «ПОШТА», вертикально рік випуску марки «1995», далі напис «УКРАЇНА». В нижньому правому куті номінал марки «30 000».

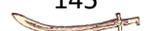
Опис марки «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» наведений для прикладу. Цю форму роботи з філателістичною продукцією можна використовувати для індивідуальної роботи з учнями під час вивчення матеріалу присвяченого козацькій добі.

Друга марка серії № 85 «Гетьман Іван Мазепа» (рис. 2) (в обігу з 14.10.1995 року): розмір 40x28 мм, багатоколірна, гребінчаста 13½, офсет, в МА 36 (6x6) шт., тираж – 1 млн. пр., номінал – 30 000 купоно-карбованців. На марці крім портрету гетьмана і козацьких клейнодів зображено пам'ятку козацького бароко Микільський військовий собор у м. Києві (1693–1935). На його фоні козак-сердюк поряд із мортирою, характерною гарматою для доби гетьмана І. Мазепи.

Ця марка присвячена постаті гетьмана (Війська Запорозького, Лівобережного, Наддніпрянського) Івана Мазепи (1687–1704), представника шляхетського роду Мазеп-Колединських герба Курч. Здобув елітну освіту в європейських закладах освіти, знав до десяти мов, пройшов службу при дворі польського короля Яна II Казимира. Після визнання з польського двору зробив кар'єру в козацькому війську при гетьманах П. Дорошенку, І. Самойловичу. Ставши гетьманом Лівобережної України (1687), намагався захистити козацькі привілеї перед московітами. Був поборником православ'я, прибічником козацького культурного відродження. Уклав союз проти Московії зі шведським королем Карлом XII.

Гетьман І. Мазепа найвідоміший в Європі та світі козацький гетьман. Його зображено на гравюрах, картинах. Про нього написані музичні та літературні твори. В сучасній Україні його іменем названі вулиці та сквери; відкриті пам'ятники та пам'ятні дошки. Харківський науково-дослідний інститут козацтва носить ім'я гетьмана Мазепи. До складу українського Чорноморського флоту доби Гетьманату «Українська Держава» входив крейсер «Гетьман Іван Мазепа», в 2022 році в Стамбулі (Туреччина) на воду спущений корвет класу Ada «Гетьман Іван Мазепа».

Третя марка серії № 86 «Богдан (Зиновій) Хмельницький» (рис. 3) (в обігу з 23.09.1995 року): розмір 52x25 мм, багатоколірна, гребінчаста 12¼:12, офсет, в МА 40 (5x8) шт., тираж – 1 млн. пр., номінал – 40 000 купоно-карбованців. На марці справа від портрету Б. Хмельницького зображено епізод визвольної війни українського народу 1648–1654 років, справа – Іллінську церкву в с. Суботів (тепер Черкаська обл.).

Присвячена творцеві Української козацької держави, гетьману Війська Запорозького Богдану Хмельницькому (1648–1657). Перебував на королівській службі, був учасником польсько-османської війни 1620–1621 років (потрапив у полон в битві під Цецорою). Після повернення продовжував службу сотником реєстрового козацтва. У 1647 році, ображений підстаростою чигиринським Данилом Чаплинським, перебрався на Січ, де невдовзі був обраний гетьманом. Розпочавши війну з Річчю Посполитою, домогся створення та визнання української державності польським королем. Шукав союзників у боротьбі з Польською державою. У 1654 році зробив помилкову ставку на військово-політичний союз із Московським царством, що привело до поступового знищення української державності.

Найбільш пошанований діяч козацької доби. Йому в сучасній Україні відкрито низку пам'ятників та створено пам'яток образотворчого мистецтва. В с. Суботів в Іллінській церкві та в Чигирині діють музеї Богдана Хмельницького. В добу Української революції було створено полк імені Б. Хмельницького, в ЗСУ сформовано Окремий президентський полк імені Богдана Хмельницького. Національний банк України вмістив зображення Б. Хмельницького на банкноті (згодом монеті) номіналом 5 гривень.

Рисунок 1. Марка № 84
«Гетьман Петро Конашевич-
Сагайдачний»

Рисунок 2. Марка № 85
«Гетьман Іван Мазепа»

Рисунок 3. Марка № 86
«Богдан (Зиновій) Хмельницький»

У 1997 році Укрпошта продовжила серію «Гетьмани України» двома випусками. 13 вересня в обіг надійшло дві марки: № 157 «Дмитро Вишневецький (Байда)» (рис. 4) та № 158 «Гетьман Пилип Орлик» (рис. 5). В обох марок однотипні характеристики: розмір 52x25 мм, багатоколірні, гребінчасті 12¼:12, офсет, в МА 40 (5x8) шт., тираж – по 250 тис. пр., номінал – 20 копійок. До марок випущено конверти першого дня (КПД) та виготовлено штемпелі першого дня (ШПД) [10, с. 55–56].

На марці «Дмитро Вишневецький (Байда)», окрім художнього зображення гетьмана, вміщено сюжети з тодішнього козацького життя: зліва – перша дерев'яна козацька фортеця, збудована близько 1552 року

на о. Мала Хортиця на Дніпрі (нині – на території м. Запоріжжя) з човнами (чайками) запорізьких козаків перед нею; справа – картина страти в Царгороді (тепер Стамбул) Байди [10, с. 55].

Дмитро Вишневецький православний шляхтич гербу Корибут, власник маєтків на Кременеччині. Був старостою міст-фортець Черкас і Канева, згодом старостою канівським і черкаським. Окрім польського короля, Д. Вишневецький короткочасно перебував на військовій службі османського султана Сулеймана I, московського царя Івана IV, литовського князя Сигізмунда II.

Сьогодні ім'я Д. Вишневецького пошановане в містобудівній топоніміці. На о. Хортиця відкрито пам'ятник козацькому ватажку. На його честь названа 12-та бригада оперативного призначення імені Дмитра Вишневецького Національної гвардії України. Про Д. Вишневецького писали М. Костомаров, А. Скальковський, А. Стороженко, Т. Чухліб та інші.

На марці «Гетьман Пилип Орлик» зображено: в правій частині – середньовічну панораму Стокгольма (Швеція), в лівій частині – П. Орлик розмовляє з чиновниками в Салоніках (Греція) на площі перед собором Св. Дмитра [10, с. 56].

Пилип Орлик був представником шляхетського роду чеського походження гербу Новина. Служив у гетьмана І. Мазепи Генеральним писарем. Після смерті гетьмана обраний на вакантну посаду (став першим козацьким гетьманом у вигнанні) (1709–1742). Один із упорядників Конституції («Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», 1710).

Пам'ятники П. Орлику відкрито в Києві та Крістіанстаді (Швеція), с. Косуа (Білорусь). Його ім'я носить 201-ша зенітна ракетна бригада імені гетьмана Пилипа Орлика Повітряних сил України.

Рисунок 4. Марка № 157
«Дмитро Вишневецький (Байда)»

Рисунок 5. Марка № 158
«Гетьман Пилип Орлик»

У 1998 році Укрпошта продовжила серію «Гетьмани України» маркою № 226 «Гетьман Петро Дорошенко», яку ввела в обіг 28 листопада (рис. 6): розмір 52x25 мм, багатоколірна, гребінчаста 12¼:12, офсет, в МА 40 (5x8) шт., тираж – 100 тис. пр., номінал – 20 копійок. До марки випущено КПД та виготовлено ШПД [11, с. 43]. На марці зліва малюнок битви під Чигирином, містом, де в 1627 році П. Дорошенко народився, а в 1666 на козацькій раді був обраний гетьманом. Через десять років П. Дорошенко змушений був зректися булави, вивезений до Москви, де в 1679 році призначений в'ятським воєводою.

У 1919 році в складі Чорноморського флоту Української держави з'явився крейсер «Гетьман Петро Дорошенко». У 2017 році 1-й бригаді оперативного призначення НГУ присвоєне почесне звання «Президентська імені гетьмана Петра Дорошенка».

У 1999 році Укрпошта продовжила серію «Гетьмани України» двома марками: № 265 «Гетьман Іван Виговський», в обігу з 20 листопада (рис. 7) та № 266 «Наказний гетьман Павло Полуботок», в обігу з 22 листопада (рис. 8): розмір 52x25 мм, багатоколірні, гребінчасті 12¼:12, офсет, в МА 40 (5x8) шт., тираж – по 200 тис. пр., номінал – 30 копійок. До марок випущено КПД та виготовлено ШПД [6, с. 46].

На марці «Гетьман Іван Виговський» зображено сюжет із битви під Конотопом, де козацьке військо отримало перемогу над московітами. Сам Іван Виговський походив із православного шляхетського роду гербу Абданк. На початку Хмельниччини воював у польському війську. Після татарського полону стає особистим писарем Б. Хмельницького, а згодом очолює Генеральну військову канцелярію (козацький уряд). До часу повноліття Юрія Хмельницького був обраний гетьманом Війська Запорозького (1657–1659). Після зречення гетьманської булави обіймав посаду київського воєводи.

Сьогодні в Україні багато топонімів із іменем І. Виговського. У Збройних силах України трьом військовим формуванням присвоєно ім'я гетьмана Івана Виговського: 4-й окремій танковій бригаді, 58-й окремій мотопіхотній бригаді, 540-му Львівському зенітному ракетному полку. У 2024 році корвету класу Ada, який буде для України Туреччина присвоєно ім'я «Гетьман Іван Виговський».

Марка «Наказний гетьман Павло Полуботок» присвячена чернігівському полковнику, наказному гетьманові Війська Запорозького Лівобережної України (1722–1724). Під час Північної війни воював на боці російського

царя, але згодом був заарештований за підписання Коломацьких чолобитних та спротив діяльності Малоросійської колегії. На початку новітньої української Незалежності був поширений міф про золото Полуботка. Сьогодні ім'я Полуботка не часто зустрічається в місцевій топоніміці. Окрім Укрпошти пам'ять наказного гетьмана вшанував Національний банк України, присвятивши йому срібну монету номіналом 10 грн. (2003 рік).

Рисунок 6. Марка № 226
«Гетьман
Петро Дорошенко»

Рисунок 7. Марка № 265
«Гетьман Іван Виговський»

Рисунок 8. Марка № 266
«Наказний гетьман
Павло Полуботок»

У 2000 році Укрпошта продовжила серію «Гетьмани України» двома марками: № 307 «Гетьман Данило Апостол», в обігу з 22 лютого (рис. 9) та № 308 «Гетьман Іван Самойлович», в обігу з 3 березня (рис. 10): розмір 52x25 мм, багатоколірні, гребінчасті 12¼:11¾, офсет, в МА 40 (5x8) шт., тираж – по 200 тис. пр., номінал – 30 копійок. До марок випущено КПД та виготовлено ШПД [11, с. 10].

Марка «Гетьман Данило Апостол» присвячена представнику козацького роду Апостолів, який двічі був миргородським полковником, наказним гетьманом, гетьманом Війська Запорозького (1727–1734). Після підписання Коломацьких чолобитних був ув'язнений в Петропавлівській фортеці. Після звільнення обраний гетьманом. Провів адміністративну та судову реформи.

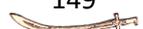
Марка «Гетьман Іван Самойлович» присвячена гетьману Війська Запорозького на Лівобережжі (1672–1687). Після невдалого козацько-московського походу на Крим у 1687 році був звинувачений у зраді, усунутий від гетьманства, арештований та засланий до Західного Сибіру.

Рисунок 9. Марка № 307
«Гетьман Данило Апостол»

Рисунок 10. Марка № 308
«Гетьман Іван Самойлович»

У 2001 році Укрпошта продовжила серію «Гетьмани України» двома марками: № 367 «Гетьман Юрій Хмельницький» (рис. 11) та № 368 «Гетьман Михайло Ханенко» (рис. 12), обидві в обігу з 20 лютого: розмір 52x25 мм, багатоколірні, гребінчасті 12¼:12, офсет, в МА 35 (5x7) шт., тираж – по 500 тис. пр., номінал – 30 копійок. До марок випущено КПД та виготовлено ШПД [12, с. 7].

На марці «Гетьман Юрій Хмельницький» зображено меншого сина засновника Гетьманської держави Богдана Хмельницького – Юрія. За життя він мав кілька титулів: гетьман Війська Запорозького (1657, 1659–1660, 1660–1663, 1678–1681), князь Русі-України під протекторатом Османської імперії, чернець Гедеон. Гетьманом став після смерті батька, але невдовзі зрікся булави задля навчання в Київському колегіумі. Потому кілька разів повертав собі гетьманську посаду. Використовувався в політичних цілях урядами Речі Посполитої, Московії, Османської імперії.

Марка «Гетьман Михайло Ханенко» присвячена гетьману Війська Запорозького на Правобережжі Михайлу Ханенку (1669–1674). Обирався кошовим отаманом Запорозької Січі, призначався наказним отаманом, боровся з правобережним гетьманом П. Дорошенком. У 1674 році зрікся гетьманської булави й оселився в Козельці на Чернігівщині.

Рисунок 11. Марка № 367
«Гетьман Юрій Хмельницький»

Рисунок 12. Марка № 368
«Гетьман Михайло Ханенко»

У 2002 році Укрпошта продовжила серію «Гетьмани України» трьома марками: № 422 «Гетьман Павло Тетеря» (рис. 13), № 423 «Гетьман Дем'ян Многогрішний» (рис. 14) та № 424 «Гетьман Іван Брюховецький» (рис. 15), введеними до обігу 17 січня: розмір 52x25 мм, багатоколірні, гребінчасті 12¼:12, офсет, в МА 35 (5x7) шт., тираж – по 300 тис. пр., номінал – 40 копійок. До марок випущено КПД та виготовлено ШПД [13, с. 7–8].

Марка «Гетьман Павло Тетеря» присвячена Павлу Мошковському православному шляхтичеві гербу Радван, військово-політичному діячеві

доби Гетьманщини, гетьману Війська Запорозького на Правобережжі (1663–1665). Виступав проти договору з Московією, у складі війська Речі Посполитої воював із московітами на Лівобережжі.

Марка «Гетьман Дем'ян Многогрішний» присвячена чернігівському полковнику, гетьману Лівобережної України (1668–1672) Дем'яну Ігнатовичу. Приєднався до П. Дорошенка, запропонувавши тому об'єднати під своєю владою всю Україну. Брав участь у антимосковській боротьбі. У 1672 році був схоплений московітами й засланий в Бурятію [13].

Гетьман Війська Запорозького на Лівобережжі (1663–1668) Іван Брюховецький займав промосковське позицію та воював із правобережним гетьманом Павлом Тетерею. В 1665 році підписав Московські статті, які значно обмежували права Гетьманщини та посилювали залежність від Московського царства. На марці зображено сюжет із Чорної ради в Ніжині, коли Брюховецького було обрано гетьманом.

Рисунок 13. Марка № 422
«Гетьман Павло Тетеря»

Рисунок 14. Марка № 423
«Гетьман
Дем'ян Многогрішний»

Рисунок 15. Марка № 424
«Гетьман
Іван Брюховецький»

У 2003 році Укрпошта завершила серію «Гетьмани України» двома марками: № 511 «Гетьман Кирило Розумовський» (рис. 16) та № 512 «Гетьман Іван Скоропадський» (рис. 17), обидві в обігу з 22 травня: розмір 52x25 мм, багатоколірні, гребінчасті 13¾:14¼, офсет, в МА 35 (5x7) шт., тираж – по 250 тис. пр., номінал – 45 копійок. До марок випущено КПД та виготовлено ШПД [14, с. 19–20].

Кирило Розумовський був останнім гетьманом Війська Запорозького (1750–1764). Очоловав Петербурзьку академію наук. Робив спроби перебудувати Гетьманщину на європейський лад, зробити владу гетьмана спадковою тощо. У 1764 році Катеріна II змусила К. Розумовського зректися гетьманства [15].

На останній марці серії зображено гетьмана Війська Запорозького на Лівобережжі (1708–1722) Івана Скоропадського. Намагався протистояти московським планам ліквідації козацької автономії, докладав значних зусиль, аби боронити права та інтереси українського населення.

Рисунок 16. Марка № 511
«Гетьман Кирило Розумовський»

Рисунок 17. Марка № 512
«Гетьман Іван Скоропадський»

Отож, навіть поверхнєве знайомство з серією марок «Гетьмани України» дозволяє стверджувати, що продукція Укрпошти є цікавим джерелом додаткових знань. Вона може бути використана для роботи на уроках історії України в ЗЗСО під час вивчення козацької доби. Залучення філателістичної продукції до освітнього процесу дозволить розширити в учнів предметні компетентності.

Джерела та література

1. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М., Мартинюк О. О., Очерedyкo О. Е., Сирцова О. М., Тарасюк Т. Д. Модельна навчальна програма для «Історія України. 7–9 класи» закладів загальної середньої освіти. Київ, 2023. 51 с.
2. Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А, Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я. Модельна навчальна програма для «Історія України. 7–9 класи» закладів загальної середньої освіти. Київ, 2023. 45 с.
3. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю. Б., Серова Г. В. Модельна навчальна програма для «Історія України. 7–9 класи» закладів загальної середньої освіти. Київ, 2023. 62 с.
4. Потильчак О., Іщенко Ж., Плужник О. Філателія на уроці: використання поштових марок під час вивчення інтегрованого курсу історії в 6 класі загальноосвітньої школи. *Світ Кліо*. 2021. № 4. С. 84–111.
5. Дем'янюк О. Олена Пчілка в українській філателії. *Освіта та виховання в родині Косачів. Педагогічне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасного педагогічного процесу.* : зб. матеріалів ІХ Всеукр. Косачівських пед. читань (27 червня 2024 р., м. Луцьк) / упоряд. : П. С. Олешко, О. Й. Дем'янюк, А. М. Силіук. Луцьк : Волин. ІППО, 2024. С. 76–82.
6. Поштові марки України 1992–2017 : каталог. Київ : ПАТ «Укрпошта», 2018. 224 с.
7. Пиріг Л. Філателія про козацьку славу України. *Військово-історичний альманах*. 2010. Ч. 2. С. 88–108.
8. Гетьмани на марках України. URL: <https://poststampua.com/getmany-na-markah-ukrayinu>
9. Каталог поштових марок України / уклад. В. Г. Бехтір. Київ : УОПЗ «Укрпошта», 1997. 176 с.
10. Каталог поштових марок України 1996–1997 / уклад. В. Г. Бехтір. Київ : УДППЗ «Укрпошта», 1998. 184 с.

11. Каталог знаків поштової оплати України 2000. Київ : Вид-во «Марка України», 2001. 64 с.
12. Каталог знаків поштової оплати України 2001. Київ : Вид-во «Марка України», 2002. 80 с.
13. Гетьмани України Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний серія марок 2002 рік. URL: <https://poststampua.com/getmany-bryuhoveckyj-teterya-mnogogrishnyj-seriya-marok-2002-rik>
14. Каталог знаків поштової оплати України 2003. Київ : Вид-во «Марка України», 2003. 80 с.
15. Гетьмани України Кирило Розумовський, Іван Скоропадський серія марок 2003 рік. URL: <https://poststampua.com/getmany-rozumovskij-skoropadskij-seriya-marok-2003-rik>

УДК 94(477.63):908(477.82)

Олег ДЕРГАЙ,
*директор Берестечківського народного історичного музею,
Центр культури та національної пам'яті Берестечківської міської ради,
м. Берестечко Луцького району*

БЕРЕТЕЧКІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Розглядається історія створення, розвитку та сьогоденної діяльності історичного музею в містечку Берестечко, його місця та ролі у відродженні історичної пам'яті краю.

Ключові слова: *Берестечко, музейна діяльність, музейна колекція, учнівські краєзнавчі дослідження, волинезнавство, Григорій Філіпович, Берестечківський історичний музей.*

Берестечківський історичний музей заснований у 1961 році в містечку Берестечко Горохівського району (тепер – Луцького) Волинської області як міський історико-краєзнавчий музей. У 1968 році Міністерство культури присвоїло почесне звання «народний», від 1991 – сучасна назва. З 2019 року музей відкрито у новоствореному Берестечківською міською радою Центрі національної пам'яті, історії та культури. Основний вид діяльності – проведення стаціонарних (по музею) і виїзних (по території містечка та територіальної громади) оглядових та тематичних екскурсій. Щороку музей відвідує від 1000 до 2000 чоловік [3]. Фондова колекція музею нині складає близько півтори тисячі речей різних століть, дві третини з яких відшукав О. Дергай, серед них – предмети періоду неоліту, знахідки з поля Берестецької битви, похідний сейф для документів Волинського полку,

цехова книга шевського цеху міста (1871–1914) Це дає можливість музею провадити активну виставкову діяльність, зокрема, традиційними стали «Великодня писанка», «З історії грошового обігу на території України», «Великодня обрядова вишивка», виробів місцевих народних майстрів (флористика, різьба по дереву, вишивка), до днів Незалежності та Соборності України, з історії визвольних змагань, УПА, російсько-української війни 2014–2024 років тощо.

Берестечківський історичний музей відкрив для відвідувачів свої двері 1 травня 1963 року в приміщенні неподалік міської ради на вулиці Горького (нині Соборна). Його відкриттю передувала велика робота людей, залюблених в історію рідного краю, невтомних збирачів минувшини. До таких невтомних шукачів історичної істини належав ентузіаст музейної справи, один із зачинателів краєзнавства на Волині Григорій Євстахійович Філіпович. Він, вчитель місцевої школи, разом зі своїм колегою, таким же палким ентузіастом-краєзнавцем Д. П. Шпаньком вміло організував пошукову роботу як учнівського колективу, так і громадськості. Сам же особисто поглиблено вивчав історичну літературу, брав участь в археологічних розкопках на місцях битви війська Богдана Хмельницького з армією польського короля Яна Казимира під Берестечком влітку 1651 року, налагоджував контакти з науковцями обласного краєзнавчого музею, працював в архівах Ленінграда, Львова, Рівного, Черкас та ін. [2; 4].

Результати пошукової роботи краєзнавця – це десятки оригінальних експонатів та документів із життя міщан та ремісників древнього Берестечка, унікальні реліквії часів козацтва та знаменитої Берестецької битви. Все це стало надбанням місцевого історичного музею, засновником і завідувачем якого на громадських засадах був Г. Є. Філіпович. Відтоді цей музейний заклад, один з перших на Волині, здобуває широку популярність і визнання.

10 грудня 1968 року Міністерство культури України присвоїло Берестечківському історичному музею почесне звання «Народний».

Експозиція тим часом розросталась. Фондова колекція постійно поповнювалась зняряддями праці періоду неоліту, речами XI–XIII ст., фрагментами зброї різних часів тощо.

У 1975 році за рішенням міської ради експозицію музею було перенесено в тісне й менш пристосоване приміщення колишньої стоматологічної поліклініки по вул. 17 вересня (нині Козацька).

Коли Г. Є. Філіпович залишив посаду директора музею, його роботою короткий час керували вчителі-історики місцевої школи – М. А. Бабіюк, Є. С. Тарасюк, Д. П. Шпанько.

Дещо активніше почав працювати музей, коли його очолив вчитель місцевої школи, який переїхав у Берестечко, В. Є. Каліщук. Музею надали нове приміщення, почали будувати експозицію, звіряти наявність експонатів. Виявилась велика їх нестача – пропала нумізматика, експонати деяких відділів.

У 1990 році приміщення музею разом з експозицією було продане приватній особі. Та після численних публікацій у районній, обласній та республіканській пресі, експонати, що залишились, було перенесено в приміщення міської ради, де в червні 1991 року було створено нову експозицію, і музей відновив свою роботу. Завідувачем музею на громадських засадах було призначено вчителя-пенсіонера І. А. Шиманського, який очолював його до 1997 року. Під його керівництвом музей активізував свою роботу, зростає кількість відвідувачів [4].

З літа 1997 року музей очолив Олег Анатолійович Дергай, який значну увагу приділив оновленню пошукової, науково-краєзнавчої роботи, пошуку шляхів поповнення новими експонатами музейні фонди, осучасненню музейної експозиції, наданню їй національного змісту та звучання. У 2008 році експозиція була перенесена в нове приміщення в міській раді і частково перебудована. Розширено розділи «Археологія», «Берестецька битва», «Міщанська світлиця». Побудовано нові розділи «Перша світова війна», «Друга світова війна», «Українська Повстанська Армія».

У 2019 році Берестечківський народний історичний музей відзначив новосілля. «Про урочисті входини краєзнавчого об'єкту Берестечківська громада мріяла ще з 2017-го року», – пише Леся Влашинець на інтернет-сторінці «Волинь-нова» [1]. Тоді, в День Гідності та Свободи, містечко козацької звитяги на всю Україну прославилося відкриттям відремонтованого до невпізнанності колишнього кінотеатру. «Хотілося, щоб культурно-мистецьке життя нашого міста вирувало під одним дахом», – пригадує Берестечківський міський голова Валентина Залевська свою ідею створити Центр національної пам'яті, історії та культури. Вона написала настільки успішний проект реконструкції кінотеатру, що він став переможцем обласного конкурсу інвестиційних об'єктів Державного фонду регіонального розвитку і отримав із обласного бюджету 1 мільйон 600 тисяч гривень. За них і 160 тисяч – із районного та 80 тисяч гривень із міського бюджетів облаштували фойє, глядацький зал, кабінети, гримувальну, санвузли, зробили опалення і довели до ладу фасад. Щоб у шикарних умовах Центру новосілля відзначив Берестечківський народний історичний музей, знову знадобилися невгамовний ентузіазм лідерки й 199 тисяч гривень із обласного бюджету [1].

Фрагмент експозиції виставки,
присвяченої історії УПА на Горохівщині

Досі музейні експонати компактно розміщувалися в порівняно невеликій кімнаті приміщення міської ради. Відвідувачі, серед яких щороку є багато іноземців, не могли бачити більшості предметів через нестачу місця. Тепер кожна знахідка, наче індивід, промовисто розповідатиме про свій вік, століття, рік у трьох світлих залах: у першому – про життя місцевості від неоліту аж до Берестецької битви; у другому – про ремесла, торгівлю, міщанський побут кінця XIX – початку XX століття; у третьому – спонукатиме сучасників бути патріотами, відображаючи жахіття Першої і Другої світових воєн, боротьбу за незалежність воїнів УПА, жертвність і мужність українців на Майдані, в АТО та ООС на Донбасі [1]. Першу екскурсію в музеї провів його директор Олег Дергай, експонат виготовлений із гільз на передовій АТО, від воїна Тараса Мельничука берестечківцям передала депутата районної ради Валентина Магурчак.

Отримавши нові можливості, музей уже в 2021 році відкриває цікаву експозицію до 30-річчя Незалежності України. «Експозиція вміщує наочні матеріали з історії грошового обігу на території України, зразки поліграфічної продукції самвидаву 1989–1990 років, а також речі учасників Антитерористичної операції на Донбасі», – повідомляла Галина Дмитрук на інтернет-сторінці «Волинь-нова». Бурхливий розвиток періодичного самвидаву 1989–1990 років був спричинений гострою потребою в піднятті національної свідомості українців. Примірники такого роду газет друкувалися як в Україні, так і за кордоном. Матеріали для публікацій часто надавали колишні вояки УПА, репресовані. Сторінки друкованих видань містили, зокрема, розповіді про боротьбу УПА з німецькими окупантами, бій під Крутами, українські повстанські пісні та вірші, ніде не публіковані раніше. Пізнавальною є інформація щодо святкування річниці Берестецької битви, а також про встановлення хреста на могилі січових стрільців у 1989 році. Особливої уваги заслуговує експозиція, сформована з речей, подарованих музеєві місцевими героями, учасниками російсько-української війни, які одними з перших стали на захист кордонів рідної землі в ім'я Незалежної, Богом благословенної України! [5].

Невдовзі до річниці Майдану відкрилася виставку під назвою «Майдан на дотик», де кожен міг побачити, з чого почалася Революція Гідності [6].

Музей сьогодні перетворився на об'єкт історичної пам'яті краю, став методичним центром для органів місцевої влади та закладів освіти по організації пам'яткоохоронної діяльності та роботи шкільних музеїв.

Відкриття експозиції музею у новому приміщенні. 2019 р.

О. Дергай із почесними гостями в новій експозиції

У новому приміщенні музею: директор Олег Дергай, Валентина Залевська та Валентина Магурчак, яка передає до музею експонат виготовлений із гільз на передовій АТО від воїна Тараса Мельника. 2019 р.

Олег Дергай із побратимами, учасниками російсько-української війни

Пам'ятки Берестечка – неодмінна складова екскурсійної програми музею

Джерела та література

1. Берестечківський народний історичний музей відзначив новосілля. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/141078-berestechkivskyi-narodnyi-istorychnyi-muzei-vidznachyv-novosillia>

2. Вернидубов О. Травень – 50 років від часу відкриття Берестечківського історичного музею. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2013 рік* / упр. культури і туризму Волин. ОДА ; Волин. краєзн. музей ; Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки ; ред.-упоряд. Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. С. 67–68.
3. Дергай О. А. Берестечківський історичний музей. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. Т. 8. С. 650. URL: <https://esu.com.ua/article-22931>
4. 1 травня – 50 років від часу відкриття Берестечківського народного історичного музею (1963). URL: https://volyn-museum.com.ua/news/1_travnja_50_rokiv_vid_chasu_vidkrittja_berestechkivskogo_narodnogo_istorichnogo_muzeju_1963/2013-05-01-756
5. У Берестечку музей відкрив експозицію до Дня Незалежності. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/191055-chotyry-movy-na-ukrainskykh-hroshakh-u-berestechku-muzei-vidkryv-ekspozytsiiu-do-dnia-nezalezhnosti>
6. У Берестечківському музеї діє унікальна виставка, присвячена Революції Гідності. URL: https://volyn-museum.com.ua/news/u_berestechkivskomu_muzeji_die_unikalna_vistavka_prisvjachena_revoljuciji_gidnosti/2019-02-25-4505
6. Шляхами становлення Берестечківського народного історичного музею : буклет-путівник / Берестечківська міська рада ; Центр культури та національної пам'яті. Берестечко, 2023.

УДК 63(477.82):069+37.013:39(=161.2)

Алла ДМИТРЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музезнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Роман КОВАЛЬЧУК,

т. в. о. директора Рокинівського музею історії сільського господарства Волині – скансену у с. Рокині Луцького району, магістрант Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У МУЗЕЇ ІСТОРІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ВОЛИНИ – СКАНСЕНІ В СЕЛІ РОКИНІ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ

Показано роль принципів козацької педагогіки у національно-патріотичному вихованні та утвердженні української національної та громадянської ідентичності у Музеї історії сільського господарства Волині – скансені. Розглянуто основні форми роботи Школи козацького гарту та роль Олександра Середюка у її створенні й функціонуванні. Відзначено роль Рокинівського музею-скансену у започаткуванні і проведенні перших конференцій «Волинь – край козацький» і започаткуванні фестивалів

національних бойових мистецтв. Звертається увага на роль членів клубу «Герць» в актуалізації традицій і бойового мистецтва козаків на заходах музю-скансену.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, козацька педагогіка, Музей історії сільського господарства Волині – скансен у с. Рокині Луцького району Волинської області, Школа козацького гарту, фестиваль національних бойових мистецтв.

В останнє десятиліття ми нарешті починаємо розуміти важливість національних традицій у патріотичному вихованні дітей і молоді. 2015 і 2019 роки – «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» за підписом Президента: 2015, 2019, 2022 роки – «Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти»; 2020 рік – «Державна цільова програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року»; 2023 рік – Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»; 2024 рік – «Державна цільова програма з утвердження української національної та громадянсько-патріотичного виховання на період до 2028 року».

«Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти», прийнята 2022 року наголошує, що «Формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності» від княжої доби до сучасних Героїв, зосібна, й українських козаків [8].

Сьогодні козацька педагогіка, заснована на принципах народної педагогіки (етнопедагогіки), найкраще відповідає основним принципам національно-патріотичного виховання і утвердженню української національної та громадянської ідентичності. Адже, як наголошує Л. Корж-Усенко, «пріоритетом виховання української молоді в козацький період було формування культу історичної пам'яті, вірності заповідям предків, любові до України» [9, с. 239]. Саме в ході національно-патріотичного виховання, зосібно, заснованому і на принципах козацької педагогіки, відбувається усвідомлення себе громадянином України (громадянська ідентичність) і своєї належності до української нації (національна ідентичність). Основні принципи козацької педагогіки використані і при формулюванні напрямків духовного, громадянсько-патріотичного і військово-патріотичного виховання.

Принципи козацької педагогіки актуалізуються і в «Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти» (2022), яка передбачає

проведення: Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»); Всеукраїнського фізкультурно-патріотичного фестивалю для учнів «Козацький гарт»; всеукраїнських спортивних ігор серед учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти України «Козацька наснага» [8]. Тобто основний акцент робиться на формування патріота – сильного, мужнього, справжнього захисника Батьківщини.

Значну роль в актуалізації принципів козацької педагогіки відіграють музеї, серед них – Музей історії сільського господарства Волині – скансен. Система національно-патріотичного виховання, заснована на ідеях і принципах козацької педагогіки почала формуватись у Рокинівському музеї-скансені з перших років його існування. Біля її витоків стояв засновник і багаторічний очільник музею Олександр Середюк. В основні національного виховання було кілька напрямків, які, у значній мірі, зберігаються дотепер.

Окрім стаціонарної і відкритої (скансену) експозиції і різноманітних форм дозвілленої діяльності, важливим напрямком роботи є формування національної гідності на традиціях українського козацтва. З цією метою при музеї-скансені 2003 року створена Школа козацького гарту (реєстрація – 2005 рік) основна мета якої – вивчення традицій і бойового мистецтва козаків. Школа козацького гарту – Волинська молодіжна громадська організація, заснована О. Середюком, який був її отаманом. Школа зареєстрована як «Луцька районна молодіжна громадська організація», юридичний статус якої на тепер припинено [18, с. 113].

Як наголошували організатори, Школа козацького гарту заснована на *«ідеях і принципах, які були звичайними для козацтва: відвага, духовність та розумовий розвиток»*. Мета (місія) Школи – *«навчити дітей навичкам, необхідним для їх успіху в житті, підготувати їх до професійного зростання та виховати громадян, які дбають про свою країну та її культуру, стимулювати активну участь у різних заходах, які допомагають нашим учням розвиватися історичною свідомістю, самодисципліною та творчим мисленням. ... Школа козацького гарту – це не просто школа, а місце, де діти можуть знайти свій шлях у житті, побудувати свій дорослий світогляд та знайти справжнього себе»* [23]. Як бачимо, задовго до всіх «Стратегій» і «Концепцій» музей-скансен і його очільник О. Середюк поставив за мету виховання патріотів: *«Випускник нашого закладу ніколи б не сказав: “Какая різниця, на каком языкє разговарівать?”»* [6].

Виходячи з основних принципів козацької педагогіки, програма навчання у Школі козацького гарту включала:

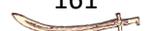

- поглиблене вивчення історії України;
- вивчення та популяризацію історії українського козацтва;
- українську міфологію;
- козацьку медицину;
- хоровий спів і хореографію;
- лекторій з української мови та літератури, інформатики, іноземних мов;
- навички верхової їзди;
- володіння холодною та вогнепальною зброєю, мотозасобами;
- вивчення бойового гопаку;
- володіння прийомами рукопашного бою по системі Бойовий гопак;
- виховання лідера [6; 15; 18, с. 114; 22].

Школа козацького гарту мала дві вікові ланки – основну та середню. Щоб перейти до основної ланки необхідно було пройти певну сертифікацію, тобто показати свої успіхи [Школа]. Посвята у козаки та джури відбувалась на території Рокинівського музею історії сільського господарства Волині [3].

У Рокинівському музеї-скансені проводились тренування учнів Школи, святкування її ювілеїв, змагання, свята та ін. Щоб залучити до участі в різноманітних заходах більшу кількість учасників і познайомити їх з принципами козацької педагогіки, чимало заходів проводилось поза межами Музею історії сільського господарства – скансену. До прикладу, святкування 5-річчя Школи козацького гарту відбувалось на території музею-скансену в рамках святкування «Днів козацької слави». Учні Школи демонстрували окремі елементи можливостей козаків-характерників, до прикладу, ходіння і стрибки по битому склу та ін. Окрім виступів дітей, бойове мистецтво козаків демонстрували члени Волинської Федерації Бойового Гопак. Святкування «Днів козацької слави» хороша нагода для посвяти учнів Школи у козаки та джури. Наступного дня урочистості перенесли до парку культури і відпочинку імені Лесі Українки в Луцьку, де учні Школи демонстрували лучанам та гостям міста отримані вміння [2].

Щороку до Дня Покрови в музеї-скансені влаштовувались «козацькі» свята, в ході яких здійснювали посвяту в козаки і не тільки чоловіків, а й жінок, приймали діток у джури, а найменші, яким виповнилось 3–4 роки, проходили перший обряд ініціації – «пробудження хлопчика» або «посадження на коня». Вихованці Волинської федерації «Спас» та МГО «Школа козацького гарту» демонстрували козацькі види бойових мистецтв Спас та Бойовий Гопак, елементи козацького характерництва, урок

шаблевого бою, катання на конях і в кареті, а на завершення – частування козацьким кулішем [11].

З метою залучення більшої кількості дітей для знайомства з традиціями і бойовим мистецтвом українських козаків Школа козацького гарту проводила численні майстер-класи як в межах музею-скансену, а й на виїзних локаціях. Основна мета таких заходів – *«залучити школярів до джерел національної історії та культури; розширення кругозору про козацтво; розвивати силу, швидкість, спритність та координацію рухів; виховувати наполегливість, волю, принциповість, товариську взаємодопомогу»*. 2014 року на сайті Волинського краєзнавчого музею О. Середюк повідомляв про «новий вид музейних послуг» у Музеї історії сільського господарства Волині – скансені – участь у тренуваннях з метою одержання навиків з козацьких бойових мистецтв. Чимало заходів музей проводив для дітей. Зокрема, військово-патріотичне свято для здобувачів освіти Луцької гімназії № 4 (тепер – лицей) та школи села Прилуцьке, проведене разом з учасниками Спілки воїнів АТО. Діти пробували танцювати гопак, битись на шаблях, а ще – смакували козацьким кулішем. Майстер-клас від Школи козацького гарту «Козачок» проведений у дитячому розважальному центрі «Лімпопо», що в КРЦ «Адреналін». У програмі – показові виступи та прийоми козацьких бойових мистецтв для юних патріотів; естафети, конкурси та справжній козацький гарт [12; 22; 23].

На сайті Центральної школи бойового гопака О. Середюк повідомляв, що *«щомісяця вихованці Школи мали можливість разом з інструкторами ходити в походи місцями козацької слави, де навчалися виживати в екстремальних умовах»*. Це підтверджено і в одній із статей отамана Школи. Інформації про такі місця знайти не вдалось. Але 2019 року Школа козацького гарту та музей-скансен запрошували бажаючих на традиційний похід-експедицію по сакральних та історичних місцях України присвячений 28-й річниці Незалежності України. Варто відзначити неймовірну насиченість мандрівки локаціями. Наведемо маршрут лише першого дня мандрівки: Дубно (замок, пам'ятник Тарасу Бульбі) – Броди – Підгірці – (скеля «Кам'яний Триніг», камінь-велет «Тринога», камінь «Мертва голова», «Камінь-кат», Скеля «Лежачий пес»), Божа гора (печера, джерело, каплиця, купання у св. Джерелі). У м. Броди – зустріч з экс народним депутатом багатьох скликань, письменником і видавцем Дмитром Чоботом. Отже, про «похід» тут і мови не може бути, лише автомобільна мандрівка. 2021 року О. Середюк повідомляв, що *«за останні 10 років вихованці Школи*

разом з батьками об'їздили майже всю Україну, відвідавши цікаві історичні та сакральні місця» [6; 17; 18, с. 114–115; 23].

Влітку козачата залучались до спортивно-оздоровчих і навчально-вишкільних таборів «Триглав», що проходили на Хортиці, в Холодному Яру, у с. Мельники Черкаської області, в Карпатах та ін. До проведення всеукраїнських таборів долучалися Київський військово-козацький інститут імені великого князя Святослава Хороброго та Характерне козацтво [6; 10; 18, с. 114–115].

Високий рівень майстерності вихованці Школи козацького гарту демонстрували на обласних та всеукраїнських змаганнях з контактних видів єдиноборств, і навіть були чемпіонами світу. Нагадаємо, що Міністерство молоді та спорту України внесло середньовічний бій до Реєстру визнаних видів спорту у 2016 році. 2019 року на базі туристичного комплексу «Київська Русь», що біля села Копачів на Київщині проходив чемпіонат світу із середньовічного бою, в якому взяли участь команди із 27-ми країн світу. До збірної України, яка об'єднала 40 лицарів, увійшли і вісім лучан, які пройшли складні відбіркові змагання: всеукраїнський турнір «Зов Героїв – 1», міжнародний турнір «Зов Героїв – 2» та кубок України «Середньовічний Лучеськ». До команди потрапили і двоє вихованців Школи козацького гарту, де навчалися сім років – брати-близнюки Богдан і Роман Жовтобрухи. 2018 року вони стали чемпіонами Європи, а 2019 – чемпіонами світу [13; 18, с. 114]. 2024 року у Мексиці відбувся десятий Чемпіонат світу із середньовічного бою. Українська збірна на 80 % складалася з військовослужбовців, серед яких був і Богдан Жовтобрух, який, разом з командою посів третє місце у масовій номінації «10*10» [1].

На базі Музею історії сільського господарства – скансені пройшли й перші Всеукраїнські науково-практичні конференції «Волинь – край козацький» ініціатором яких був відомий на Волині та в Україні засновник і директор Торчинського історичного музею Григорій Гуртовий. У червні 2013 року в музеї проведена III конференція «Волинь – край козацький» в ході якої не тільки обговорювались визначені проблеми, а й проведені показові виступи козацьких бойових мистецтв (Бойовий гопак, Спас, Триглав, Хрест, стрільба з лука і пістолів, метання сокир і списа); проведений майстер-клас з козацьких ремесел; конкурс-концерт козацької пісні; знайомство з виставкою живопису на козацьку тематику та роботами майстрів народної творчості; екскурсія виставками та скансеном. Другого дня всі бажаючі взяли участь в обряді «В ніч на Івана Купала».

В рамках конференції пройшло святкування 10-річчя Школи козацького гарту, під час якого свої вміння демонстрували її учні: «бій з тінню», тан-двобій, фехтування холодною зброєю, елементи козацького характерництва та ін. Проведений обласний семінар бойового гопака, під час якого провели майстер-класи з фехтування на шаблях, верхової їзди у сідлі, стрільби з козацького лука, мистецтва метання ножами та бойовими зірочками. Свої вміння демонстрували й учні. включали «бій з тінню», тан-двобій, фехтування холодною зброєю та елементи козацького характерництва [4–5; 14].

Нагромадивши певний досвід національно-патріотичного виховання на основі традицій і бойового мистецтва українського козацтва, 2007 року засновник і отаман МГО «Школа козацького гарту» полковник Українського козацтва О. Середюк запропонував створити на базі Рокинівського агролицею і Музею історії сільського господарства – скансену перший в Україні агрокозацький лицей імені Дмитра Вишневецького [6]. Поштовхом до народження такої ідеї став Указ Президента України «Про заходи з підтримки розвитку Українського козацтва», який передбачав дослідження і актуалізацію історії та традицій українського козацтва, у т. ч. «надання науково-методичної допомоги музеям і заповідникам у пропаганді історії, культури і традицій Українського козацтва». Але ідея не була зреалізована.

Козацькі традиції і бойове мистецтво стали основою виховання дітей та підлітків у ГО «Спортивний клуб козацьких бойових мистецтв Герць», організований т. в. о. директора Музею історії сільського господарства Волині Романом Ковальчуком (zareєстрований у грудні 2015 року). Члени клубу беруть активну участь в різноманітних заходах, які проводить Музей історії сільського господарства Волині – скансені – святах, фестивалях, толоках та ін. На території скансену проходить і літнє таборування клубу «Герць» [16]; табір лицарського духу «Доблесть віків» для молоді [21].

Музей-скансен організовує фестивалі, присвячені традиціям і бойовому мистецтву козаків. Перший фестиваль козацьких єдиноборств відбувся у Музеї історії сільського господарства Волині – скансені у липні 2018 року. Його учасниками були: Волинська федерація бойового «Спасу» (Сергій Гаврилюк), Волинська обласна федерація Хортингу, Волинська обласна МГО «Школа козацького гарту» (Сергій Янішевський) та клуб козацьких бойових мистецтв «Герць» (Роман Ковальчук) [29].

Фестиваль національних бойових мистецтв «Дух незламних» пройшов у скансені в 2023 і 2024 роках. У фестивалях взяли участь команди з Рівного, Запоріжжя, Дніпра, Обухівки, Львова, Хмельницького, Ковеля і Луцька. Центральною локацією фестивалю був «Козацький похідний табір» який складався з наметів, гармат, возів, козацької кухні, холодної і вогнепальної зброї, лучного тирю та ін. Справжню козацьку зброю для табору привезли з собою учасники гурту «Обухівська січ» із міста Обухів Дніпропетровської області (керівник Станіслав Мінчун на псевдо «Гармаш»). Реконструкція відтворила реальний факт з історії козацтва. У програмі – виступи колективів з козацького бойового мистецтва, вогняне козацьке шоу, театр козацького бою, постановка шабельних боїв, похідний козацький наметовий табір, гутірка, майстер-класи, байдарки, ярмарок, фудкорт, змагання (боротьба навхрест, боротьба на поясах, поєдинки з рукопашу гопак тощо), концертна програма. 2023 року майстер-клас з гончарства проводив відомий далеко за межами Волині майстер Анатолій Філософ. 2024 року до фестивалю доєднався гончар Микола Шавула, який служить в лавах ЗСУ. Він провів майстер-класи з гончарства для всіх охочих. На фестивалі працювали майстерки соломоплетіння, ковальства, виготовлення виробів зі шкіри і ляльки-мотанки та ін. Біля вітряка працювала гутіркова сцена «Млин», де провели лекції-розмови на актуальні теми, зокрема, про волонтерство, адаптацію ветеранів та козацьке здоров'я. До розмови запросили спікерів і спікерок, які так чи інакше обов'язково роблять свій величезний внесок в здобуття нашої перемоги, в боротьбу українського народу. Особливістю фестивалю стало збирання донатів для ЗСУ [7; 19].

Як бачимо, в Музей історії сільського господарства – скансені упродовж двох десятиліть актуалізуються принципи козацької педагогіки завдяки функціонуванню Школи козацького гарту, створеної О. Середюком, через проведення свят і фестивалів традицій і бойового мистецтва козаків, до яких долучаються й учасники клубів з різних регіонів України.

Джерела та література

1. Букет Є. Українські військові здобули призові місця на Чемпіонаті світу зі середньовічного бою. *Армія inform*. 06.05.2024. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/05/06/ukrayinski-vijskovi-zdobuly-pryzovi-misczya-na-chempionati-svitu-zi-serednovichnogo-boyu/> (дата звернення 04.09.2024).
2. Волинська «Школа козацького гарту» відзначає своє 5-річчя. URL: https://zaxid.net/volinska_quotshkola_kozatskogo_gartuquot_vidznachaye_svoye_5richchya_n1062767 (дата звернення 11.08.2024).
3. Волинські козаки відсвяткували ювілей биттям скла. *Волинські новини*. URL: https://www.volynnews.com/news/archive/volynski_kozaky_vidsvyatkuvaly_yuviley_byttya_m_skla/ (дата звернення 15.08.2024).

4. Волинь – край козацький біля Луцька: як це буде. *Волинь*. 2013. Програма. https://www.volynnews.com/news/rest/volyn_kray_kozatskyu_bilya_lutska_yak_tse_bude_prohrama/
5. Волинь – край козацький. *Українське реєстрове козацтво*. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=1308 (дата звернення 15.08.2024).
6. Гупало С. Рокинівські козаки, крім булави, мають голову і серце. *Центральна Школа Бойового Гопака*. URL: <http://hopak.org.ua/node/20> (дата звернення 11.08.2024).
7. Ковальчук Р. О. Фестиваль бойових мистецтв «Дух незламних» у Музеї історії сільського господарства Волині – скансені як форма актуалізації нематеріальної культурної спадщини. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень*. Луцьк, 2024. С. 562–564.
8. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022, № 527. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/506238___736214 (дата звернення 11.08.2024).
9. Корж-Усенко Л. В. Козацька педагогіка: досвід, реалії, перспективи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. № 4 (38). С. 237–245.
10. Літо прийшло: запрошує школа козацького гарту. *Волинь*. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/11334-lito-priyshlo-zapros hue-shkola-kozatskogo-gartu.html> (дата звернення 15.08.2024).
11. На Волині відбулося унікальне козацьке свято. Фото. В 24. 15.10.2018. URL: <https://www.volyn24.com/news/113872-na-volyni-vidbulosia-unikalne-kozacke-sviato-foto> (дата звернення 15.08.2024).
12. Новий вид музейних послуг на Волині. *Волинські новини*. 15.02.2014. URL: <https://www.volynnews.com/news/culture/novyy-vyd-muzeynykh-posluh-na-volyni/> (дата звернення 15.08.2024).
13. Олександр Середюк. Фейсбук. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100002178042390>
14. Рогова О. Волинь – край козацький. *Кримська світлиця*. 05.07.2013. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=11997> (дата звернення 15.08.2024).
15. Рогова О. Навколо справжнього козацького зимівника розрослася Волинська Січ. *Козацький край*. 04.01.2014. URL: <https://cossackland.org.ua/2014/01/04/navkolo-spravzhnoho-kozatskoho-zymivnyka-rozroslasya-volynska-sich/> (дата звернення 15.08.2024).
16. Середюк О. Коли й вогонь Перуна не страшний... *Волинська газета*. URL: <https://volga.lutsk.ua/view/22253/> (дата звернення 05.09.2024).
17. Середюк О. Місця сили: топ-5 сповнених магією місць в Україні. *Україна*. 19.08.2019. URL: <https://www.museum-ukraine.info/?p=7376> (дата звернення 16.08.2024).
18. Середюк О. Формування та виховання воїна в козацькій Україні. *Волинь – край козацький. Педагогічне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасного освітнього процесу* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (12 жовтня 2021 р., м. Луцьк) / упоряд. А. В. Хитрик. Луцьк : Волинський ІППО, 2021. С. 102–117.
19. Театр козацького бою, вогняне шоу та гутірки: у Рокинях – фестиваль національних бойових мистецтв «Дух незламних». *Волинські новини*. 29.06.2024. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/teatr-kozatskoho-boiu-vohniane-shou-ta-hutirky-u-rokuniakh-festyval-natsionalnykh-boyovykh-mystetstv-dukhn-zlamnykh/> (дата звернення 05.09.2024).
20. У Луцькому районі відбувся фестиваль козацьких єдиноборств. *Волинь*. 24.07.2018. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/107958-u-lutskomu-raioni-vidbuvsia-festyval-kozatskykh-iedynoborstv> (дата звернення 04.09.2024).

21. У Рокинях молодь навчають бути лицарями. *Район Луцьк*. 22.07.2023. URL: <https://lutsk.rayon.in.ua/news/618840-u-rokinyakh-molod-navchayut-buti-litsaryami> (дата звернення 05.09.2024).

22. У Рокинях школярів навчали патріотизму. *Волинські новини*. 01.04.2016. URL: <https://www.volynnews.com/news/volyn/u-rokyniakh-shkoliariv-navchaly-patriotyizmu/> (дата звернення 15.08.2024).

23. Школа козацького гарту. URL: <https://guide.in.ua/business/школа-козацького-гарту-рокині> (дата звернення 15.08.2024).

24. Юних лучан запрошують на майстер-клас із козацького гарту. *Таблоїд Волині*. 19.03.2018. URL: <https://volyn.tabloyid.com/persona/iunih-luchan-zaproshuiut-na-maister-klas-iz-kozatskogo-gartu-12> (дата звернення 15.08.2024).

УДК 377.017.4 “364”

Вікторія ДЯЧЕНКО,

*доктор філософії, викладач Відокремленого структурного підрозділу
«Фаховий коледж технологій, бізнесу та права
Волинського національного університету імені Лесі Українки», м. Луцьк*

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

*(На прикладі відокремленого структурного підрозділу
«Фаховий коледж технологій, бізнесу та права
Волинського національного університету імені Лесі Українки»)*

Висвітлено напрямки патріотичного виховання здобувачів освіти, які реалізуються у закладі фахової передвищої освіти в умовах воєнного стану. Представлено аналіз та опис заходів, які проводяться у закладі освіти з метою сприяння формування національно-патріотичного світогляду студентів. Автором зосереджено увагу на важливості формування громадянської свідомості та національної ідентичності серед студентської молоді.

Ключові слова: *національно-патріотичне виховання, заклад фахової перед вищої освіти, виховні заходи, волонтерські ініціативи.*

Патріотичне виховання займає важливе місце серед напрямів роботи педагогічного колективу. Головною його метою у фаховому коледжі є формування і розвиток всебічно розвинутої особистості, професіонала з активною громадянською позицією, готового до конкуренції у роботі.

Педагогічний колектив фахового коледжу керується у своїй роботі Конституцією України, Законом України «Про освіту», Законом України

«Про фахову передвищу освіту», Стратегією утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, Державною цільовою національно-культурною програмою забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року, Концепцією патріотичного виховання у фаховому коледжі.

Аналіз вищеназваних документів дозволяє зробити висновки про те, що основними складовими державної політики та відповідно найбільш актуальними виховними напрямками у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є національно-патріотичний, військово-патріотичний та громадянська освіта.

Серед діяльності педагогічних працівників фахового коледжу у сфері національно-патріотичного виховання можна виокремити наступні напрямки:

1) проведення заходів, спрямованих на реалізацію патріотичного виховання у Фаховому коледжі, присвячених героїчним подвигам українських воїнів, боротьбі за територіальну цілісність і незалежність України (наприклад, до Дня пам'яті Героїв Круг, до Дня героїв Небесної Сотні; до Дня захисника та захисниць України тощо);

2) підтримка та сприяння волонтерським проектам, іншій громадській діяльності, спрямованій на заохочення молоді до благодійних соціальних, інтелектуальних та творчих ініціатив і проєктів на благо України. Проведення виховних годин у форматі зустрічей із волонтерами, учасниками АТО, ООС та війни, яку РФ розв'язала і веде проти України. Організація майстер-класів за участю здобувачів освіти і їх законних представників із виготовлення сувенірів для бійців ЗСУ;

3) створення умов для популяризації найкращих здобутків національної культурної і духовної спадщини, героїчного минулого і сучасного українського народу. Реалізація виховних проєктів на теми «Мій родовід», «Моя сім'я в історії рідного міста», «Моє місто в історії моєї країни» тощо;

4) активне залучення до патріотичного виховання здобувачів освіти учасників бойових дій на Сході України, членів сімей Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції, операції об'єднаних сил та їхніх сімей, діячів сучасної культури, мистецтва, науки, спорту, які виявляють активну громадянську і патріотичну позицію;

5) залучення здобувачів освіти до участі у збереженні і підтримці єдності українського суспільства, у громадському русі задля громадянського миру і злагоди;

б) сприяння спортивній і фізичній підготовці, спрямованій на утвердження здорового способу життя громадян з урахуванням принципів національно-патріотичного виховання. Проведення спортивних змагань та Дня здоров'я.

Національно-патріотичне виховання у фаховому коледжі орієнтоване на формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у здобувачів освіти на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху.

Також національно-патріотичне виховання у фаховому коледжі здійснюється на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні 2004, 2013–2014 років, Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції та операції об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією, широкомасштабного вторгнення російської федерації на територію України.

Національно-патріотичне виховання у фаховому коледжі здійснюється на заняттях навчальних дисциплін: «Історія: Україна і світ», «Громадянська освіта», «Захист України», «Українська мова», «Українська література», «Географія» та під час виховних заходів у групах, загальноколеджанських показових виховних заходів, завдяки участі в різноманітних конкурсах.

До завдань військово-патріотичного виховання у фаховому коледжі слід віднести формування навичок пожежної безпеки, ознайомлення з правилами поведінки з вибуховими предметами, надання першої домедичної допомоги, формування навичок володіння вогнепальною зброєю, орієнтування на місцевості та управління БПЛА.

Насамперед варто вказати, що у фаховому коледжі щороку проводиться тиждень цивільного захисту населення. На постійній основі функціонує штаб цивільного захисту. Під час навчань в рамках тижня цивільної безпеки

відпрацьовуються різноманітні сценарії евакуації, гасіння пожежі, поведінки під час хімічної загрози та надання першої домедичної допомоги постраждалим.

У весняному семестрі 2023/2024 н. р. здобувачі освіти долучались до перегляду онлайн-лекцій з домедичної підготовки. Захід проводився з метою навчання молоді основам надання домедичної допомоги по протоколу MARCH – алгоритму дій та надання домедичної допомоги в умовах бойових дій.

Викладачі навчальної дисципліни «Захист України» налагодили ефективну співпрацю з підрозділами ЗСУ. Тепер здобувачі освіти навчальних груп першого курсу формують навички поводження зі зброєю під час польових зборів, використовуючи сучасні тренажери.

Здобувачі освіти фахового коледжу також беруть участь у окремих етапах Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). Варто підмітити, що це дуже перспективний напрям виховної роботи, який варто продовжувати і розвивати.

До завдань громадянської освіти у фаховому коледжі слід віднести розвиток і популяризацію використання української мови, заохочення молоді до благодійності, формування почуття поваги до державних символів, гордості за націю та стійкості до кампаній дезінформації.

Крім того існує нагальна потреба у подоланні постколоніальних та посттоталітарних деструктивних наслідків у свідомості населення України, тому актуальними є розповіді здобувачам освіти про перейменування свят, назв населених пунктів, вулиць, викорінювати русизми, радянські стереотипи.

Педагогічний колектив фахового коледжу працює над формуванням свідомості здобувачів освіти, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, які спираються на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України.

Виховна робота у фаховому коледжі спрямована на формування позитивного образу ветеранів війни, формування оборонної свідомості у громадян України, здійснення заходів щодо вшанування пам'яті загиблих

ветеранів війни (хвилина мовчання щодня о 09.00), а також заходів з відзначення на державному рівні дат, пов'язаних із вшануванням ветеранів війни, захистом незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, формуванням соборності та державності. З метою формування позитивного образу ветерана слід окремо виокремити практику зустрічей-лекторіїв з чинними військовослужбовцями.

Виховна служба працює над популяризацією волонтерства серед здобувачів освіти. У фаховому коледжі впродовж навчального року було проведено благодійні акції до Дня захисників і захисниць України під назвою «Дарунок воїну» та «Великодній кошик воїну». Постійною є практика передачі продуктів та одягу для військовослужбовців, які перебувають на лікуванні та відновленні у медичних закладах м. Луцька. Окремим напрямком у благодійній роботі фахового коледжу стало виготовлення та передача енергетичних наборів до підрозділів ЗСУ. У 2023/2024 н. р. проведено дві благодійні ярмарки. Студентська рада фахового коледжу долучається до Благодійного Великоднього марафону ВНУ імені Лесі Українки, зібрані кошти з якого були спрямовані на підтримку ЗСУ. Здобувачі освіти фахового коледжу брали участь у благодійних акціях зі збору дитячих книг українською мовою для дітей м. Харків («Вільні розмовляють українською», збір книг в укриття).

Крім вказаних трьох пріоритетних напрямів у виховній роботі, викладачі працюють у напрямках екологічного, професійного, трудового, морально-етичного, художньо-естетичного, громадянсько-правового виховання. Гарним прикладом екологічного виховання є участь здобувачів освіти у впорядкуванні водоохоронної зони і прибережної смуги р. Сапалаївка.

Колектив фахового коледжу підвищує результативність виховання шляхом вдосконалення традиційних форм роботи, пошуку нових систем виховання, впровадження розвиваючих технологій. Свідченням цьому є загальноколеджанські виховні заходи, які було відновлено у фаховому коледжі після періоду вимушеної перерви через пандемію Covid-19 та широкомасштабне вторгнення РФ на територію України.

У осінньому семестрі 2023/2024 н. р. проведено наступні показові виховні заходи: до Дня Українського козацтва на тему: «Сила та воля – звільнена доля», до Дня української писемності та мови на тему: «Мова – то серце народу: гине мова – гине народ!», до Дня Гідності та Свободи на тему: «Лиш той життя й свободи вартий, хто йде щодня за них у бій», здобувачі освіти брали участь у Всеукраїнській акції «Запали свічку»

до Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, Виховні години до Всесвітнього дня боротьби зі СНІДом.

У весняному семестрі 2023/2024 н. р. проведено наступні показові виховні заходи: конкурс читців творів Великого Кобзаря на тему: «І лине над землею Шевченкове слово», «Крим – це Україна», «Чорнобиль... Весни обірване суцвіття», «Ми пам'ятаємо. Ніколи знову», конкурс вишиванок на тему «Вишиванка – серце України, виткане з любові».

Інформація про проведені протягом року виховні заходи постійно розміщувалася на офіційному сайті коледжу, а про окремі із них – висвітлювалася щомісяця у додатку СТУДЛАЙФ до «Волинської газети» та інтернет просторі у соціальних мережах Facebook та Instagram.

Важливою складовою виховного процесу у фаховому коледжі є правовиховна робота. На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на формування українця, що діє на основі національних та європейських цінностей, який бере участь у громадсько-політичному житті країни; поважає права інших людей, дотримується принципу верховенства права, проявляє толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей, дотримується принципу рівності всіх перед законом.

У зв'язку з цим ключовими напрямками правового виховання у фаховому коледжі є демократизація і гуманізація у становленні національної самосвідомості, виховання взаємоповаги між націями і народами, прилучення до загальнолюдських цінностей.

Головним завданням є виховання людини мислячої і діяльної у контексті української та світової історії, усвідомлення себе громадянином України, відповідальним за її розвиток.

Первинною ланкою проведення правовиховної роботи в групах є звичайно керівники. Керівники навчальних груп проводять просвітницькі бесіди та виховні години відповідно до своїх планів-графіків виховної роботи, наприклад, проведено наступні показові виховні заходи: «Я маю право», «Академічна доброчесність – шлях до успіху», «Формування гендерної культури», «Тільки законність рятує Україну», «Корупція. Академічна доброчесність», «Мої громадянські права та обов'язки», «Захист прав і свобод людини у сучасному світі».

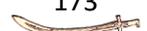
До правовиховної роботи активно залучена навчально-виробнича лабораторія «Юридична клініка ФКТБП ВНУ імені Лесі Українки» у якій викладачі-консультанти спільно зі студентами-консультантами проводять лекторії: «Дотримання академічної доброчесності – запорука знань здобувачів фахової передвищої освіти», «Незадекларована праця в Україні: характер, масштаби та заходи з її подолання». Консультанти Юридичної клініки підготували презентацію онлайн-інструменту юриста ActiveLex та взяли участь в етері на тему: «Як допомогти орієнтуватися в кіберпросторі?».

Окремим напрямком правовиховної роботи у фаховому коледжі є організація зустрічей з юристами та представниками правоохоронних організацій. Зокрема юристконсульткою фахового коледжу проводяться зустрічі для здобувачів освіти з працівниками управління патрульної поліції у Волинській області Департаменту патрульної поліції та інспекторами сектору ювенальної превенції Луцького районного управління поліції ГУНП у Волинській області. Запрошені спікери проводять здобувачам освіти лекторії, тематика яких направлена на протидію негативним проявам в молодіжному середовищі, насамперед попередження самогубств, домагання дітей для сексуальних цілей, виготовлення, розповсюдження дитячої порнографії, примушування неповнолітніх до її створення, вчинення, у тому числі, з використанням електронних засобів комунікації, запобігання булінгу учасників освітнього процесу, формування безпечної поведінки серед дітей. Значну увагу було приділено актуальності питання булінгу та його видах в освітньому середовищі.

Ще одним напрямом правовиховної роботи є підтримка ініціатив здобувачів освіти. Зокрема у фаховому коледжі функціонує студентський «Клуб Чесності» члени якого долучились до проєкту Волинського обласного фонду «Дитяча місія. Україна. Некорумповане покоління» та організували у фаховому коледжі фестиваль «Країна Гідності».

Джерела та література

1. Відокремлений структурний підрозділ «Фаховий коледж технологій, бізнесу та права Волинського національного університету імені Лесі Українки». URL: <https://ktbp.lutsk.ua/ua> (дата звернення 01.10.2024).

УДК 378.015.31:172.15]

Світлана ЗАМРОЗЕВИЧ-ШАДРІНА,
доктор педагогічних наук,
професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглянуто особливості національно-патріотичного виховання студентської молоді як складової освітнього процесу на сучасному етапі. Схарактеризовано моральні цінності, які є основою української національної ментальності та покладені в основу виховання патріотизму і національної свідомості молодого покоління.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, цінності, формування патріотизму, національна свідомість.

Важливе значення у виховній роботі студентської молоді має національно-патріотичне виховання (Концепція національно-патріотичного виховання молоді від 27.10.2009 [5], Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України № 286/2019 [10]). Національно-патріотичне виховання молоді – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів та інших соціальних інститутів щодо формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського й конституційного обов'язку захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння її становленню як правової, демократичної та соціальної держави [1]. У Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності зазначається, що національно-патріотичне виховання – це наскрізний виховний процес, спрямований на утвердження української національної та громадянської ідентичності, формування оборонної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України [2].

Основою національно-патріотичного виховання є патріотизм – багатогранне явище, що відображає основні людські цінності та по-різному проявляється в різні історичні епохи, бо кожна особистість чи соціальна група має певні інтереси, які впливають на визначення даного поняття. Патріотизм поєднує духовність, громадянськість і соціальну активність особистості, яка усвідомлює свою нероздільність, нерозривність із Батьківщиною і значущість у діяльності, що відповідає її інтересам [3]. Об'єднати студентську молодь і виховати у них патріотичні почуття можна залучаючи їх до державних заходів, історичної освіти, волонтерської діяльності. Молодь ідентифікує себе з українською нацією, її історією, мовою, культурою, звичаями та переосмислює державні цінності. Особливостями українського національного характеру є працьовитість, гостинність, щедрість, душевне багатство, ласкавість, доброзичливість, талановитість, пісенність, музичність, ніжність, глибокий ліризм, волелюбство [4, с. 8]. До патріотичних якостей належать: розуміння і поділяння національної ідеї; сприяння власною професійною діяльністю економічному, науковому та культурному становленню своєї держави; глибока шана українській мові та обов'язкове її використання в суспільному житті; любов, захист і відстоювання української мови, традицій, звичаїв, поважаючи мови, традиції та звичаї інших націй і народів, які проживають на території України; гордість за приналежність до українського народу та обстоювання його інтересів; громадянська активність; любов до своєї держави та готовність її захищати; збереження та захист рідної природи і довкілля; здоровий спосіб життя і його популяризація [5].

Метою громадянського виховання молоді є формування таких звичок, щоб вона свідомо брала участь у житті держави та поступово наближала свою державу до ідеалу правової, культурної, економічно розвиненої [6, с. 31]. Тому молоді важливо обмінюватись досвідом із європейськими країнами щодо проведення заходів національно-патріотичного виховання, збільшувати чисельність координаційних рад щодо національно-патріотичного виховання на різних адміністративних рівнях і створювати підрозділи на рівні територіальної громади; студентська молодь повинна обдумувати отриману із ЗМІ інформацію; розробити конкретні показники критеріїв оцінки рівня патріотичного виховання молодих людей; фінансово підтримувати і розвивати мережі молодіжних інноваційних центрів; удосконалювати державні нормативно-правові акти щодо патріотичного виховання молоді тощо.

Національно-патріотичне виховання студентів включає розуміння, пропагування та виховання системи національних цінностей, що становить правову, етичну та філософську основу, що сприятиме розвитку та розквіту України. Якщо втраяться національні цінності, то може зникнути й нація – носій незалежності. Національні цінності сприяють єдності, цілісності та впорядкованості певної спільноти. Вони є сукупністю норм, принципів і стереотипів, які сформувалися впродовж всього розвитку української держави та української національної культури, закріплюючи за нею стабільність, стійкість і вміння чинити протидію несприятливим зовнішнім і внутрішнім чинникам [13, с. 707–708; 6, с. 28–50]. Основними національними цінностями українського народу є: соборність, соціальна справедливість, патріотизм, терпимість, духовність, гостинність, повага до родини, синівський обов'язок, «кордоцентризм» та інші, які залишаються фундаментом української ментальності [8, с. 369–370]. На сьогоднішній день важливим для української нації є утвердження та формування системи національних цінностей. Під час війни відбувається цивілізаційне протистояння, де український народ прагне зберегти європейські цінності (демократія, свобода, право вибору) на відміну російським цінностям (колективізм, деспотизм, патерналізм, етатизм) [7, с. 697–707; 9, с. 486–497; 11, с. 31–41; 12, с. 31–41; 4]. Цінності виконують такі функції: 1) пов'язують між собою часові виміри життя людини, формують уявлення про майбутнє як світ нових можливостей; 2) виділяють у просторі життя людини важливі елементи не лише реального, але й належного; 3) визначають граничні рамки соціокультурної активності людини через системи пріоритетів, оцінок, сенсів; 4) складають складні та багаторівневі системи ціннісних орієнтацій, відношень; 5) затверджують у людське життя метафізичний вимір, дають можливість оцінити, побачити себе з точки зору вічності [14]. Відповідно до гносеологічного погляду цінності поділяють на два види – предметні та суб'єктні. До предметних цінностей належать предмети людської діяльності, суспільні відносини та природні явища як об'єкти ціннісного відношення, які включені до їхнього кола. Суб'єктні – установки й оцінки, цілі, заборони, проекти та імперативи, які виражені у формі нормативних уявлень; тобто це способи і критерії, які є основою оцінювання певних об'єктів. Предметні і суб'єктні цінності є протилежностями, які взаємодоповнюють одна одну [7, с. 503–509]. Людина як особистість, колектив, суспільство та людство є найвищою цінністю-метою і самоцінністю [3, с. 72–79]. Її визнання проявляється в людській турботі

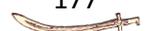

та гуманістично спрямованого суспільства на всебічний індивідуальний розвиток як універсальної самоцінної істоти, формування його сутнісних сил, про поступ людства, а важливим критерієм є загальнолюдські цінності.

Таким чином, однією із важливих складових системи національно-патріотичного виховання студентської молоді є оновлення та осучаснення матеріалів національної держави і права, їхній аналіз із позицій сучасної геополітичної дійсності.

Джерела та література

1. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т. І. Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2019. 428 с. 4 ; Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 344 с.
2. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 № 2834-IX. *Голос України*. 2022. 31 грудня. № 267.
3. Іванченко Ю. В. Соціально-філософський зміст патріотизму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 154–162.
4. Кершенштейнер Г. Що таке державно громадянське виховання? / пер. з нім. В. Сімовича (Серія «Нові виховничі шляхи»). Раштат–Київ : Раштатська друкарня «Союз визволення України», 1918. 94 с.
5. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді від 16.06.2015. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/>
6. Матящук В. П. Сучасне патріотичне виховання в школах України. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 384 с.
7. Медвідь Ф. М., Чорна М. Ф., Твердохліб А. І., Шеленговський В. В. Гуманітарна безпека України в умовах викликів XXI ст.: філософсько-правовий вимір. *The 9 th International scientific and practical conference «Dynamicsofthedevelopmentofworldscience»* (May 13–15, 2020) PerfectPublishing, Vancouver, Canada. 2020. S. 697–707.
8. Ментальність. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 369–370.
9. Ручка А. Цінності і ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. 2021. Вип. 8 (22). С. 486–497.
10. Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України № 286 / 2019.
11. Степико М. Т. Проблеми ідентифікації громадян України в умовах іноземної агресії. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2015. Вип. 18. С. 31–41.
12. Цінність. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 707–708.
13. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.
14. Щербань П. Формування національної самосвідомості в сім'ї. Київ : «Знання» України, 2002. 94 с.

УДК 378.015.31:172.15

Ольга КУЗЬМИЧ,
кандидат історичних наук, викладач Відокремленого структурного підрозділу
«Фаховий коледж технологій, бізнесу та права
Волинського національного університету імені Лесі Українки», м. Луцьк

ВИКОРИСТАННЯ ОСВІТНІХ ІНСТРУМЕНТІВ ЛОГІЧНОГО ТА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА ЗАНЯТТЯХ З КУРСУ «ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ»

Розкриваються особливості застосування елементів логічного та критичного мислення на заняттях інтегрованого гуманітарного курсу «Історія: Україна і світ».

Ключові слова: історія, мислення, логіка, мозговий штурм.

На сучасному етапі розвитку Української держави невідкладною залишається проблема формування та збереження національної ідентичності молоді та консолідація громадянського суспільства. Особлива роль у цих процесах належить історичній освіті. Вона має значний потенціал для забезпечення соціальної злагоди та єдності суспільства, зокрема і довкола історичного минулого та історичної пам'яті, які формує історична освіта. Саме тому історія як освітня компонента, на нашу думку, має вивчатися інтегровано, розвиваючи в здобувачів освіти інтерес до знань про минуле українського народу та формуючи розуміння історії і культури України у контексті світової історії.

Необхідність вдосконалення та поширення методів/методик інтерактивного навчання обумовлена зростанням об'єму історичної інформації, ускладненням та прискоренням перебігу історичних подій, виникненням суперечностей у тлумаченні певних явищ, процесів, ролі окремих осіб новітньої історії.

Важливими у навчанні курсу «Історія: Україна та світ» є формування логічного та критичного мислення здобувачів освіти. Оволодіваючи знаннями системно, в інтеграції, студент(-ка) набуде навичок здобувати та аналізувати інформацію із різних джерел, співставляти фактори, причини та наслідки політичних процесів, визначати особливості соціальної організації та культурних явищ в Україні та світі, порівнюючи їх, виокремлюючи спільне та відмінне. Сучасні заклади фахової передвищої освіти покликані готувати не лише носія продуктивних знань, а й водночас творчу

особистість, здатну застосовувати отримані знання задля подальшої конкурентоспроможної діяльності у будь-якій сфері життя. Необхідною умовою навчання, таким чином, є використання різних освітніх інструментів логічного та критичного мислення на заняттях з освітньої компоненти «Історія: Україна і світ».

Важливим підґрунтям формування логічного мислення є створення умов активної розумової діяльності здобувачів освіти на всіх етапах засвоєння історичного матеріалу. При цьому особливого значення набуває критичність логічного мислення як власна оцінка своїх думок, ретельність у перевірці рішень, намагання зважити всі аргументи.

На заняттях з освітньої компоненти «Історія: Україна та світ» використовуємо наступні освітні інструменти логічного та критичного мислення.

«Мозковий штурм» – це ефективний метод колективного обговорення, пошук рішень, що спонукає здобувачів освіти проявляти уяву та творчість, і досягається на основі вільного виразу думок усіх учасників, допомагає знаходити кілька рішень з конкретної теми. Як свідчить практика, шляхом застосування методу «мозкового штурму» всього за кілька хвилин можна визначити десятки ідей [1].

Метод дискусії/диспуту є важливим засобом формування критичного мислення здобувачів освіти на заняттях курсу «Історія: Україна та світ».

Методичний прийом «есе» також активно використовується викладачами-істориками у освітньому процесі як форма домашньої роботи.

Метод аналогій (перенесення висновків з одного історичного об'єкта на інший, подібний об'єкт) навчає опрацьовувати та осмислювати навчальний матеріал. За визначенням, аналогія – це такий умовивід, у якому рух думки відбувається від окремого до окремого, від часткового до часткового. Вихідним знанням в аналогії є знання про окремий предмет. За допомогою умовиводу за аналогією ознаки, що належать одному одиничному предмету, переносяться на інший одиничний предмет.

Прийом «Концептуальна таблиця» використовується для порівняння трьох і більше факторів або ознак.

Кластерний метод – це спосіб графічної організації матеріалу, що дозволяє зробити наочними ті розумові процеси, які відбуваються при зануренні в ту або іншу тему. Кластер є відбиттям нелінійної форми мислення. Іноді такий спосіб називають «наочним мозковим штурмом» [2].

Послідовність дій у застосуванні кластеру проста й логічна:

– Посередині чистого аркуша (класної дошки) написати ключове слово або пропозиція, що є «серцем» ідеї, теми.

– Навколо «накидати» слова або пропозиції, які відбивають ідеї, факти, образи даної теми.

– Під час запису фіксації на аркуші/дошці ключові слова з'єднується прямими лініями із ключовим поняттям. У кожного з «супутників» у свою чергу теж з'являються «супутники», установлюються нові логічні зв'язки.

Лекція зі стопами – добре знайомий і часто використовуваний методичний прийом. Особливості її використання у процесі формування критичного мислення полягає в тому, що протягом такої лекції інформація подається дозовано. Методичний прийом «**фішбоун**» формує логіку мислення, створює можливості для узагальнення та систематизації знань. «Фішбоун» (з англійської «риб'яча кістка») – прийом для формування критичного мислення, сенс якого полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між об'єктом аналізу і факторами, які на нього впливають.

Аналіз історичного джерела. Критичне читання – спосіб опрацювання текстів, який передбачає застосування під час читання мисленнєвих операцій високого рівня, що дозволяють сформулювати власну обґрунтовану думку щодо опрацьованої інформації. Текст, який пропонується здобувачам освіти до аналізу, необхідно добирати відповідно теми.

Аналіз та інтерпретація візуальних джерел (карикатура, плакат) є важливим освітнім інструментом логічного та критичного мислення на заняттях з навчальної дисципліни «Історія: Україна і світ». Фото, плакат, карикатура є абсолютно самостійними історичними джерелами і можуть нести інформації не менше, а навіть і більше, ніж текст.

Отже, важливим є розвиток критичного та логічного мислення у студентів фахового коледжу, щоб здобувач освіти отримував задоволення від роботи на занятті і мав бажання самостійно поглиблювати знання з обраної освітньої компоненти, навчився самостійно їх аналізувати і систематизувати. В основі критичного мислення лежить теза Сократа: «Я знаю те, що нічого не знаю», адже сумніви є джерелом знань. Одним з пріоритетних завдань викладачів історії є навчити дискутувати, не приймати інформацію як істинну, а вміти самостійно знайти її. Наведена методична система, апробована викладачами-істориками дає можливість активізувати мислення студентів; мотивувати та стимулювати їх діяльність; залучити усіх до творчої, продуктивної діяльності; активізувати

пізнавальний процес; розвивати пізнавальний процес; розвивати уміння логічно та аргументовано викладати матеріал; розвивати навички колективного спілкування, почуття взаємодопомоги, формувати ключові компетентності здобувачів освіти. Результативність нашої роботи демонструє ефективність застосування методів критичного та логічного мислення.

Джерела та література

1. URL: <https://happymonday.ua/jak-rozvynuty-krytychne-myslennja>
2. Ящук О. Критичне мислення як педагогічний феномен. URL: <https://sno.udpu.edu.ua/index.php/naukovo-metodychna-robota/88-rpldoldol/148-kritichne-mislennya-yak-pedagogichnij-fenomen>

УДК 94(477.82)''1929-1939''

Микола КУЧЕРЕПА,
*кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри історії України та археології Волинського національного
університету імені Лесі Українки, м. Луцьк*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1929–1939 РР.)

На основі вітчизняних і зарубіжних джерел проаналізована діяльність Організації українських націоналістів на Волині протягом 1929–1939 рр. Вказано, що організація перетворилася на досить потужну політичну силу українського національно-визвольного руху.

Ключові слова: *арешти, Волинь, державна поліція, націоналістичне підпілля, ОУН, пацифікації, саботажні акції, форми і методи боротьби.*

На процесі політичного розвитку міжвоєнної Волині відчутно позначилася діяльність Організації українських націоналістів, організаційне формування якої у краї відбулося наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся Перший конгрес (Великий збір) ОУН. В його роботі взяли участь 30 делегатів та гостей, які представляли Легію українських націоналістів (ЛУН), Українську військову організацію (УВО), Групу української національної молоді (ГУНМ) і Союз української націоналістичної молоді (СУНМ).

ОУН не була партією парламентського типу. Вона виникла як політичний рух із власною ідеологією, яку ще потрібно було розвивати.

Окрім того, на відміну від політичних партій «класичного зразка», це була суворо законспірована організація військового типу [10, с. 14].

Головним своїм завданням ОУН визначила боротьбу за об'єднання всіх сил нації для політичного визволення і побудови незалежної Соборної Української Держави на принципах інтегрального націоналізму. ОУН передбачала, що на час української революції її влада буде зосереджена в руках сильної особистості – диктатора. Після завоювання незалежності, згідно концепції ОУН, влада повинна перейти до законодавчого органу, сформованого із різних верств суспільства і країв. Цей орган мав обрати голову держави.

Економічна програма ОУН визнавала трудову приватну власність на землю, регульовану державою ринкову економіку і розвиток різних форм кооперацій. У своїй концепції побудови української держави, формування її державного устрою націоналісти особливу увагу приділяли і блоку соціально-економічних питань. У центрі його, звичайно ж, стояла земельна проблема, чи не найгостріша на той період на західноукраїнських землях. У друкованих виданнях організації йшлося про те, що ОУН буде домагатися запровадження такого земельного устрою на Україні, при якому вся земля належатиме селянам [23, с. 37]. Господарство країни мало будуватися на основі «співпраці держави, кооперації та приватного капіталу» [21, с. 132].

В аналітичному дослідженні під назвою «Monografia OUN na Wołyniu», підготовленому суспільно-політичним відділом Волинського воєводського управління у травні 1935 р., стверджувалося, що біля джерел формування націоналістичного підпілля на Волині стояла українська молодь, а конкретніше вчорашні пластуни. Це твердження ґрунтувалося на тому, що у низці повітів колишні пластуни стояли біля витоків формування організаційної мережі націоналістичного підпілля. Зокрема, у Рівненському повіті одним із організаторів націоналістичного руху був С. Семенюк, який у січні 1929 р. розпочав організацію осередків націоналістичного підпілля, основу яких склали колишні члени «Пласту» [50, s. 103]. Аналогічно процес формування організаційної мережі націоналістичного підпілля відбувався й в інших повітах Волині. Саме з діяльністю вчорашніх пластунів польські силові структури пов'язували зародження та початок діяльності націоналістичного підпілля у Володимирському повіті [50, s. 145].

У той період на Волині широкого розмаху набрала пропаганда націоналістичних ідей, однією з форм якої було надсилання закордонних пресових видань націоналістів на адреси українських культурно-освітніх організацій. Наприклад, у Горохівському повіті в липні 1928 р. поліція

виявила факт надходження з-за кордону на адресу місцевої «Просвіти» – друкованого органу Української військової організації «Сурма» [50, с. 27].

Основним джерелом поповнення націоналістичного підпілля була українська молодь, насамперед студентство, зусиллями якого були організовані ланки ОУН. Так, у 1930 р. осередок ОУН у Ковелі організував студент Варшавського університету Юрій Косач (племінник Лесі Українки) [12, с. 33], якого дещо пізніше разом з іншими 7-ма членами організації було ув'язнено [25, с.8].

Період формування і зміцнення позицій націоналістичного підпілля на Волині припав на початок 1930-х рр. Про це наочно свідчить і динаміка виступів ОУН на Волині. Коли в 1931 р. поліцією було зареєстровано 2 акції ОУН, у 1932 р. – 16, то в 1933 – більше 100 виступів [12, с. 34]. Здебільшого це були походи на козацькі могили під Берестечком, вивішування транспарантів і національних українських прапорів, поширення антипольських листівок, знищення польських державних символів (гербів) тощо [12, с. 34].

У Луцькому повіті одним з організаторів ОУН був Іван Скоп'юк – член ОУН з 1930 р., який у 1928–1929 рр. керував місцевим «Пластом», а в 1931–1932 рр. служив у польському війську [11, с. 302]. Повернувшись зі строкової служби у 1932 р., він став одним з провідних діячів націоналістичного підпілля у повіті. І. Скоп'юк залучав до ОУН молодь, з якої формувалися ланки «Юнацтва», в яких юнаки проходили військовий вишкіл та вивчали тактику партизанської боротьби. Наприкінці 1932 р. І. Скоп'юк, уже як провідник ОУН Луцького повіту, здійснював керівництво роботою українських націоналістів [11, с. 302–303]. А враховуючи ту обставину, що націоналістична ідеологія на західноукраїнських землях знайшла сприятливий ґрунт серед радикально настроєної української молоді, яку вабила романтика підпільної боротьби, то молодіжні структури ОУН «Дорост» та «Юнацтво» стали справжньою школою підпільної боротьби для молодих українців [20, с. 14].

На Волині однією з форм практичної роботи націоналістичного підпілля були походи на «Козацькі могили», де поширювалися летючки ОУН. Наприклад, такий факт був зафіксований 30 червня 1932 р. під час відзначення чергової дати битви під Берестечком, на якому було близько 5000 осіб. Під час Служби Божої невідомий, який перебував на балконі церкви, кинув у натовп близько 30 листівок ОУН, згорнутих у рулон. Вони, не розсипавшись, впали на стіл, на якому продавалися церковні свічки, і таким чином, потрапили до рук поліції. Всі листівки були надруковані на друкарській машинці. Невідомий автор, возвеличуючи подвиги

українських козаків, закликав українців здобути «Самостійну, Соборну і могутню Українську Державу» [2, с. 73].

У 1931–1934 рр. націоналістичне підпілля у Галичині здійснило ряд актів індивідуального терору, що викликали широкий резонанс. 29 серпня 1931 р. у Трускавці бойовики ОУН Василь Білас і Дмитро Данилишин вбили польського політика, публіциста, один з діячів прометеїзму Тадеуша Голувка [10, с. 14]. Польська влада 23 грудня 1932 р. нападників стратила [7, с. 1].

На Волині члени націоналістичного підпілля розповсюджували листівки, присвячені пам'яті страчених польською владою націоналістів. Наприклад, у розклеєних 16 квітня 1933 р. у селах Облапи та Гішин Ковельського повіту листівках розповідалося про напад на пошту у Городку Ягеллонському та возвеличувалися В. Білас та Д. Данилишин. У Луцькому повіті І. Скоп'юк віддав наказ організувати впродовж січня–лютого 1933 р. скорботні заходи, присвячені вшануванню пам'яті страчених націоналістів. Одночасно серед членів організації продавалися значки на «Бойовий фонд ОУН» [2, с. 77].

Готуючись до збройної боротьби, націоналісти значну увагу приділяли фізичній та військовій підготовці своїх членів. З цією метою військові референти створювали різноманітні спортивні гуртки, що функціонували при осередках організації, а також навчали своїх членів прийомам джуджитсу, орієнтуванню на місцевості, радіотехнічній та військовій справам [12, с. 35]. Націоналісти також збирали розвідувальну інформацію. За даними польської контррозвідки, близько 630 українців у період між 1929–1935 рр. збирали розвідувальні відомості [4, с. 110].

Окреме місце в діяльності ОУН займали виступи проти комуністичного підпілля та політики, яка проводилася радянською владою на території УСРР. В одній з летючок, які розповсюджувалися на Волині у 1932 р., писалося: «Над Дніпром розсілись Червоні відвічні гнобителі України... Сотками і тисячами розстрілюють більшовицькі агенти свідомих українців. Розстрілами і тортурами намагаються здушити всі прояви національної і революційної свідомости. Українських селян і робітників оставляють без куска хліба на ласку своїх посіпак... ОУН. 1 квітня 1932» [35, арк. 252].

Націоналістичне підпілля різко негативно відреагувало на політику голодомору 1932–1933 рр. Ще взимку 1932–1933 рр. організація оприлюднила за кордоном факти голодомору, а у своїх заявах ОУН акцентувала насамперед увагу на веденні силових методів боротьби з організаторами цієї нелюдської акції [6, с. 71–72]. Восени 1933 р. націоналістичне підпілля здійснило один з найрезонансніших актів терору – М. Лемик застрелив працівника радянського консульства у Львові

О. Майлова [16, с. 1]. За визначенням П. Мірчука, цей постріл «... був голосний на весь світ стріл в обороні мільйонів українців, винищуваних Москвою методами пляново зорганізованого голоду, та удар по авторитеті большевицької Москви» [18, с. 34].

На Волині, за даними команди державної поліції, члени ОУН брали участь у діяльності Комітетів рятунку України, проводячи збір коштів у їх фонд та організовували протестаційні акції [46, арк. 13].

Активну участь ОУН брала в заходах, спрямованих на захист української школи від полонізації. Широкомасштабні акції протесту, організовані ОУН, припали на другу половину 1933 р. Їх націоналістичне підпілля розпочало 20 серпня 1933 р. виступами в тих повітах, де діяли ланки ОУН [38, арк. 29]. Про масштабність запланованих та проведених заходів свідчить той факт, що в Луцькому повіті за наказом І. Скоп'юка було розповсюджено близько 2000 відозв, які він отримав зі Львова 24 вересня 1933 р. і роздав членам організації для поширення серед українського населення повіту [50, с. 89], а під час арешту Я. Бусела у вересні 1933 р. поліція вилучила понад 8 тисяч летючок та брошур, виданих націоналістичним підпіллям у зв'язку з шкільною акцією [50, с. 137]. Восени 1933 р. у багатьох населених пунктах Волині було розповсюджено відозви ОУН «Українські батьки й матері» [43, арк. 276], «Молоді друзі українські школярі» [43, арк. 280], «Український народ» [43, арк. 281] та інші видання ОУН.

«Шкільну акцію» націоналістичне підпілля використало як зручну нагоду для популяризації своїх ідей серед українського населення. В одному з рапортів волинського воєводи про цей бік діяльності націоналістів зазначалося, що волинська державна адміністрація володіла інформацією про те, що ОУН і КПЗУ під час проведення шкільного плебісциту використовували його у власних цілях і намагалися надати йому характеру політичної війни [43, арк. 283]. Рішучі дії оунівців не були марними, в окремих населених пунктах Волині їм вдалося добитися переходу школи на українську мову навчання, як це було у селі Жидичин Луцького повіту [13, с. 72]. У бюлетені Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ з цього приводу наголошувалося: «В селі Жидичин на Волині діти виступили активно проти польської школи. Зажадали української мови навчання, українських пісень. Відмовилися говорити по-польськи, рвали польські книжки, орли та портрети. До школи прийшла поліція, робила докопання, страшила тюрмою... діти не подалися. Наслідком їх рішучої постави науку від того часу ведуть виключно на українській мові» [37, арк. 11]. Хоча націоналістам не вдалося досягти поставленої мети – добитися переходу шкіл на українську мову

навчання (за винятком одиничних випадків), ця акція справила величезний ефект на тогочасне українське суспільство і ще більше зміцнила позиції організації в українському національно-визвольному русі.

Влітку-восени 1933 р. організація зазнала відчутних втрат, поліція заарештувала частину оунівського керівництва на Волині: 16 листопада заарештовано І. Скоп'юка – керівника Луцької повітової езекутиви ОУН [39, арк. 19], якого 20 серпня 1934 р. згідно з вироком Станіславського окружного суду разом з двома іншими членами організації було ув'язнено [50, s. 95].

У середині 1930-х рр., незважаючи на репресивні заходи з боку польських каральних органів, позиції українських націоналістів на Волині посилилися, а чисельний склад ОУН зріс.

Важливу роль у зміцненні позицій ОУН на Волині відіграла і діяльність керівництва КЕ ОУН на ЗУЗ. Ще на початку червня 1933 р. на конференції Проводу ОУН у Берліні та Данцігу (Гданську) новий Крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях С. Бандера сформулював власний план розбудови організації, в якому особлива увага була приділена розширенню мережі ОУН на Волині [56, с. 13].

Як бачимо, на середину 1930-х рр. організаційна мережа ОУН поступово розрослася в більшості повітів Волині. Цей процес активізувався після здійснення ОУН одного з найрезонансніших актів політичного терору – вбивства Г. Мацейком 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького.

Слід зауважити, що, на відміну від галицьких осередків ОУН, до середини 1930-х р. волинські націоналісти здебільшого у своїй діяльності актів політичного терору не практикували, займаючись в основному пропагандою ідей націоналізму. Але на початку 1935 р. ситуація змінилася. Оунівське підпілля на Волині, не полишаючи агітаційно-пропагандистської роботи, почало вдаватися і до актів терору. Впродовж першої половини 1935 р. на Волині націоналістами було вбито трьох поліцейських і декілька осіб, підозрюваних у співпраці з органами польської влади [49, s. 151].

Занепокоєна неодноразовими виступами комуністичного та націоналістичного підпілля, польська влада намагалася репресивними діями придушити антипольський рух у краї. З цією метою в ніч з 24 на 25 червня поліція провела міні-пацифікацію в Горохівському, Дубенському та Луцькому повітах. У каральних акціях проти українського населення брало участь понад 500 рядових поліцейських та 11 офіцерів поліції. Міні-пацифікацією було охоплено 48 сіл, а під час її проведення було заарештовано 41 особу. В ході

каральних акцій поліція в дев'яти випадках застосувала зброю. Було вбито 8 осіб, з яких 2 належали до ОУН і 6 – до КПЗУ [14, с. 169–170]. Окрім цього, було проведено 274 обшуки, під час яких поліція виявила та вилучила велику кількість нелегальної літератури і 3 карабіни [41, арк. 160].

Активність та рішучість ОУН у практичній діяльності, домінування в її лавах молоді, несприйняття населенням дискримінаційної внутрішньої політики польської держави на Волині – все це створювало необхідні передумови для того, щоб ОУН могла з часом перетворитися на впливову та чисельну українську політичну силу. А використання організацією силових методів політичної боротьби, оспівування та возвеличування подвигів страчених владою членів ОУН підігрівало властивий молоді романтизм боротьби за власну державу.

Нове загострення суспільно-політичної ситуації в краї викликали парламентські вибори 1935 р. ОУН закликала українське населення їх бойкотувати [34, арк. 297]. Виступи націоналістичного підпілля набирали масового характеру, а команди державної поліції усе частіше фіксували акти саботажу, здійснені членами організації на Волині. Найрішучіше націоналісти виступали проти тих українців, котрі співпрацювали з Безпартійним блоком співпраці з урядом (ББСУ) та в ході виборчої кампанії агітували на користь вищеназваного політичного блоку. Оунівці не обмежувалися погрозами на адресу таких осіб, а знищували їхнє майно. Зокрема, у Млинівській гміні Дубенського повіту члени ОУН спалили стодоли в господарстві Й. Бондарчука – заступника голови виборчого комітету ББСУ. Аналогічні акти саботажу та погрози на адресу українців, котрі співпрацювали з ББСУ, були зафіксовані поліцією також у Кременецькому повіті [41, арк. 260].

У середині 1930-х рр. волинські націоналісти готували замах на волинського воєводу Г. Юзевського, який планували здійснити у 1936 р. Але виконати задум членам організації не вдалося у зв'язку з тим, що напередодні замаху поліція заарештувала багатьох членів ОУН [13, с. 35]. Справа про підготовку замаху на волинського воєводу набула широкого резонансу. Як з'ясувало слідство, підготовка до замаху розпочалася ще в 1934 році з ініціативи КЕ ОУН на ЗУЗ, а здійснити замах мав О. Куц, учень української гімназії у Луцьку, член повітової ексекютиви ОУН. Мотиви свого вступу до ОУН у 1933 р. О. Куц пояснив тим, що бажав боротися з комунізмом, який ширився серед української молоді, а протиставитися йому, на думку О. Куца, міг лише український націоналістичний рух. Адвокат підсудного С. Шухевич намагався звернути

увагу суддів на той момент, що О. Куц намагався через приналежність до ОУН протиставитися комунізму, та шляхом пасивного опору унеможливив виконання замаху на воєводу. Вироком Луцького окружного суду О. Куца було засуджено до 9 р. позбавлення волі і 10 р. позбавлення прав [24, с. 1]. Факт, що замах на Г. Юзевського планувався КЕ ОУН на ЗУЗ, підтвердився на Львівському процесі проти керівництва КЕ ОУН на ЗУЗ, на якому О. Куц виступав уже як свідок. На запитання прокурора: «Чи був плановий атентат на волинського воєводу?», свідок О. Куц відповів ствердно, але при цьому зробив застереження, що замах був підготовлений частково [3, с. 3–4]. На цьому ж процесі щодо планованого замаху на Г. Юзевського провідник КЕ ОУН на ЗУЗ С. Бандера, торкаючись причин його підготовки, пояснив, що оунівців до його проведення стимулювала асиміляційна політика волинського воєводи Г. Юзевського [19, с. 7].

Незважаючи на репресії з боку поліції, ні на «сокальський кордон», впливи націоналістичного підпілля на Волині впродовж 1935 р. поступово зростали, а переміщення сюди частини авторитетних членів організації із Східної Галичини помітно зміцнило його кадрово та організаційно. КЕ ОУН на ЗУЗ була зацікавлена в розширенні мережі своїх осередків на Волині. Тому на початку літа 1935 р. було прийнято рішення сформувати на північно-західних землях Крайову Екзекутиву ОУН на північно-західних українських землях (КЕ ОУН на ПЗУЗ), яку очолив М. Кос, а до її складу увійшли Я. Старух як заступник крайового провідника та політичний референт, Я. Бусел – організаційний референт, І. Шубський – референт «Юнацтва», Р. Волошин – «Березюк» – ідеологічний референт та С. Пшеничний. Обласні ексективи ОУН на ПЗУЗ очолювали М. Скоп'юк, В. Робітницький та М. Мостович. Пізніше до складу КЕ ОУН на ПЗУЗ увійшли В. Сидор, який у вересні 1936 р. став військовим референтом та П. Мигаль – «Павур» [17, с. 454].

У 1935 р. на Волині діяло також шість повітових ексектив та 168 осередків ОУН. Крім цього, організація мала значні впливи і в українських легально діючих молодіжних, культурно-освітніх і господарських організаціях [12, с. 33–34]. За даними польських силових структур, впливи ОУН спостерігались у 28 українських кооперативах та громадських організаціях, що діяли в Луцькому, Костопільському, Горохівському, Кременецькому, Рівненському, Ковельському та Дубенському повітах [42, арк. 41]. Окрім цього, оунівці намагалися здобути впливи і в «Просвітянських хатах ВУО». В окремих випадках їм це вдалося. Наприклад, у гміні Дермань (Здолбунівського повіту) місцеві члени «Просвітянської хати ВУО» були

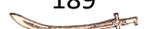
затримані поліцією за належність до ОУН. Така ситуація значною мірою пояснюється тим, що нерішуча і несамостійна діяльність лояльного до уряду регіонального волинського політичного угруповання призвела до того, що його низові ланки потрапляли під впливи націоналістичного підпілля [8, с. 110].

Таким чином, наприкінці 1935 р. позиції націоналістичного підпілля зміцнились у більшості повітів Волині. Виняток складали лише Любомльський та Сарненський. Розширення меж діяльності ОУН створило передумови для перетворення її на впливову українську політичну організацію регіону. Одночасно з цим еволюціонувала і тактика дій волинських націоналістів. Вони розпочали вдаватися й до силових методів боротьби, що знаходило свій вияв у вбивствах поліцейських. Наприклад, у липні 1935 р. у Луцькому повіті членами ОУН було вбито поліцейського [41, арк. 220], влітку 1935 р. поліцією було зафіксовано факти перерізання телефонних проводів у Дубенському та Луцькому повітах [41, арк. 220].

У 1937 р. В. Сидором було видано інструкцію щодо створення військових відділів з місцевої молоді [5, с. 91]. За його дієвої участі на Волині було створено окремі повстансько-бойові відділи «Вовки», до першої групи яких входило 25 бойовиків і діяли вони під проводом В. Макара «Сіроманця» [12, с. 35–36]. Другий такий відділ почав створюватися на Горохівщині, але у зв'язку з масовими арештами, в тому числі і В. Сидора, ці плани так і не були реалізовані [12, с. 36]. Стривожена активізацією оунівського підпілля, поліція впродовж літа 1937 р. провела арешти у 8 повітах. Було заарештовано М. Коса, І. Шубського, М. Мостовича, Л. Мостовича, Р. Волошина та інших керівників руху українських націоналістів у краї [17, с. 459]. Метою цієї акції органів поліції було послаблення позицій ОУН на Волині.

Взимку 1937 р. члени ОУН з Волині запланували розпочати підготовку до здійснення повторного замаху на Г. Юзевського. Зокрема, про це йшлося на конспіративній зустрічі членів ОУН 26 грудня 1937 р. у Львові, на якій були присутні Л. Горбачевський, Л. Либак та М. Дзівак. Така позиція членів націоналістичного підпілля диктувалася тим, що діяльність воєводи приносила шкоду українському населенню регіону, а його внутрішня політика була спрямована на відрив Волині від Галичини. Г. Юзевський забороняв розповсюджувати на Волині навіть легально видані у Галичині українські періодичні видання та книги [27, арк. 2].

Після 1935 р. змінилися і методи діяльності націоналістичного підпілля на Волині. Команди державної поліції все частіше фіксували акти саботажу, підпали та вбивства конфідентів поліції бойовиками ОУН. А спроба

розпочати у 1937 р. формування бойових підрозділів ОУН свідчила про те, що КЕ ОУН на ЗУЗ у той час розглядала лісову Волинь як основну базу для майбутнього формування повстанських загонів націоналістичного підпілля. Одночасно зростала і чисельність підпілля. Лише у Луцькому повіті наприкінці 1938 р. до ОУН, за даними команди державної поліції, належало 144 особи, частина з яких на той час була заарештована [33, арк. 1–4].

У намаганнях ОУН вибороти міцні позиції в доволі широкому спектрі українських політичних сил у краї, де донедавна значний вплив мали компартійні структури, певною мірою допомогла, як це не парадоксально звучить, і внутрішня політика радянського уряду на території УСРР. Згорання процесу українізації, голодомор 1932–1933 рр., репресії – всі ці події широко висвітлювались у тогочасній західноукраїнській пресі і викликали протестні настрої щодо більшовицького режиму і його політики в Україні. Тому діяльність оунівців, яка на Волині носила рішучий та послідовний характер, сприяла популяризації ідей українського націоналізму серед волинян. Додавали організації популярності і судові процеси над членами ОУН, про які багато писали тогочасні українські періодичні видання. Такі процеси сприяли створенню навколо імен заарештованих оунівців ореолу «героїв», борців за українську державність, що піднімало авторитет ОУН серед волинян. Ще однією важливою причиною, що обумовила зміну політичних симпатій та орієнтирів українського населення краю, була діяльність органів польської державної влади щодо здійснення «войовничого антиукраїнського курсу». Все це разом і стимулювало поступовий ріст лав ОУН.

Парламентські вибори 1938 р. були позначені новим сплеском активності ОУН на західноукраїнських землях, і на Волині, зокрема. Організація підтримала гасло про неучасть українських політичних сил у парламентських виборах. У тогочасних документах команди державної поліції увага зверталася на той фактор, що оунівці закликали українське населення Волині бойкотувати вибори [31, арк. 2]. Націоналісти рішуче і безкомпромісно виступили проти тих українців, які займали угодівську позицію. В одному з донесень команди державної поліції увага зверталася на те, що КЕ ОУН на ЗУЗ видала розпорядження про проведення терору щодо тих українців, які займали угодівську позицію на Волині [47, арк. 8]. В іншому документі команди державної поліції, що стосувався планів діяльності оунівців, зазначалося, що ОУН готувалася до проведення терористично-саботажних акцій на Волині, які мали бути спрямовані на підпали будинків осадників, а головною метою, задля якої націоналістичне

підпілля планувало здійснити ці акції, мало бути знищення «сокальського кордону» [47, арк. 5]. Активізація ланок ОУН знайшла своє практичне вираження також у вивішуванні транспарантів, поширенні летючок та відозв організації, що було зафіксовано поліцією в ряді повітів Волині. Польські каральні органи пояснювали це як зростанням чисельності ОУН, так і демонстрацією сил з метою залучення до ОУН нових членів [44, арк. 18].

Отже, діяльність ОУН поступово охопила всю територію Волині. Це свідчило про те, що організації вдалося досягти своєї мети – здобути вплив серед молоді. Здійснення членами підпілля актів саботажу, підпалів, пошкоджень ліній зв'язку створювало організації імідж захисника українців і, як наслідок, сприяло зростанню лав підпілля, а відтак забезпечувало розширення територіальних меж діяльності ОУН на Волині.

23 травня 1938 р. у Роттердамі більшовицьким агентом П. Судоплатовим було вбито голову ПУН Є. Коновальця. Влітку практично у всіх повітах Волині було поширено летючки ОУН, присвячені пам'яті Є. Коновальця. А щодо самої ОУН, то в них писалося, що ОУН була єдиним виразником повної духовної суверенності української нації [30, арк. 85].

Зміцненню позицій ОУН на Волині суттєво посприяли липневі події 1938 р., тобто прийняття виконкомом Комінтерну рішення про розпуск КПП та її складової частини – КПЗУ. Основними причинами такого рішення стало звинувачення КПЗУ в «націоналізмі» та проникненні до її керівництва «агентів фашизму» [9, с. 191]. Відтоді КПЗУ втрачала свої позиції на Волині. Натомість ОУН здобувала в краї все більше прихильників. Восени 1938 р. націоналістичне підпілля планувало провести у краї масові і потужні акції, приурочені 20-річчю проголошення ЗУНР у Львові. В ході їх підготовки КЕ ОУН на ЗУЗ відправила на Волинь 30 українських студентів – членів ОУН, котрі доправили сюди майже 19 тисяч примірників українських видань. Метою планованої акції було підняти національну свідомість українського населення Волині [45, арк. 45–46]. Проте превентивні заходи, вжиті поліцією, не дозволили націоналістам у повному обсязі здійснити задумане.

Значний вплив на внутрішньополітичну ситуацію в краї мало отримання Закарпаттям 11 жовтня 1938 р. територіальної автономії. Ця подія викликала величезне піднесення в західноукраїнському суспільстві, переважна більшість українських політичних сил розглядала її як один з етапів на шляху до відновлення української державності.

Не залишилось осторонь цих подій і українське населення Волині, насамперед члени ОУН. Участь волинян у закарпатських подіях підтверджується тогочасними документами. Наприклад, у документах

команди державної поліції знаходимо, що з Волині виїхало 5 членів ОУН, які вступили в український легіон, який формувався у Закарпатті [45, арк. 45].

Досліджуючи проблему діяльності ОУН напередодні Другої світової війни, необхідно зауважити, що, окрім політичної та саботажно-терористичної діяльності, оунівці також збирали інформацію про військові об'єкти і стан збройних сил Речі Посполитої. Влітку 1939 р. польською контррозвідкою було встановлено, що перед ОУН поставлено завдання розгорнути активну шпигунську діяльність з метою збору інформації про дислокацію польських військ на території Західної України, їх озброєння, військові склади [26, с. 228]. Ланки ОУН, що діяли на Волині, були націлені на виконання цих завдань. Під час арешту членів Луцької повітової ексекютиви ОУН А. Нагорного, С. Поліщука та члена ОУН С. Миколайчука поліція знайшла докази того, що вони збирали відомості про дислокацію та озброєння польських військ [36, арк.14, 20–21].

Ескалацію напруги у передвоєнному суспільстві на Західній Україні великою мірою стимулювала «асиміляційна політика» польського уряду. Її реалізація викликала численні протести українського населення, які проявлялись у різноманітних формах. Відповіддю на численні «паціфікаційні» акції польської поліції, військових відділів та націоналістичних організацій супроти українських установ та товариств, що активізувалися з осені 1938 р., ОУН здійснила навесні та влітку 1939 р. терористичні акції [15, с. 32]. За період з осені 1938 до 15 березня 1939 рр. було здійснено 47 акцій саботажу та 34 терористичні акції [52, s. 168].

На відміну від Східної Галичини, на Волині наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. активних виступів проти польської адміністрації ОУН не проводила, адже місцеві ексекютиви організації були знекровлені арештами. Проте вже влітку у донесенні команди державної поліції зазначалося, що у націоналістів, які уникли арештів зберігалася зброя та боєприпаси [29, арк. 1]. У листівках, які розповсюджувалися на Волині влітку 1939 р. українців закликали бути готовими до збройної боротьби з ворогами України. У відозвах ОУН, розкиданих у липні у низці населених пунктів Здолбунівського, Володимирського та Дубенського повітів, наголошувалось: «Український Народе, готуйсь! Над світом зависла буря. Тож будьмо готові, браття, до рішучої розправи з нашими відвічними ворогами – ляхами і кацапами!» [32, арк. 26]. У своєму рапорті за червень 1939 р. волинський воєвода констатував, що на Волині на волі знаходилося біля 700 членів і прихильників ОУН.

У травні 1939 р. на Волині відбувся один з найрезонансніших політичних процесів проти оунівців. 22–25 травня перед Рівненським окружним судом постали М. Кос, М. Коржан, В. Ривак, Я. Старух, М. Скоп'юк, Я. Бусел, М. Мостович, О. Бусел, С. Пшеничний, І. Шубський та інші керівники ОУН на Волині, всього 23 особи [1, с. 89]. Більшість підсудних, як свідчать матеріали цієї судової справи, були членами ОУН з початку 1930-х рр. та брали активну участь у діяльності організації і що метою їх діяльності був відрив північно-західних земель від Речі Посполитої [40, арк. 6]. Вироком Рівненського окружного суду всіх підсудних було ув'язнено на терміни від 2 до 13 років та грошових штрафів [1, с. 90].

Необхідно зауважити, що репресивні дії польської влади напередодні Другої світової війни не лише не викоринили, чи хоча б призупинили поширення націоналістичного руху, а навпаки, мали зворотний ефект, ще більше загострили польсько-українське протистояння. Небезпідставно вважаючи ОУН своїм основним противником, на самому початку війни, в ніч з 1 на 2 вересня 1939 р., польські каральні органи заарештували близько 10 тисяч українців, яких підозрювали в належності до ОУН [48, с. 129]. Ті члени націоналістичного підпілля, яким вдалося уникнути арештів, незабаром заявили про себе збройними виступами проти польської поліції, груп солдатів тощо.

Націоналістичні ланки, що діяли в той період на Волині, неодноразово нападали на постерунки поліції, помешкання осадників. Наприклад, у Здолбунівському повіті на початку вересня 1939 р. озброєні групи націоналістів вчинили збройні напади на польських осадників [28, арк. 19–27]. Більше того, вступали в бій навіть з регулярними частинами польської армії. Зокрема, в середині вересня 1939 р. загін ОУН обстріляв польські війська під час їх переправи через річку Горинь поблизу Степані (Костопільський повіт). Збройні сутички між поліцією, польськими військовими підрозділами і формуваннями ОУН відбувалися в краї до вступу на Волинь Червоної армії [51, с. 21–22].

З середини 1930-х рр. змістився й акцент діяльності підпілля. Одночасно з агітаційно-пропагандистською роботою, що домінувала в першій половині 1930-х рр., ОУН почала практикувати акти саботажу та терористичні дії, що проявилось у підпалах, убивствах поліцейських та агентів поліції. Перебуваючи під постійним пресом з боку польських каральних органів, незважаючи на численні арешти членів організації, ОУН зуміла забезпечити зростання своїх рядів, а разом з тим і впливи на українське населення Волині.

Одночасно з цим позиції й впливи ОУН на Волині у другій половині 1930-х рр. поступово зміцнилися, й організація перетворилася на досить потужну політичну силу.

Це було зумовлено кількома факторами. По-перше, передбачаючи створення в майбутньому власних збройних формувань, КЕ ОУН на ЗУЗ у середині 1930-х рр. стала розглядати Волинь з її величезними лісовими масивами як можливу базу для реалізації такого задуму. Це, у свою чергу, змусило оунівців активізувати свою організаційну й агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на залучення до організації якомога більшої кількості членів чи навіть просто симпатиків. По-друге, постановка такого завдання зумовила певну зміну форм і методів роботи націоналістичного підпілля: поряд з проведенням агітаційно-пропагандистської роботи, яка залишалась головною в діяльності ОУН, волинські націоналісти все частіше практикували акти саботажу та терористичні акції, що справляло велике враження на молодь, яка й була основним джерелом поповнення рядів організації.

Джерела та література

1. Бухало Г. В., Бухало О. Г. Суд над активістами – членами ОУН у Рівному (22–25 травня 1939 року). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. Рівне, 2005. Вип. 5. С. 87–91.
2. Бухало О. Г. Естафета патріотичної слави. До питання вшанування Організацією Українських Націоналістів подвигів козаків та борців за щастя народне у ХХ столітті. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. Рівне, 2005. Вип. 5. С. 72–78.
3. Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. *Новий час*. 1936. 18 червня. Ч. 135 (2250). С. 3–4.
4. Веденєєв Д. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів (1920–1930 рр.). *Пам'ять століть*. 2001. № 4. С. 109–116.
5. Виздрік В. С. Військово-патріотична діяльність УВО-ОУН серед української молоді Галичини (1920–1939 рр.) : дис. ... канд. іст. Наук : 20.02.22 ; захищена 19.03.2004 ; затв. 9.06.2004. Львів, 2004. 178 с. Бібліогр.: с. 159–178.
6. Вронська Т. В., Осташко Т. С. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. ХХ ст. проти голодомору в УСРР. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 65–81.
7. Грицай О. Два хлопці гинуть за Україну (Тіням Василя Біласа і Дмитра Данилишина). *Розбудова нації*. 1933. Січень–лютий. Ч. 1–2 (60–61). С. 1–3.
8. Давидюк Р., Кучерепа М. Відносини Організації українських націоналістів (ОУН) і Волинського українського об'єднання (ВУО) у 1931–1939 роках. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки*. 1999. № 5. С. 107–111.
9. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 199 с.

10. Кульчицький С. В. Ідеологія і практика українського праворадикального руху в довоєнній Польщі (1920–1939 рр.). *Історія в школах України*. 2002. № 3. С. 11–15.
11. Кучерепа М. М. «Таємний борець» (Про долю І. В. Скоп'юка). *Роді наш красний*. Луцьк: Вид-во «Вежа», 1996. Т. 1. С. 302–308.
12. Кучерепа М. М., Дмитрук В. Г., Прокопчук В. І. Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). Луцьк: Редакційно-видавнича група «Реабілітовані історією». 1994. 60 с.
13. Кучерепа М. М. Зародження та діяльність на Волині українських політичних партій та громадських організацій в 1921–1939 рр. *Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1995. Вип. 1. С. 69–78.
14. Кучерепа М. М. Міні-пацифікації на Волині 1935 року. *Велика Волинь: минуле й сучасне*: матеріали Міжнар. наук. краєзнавчої конф., жовтень 1994. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. С. 169–170.
15. Кучерепа М. М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки*. 2001. № 1. С. 27–34.
16. Микола Лемик перед наглим судом. *Новий час*. 1933. 1 лист. Ч. 243.
17. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / за ред. С. Ленкавського. Т. 1. 1920–1939. Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. 639 с.
18. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. Хмельницький: Поділля, 1992. 144 с.
19. Останнє слово підсудних. Великий процес ОУН у Львові. 23 українці на лаві підсудних. *Новий час*. 1936. 29 червня. Ч. 144 (2259).
20. Пальчевський Р. С. Український молодіжний рух на західноукраїнських землях (20–30-і рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2000. 20 с.
21. Постанови Конгресу Українських Націоналістів. *Розбудова нації*. 1929. Березень–квітень. Ч. 3–4 (15–16). С. 131–134.
22. Сватко Я. Місія Бандери. Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. 64 с. : іл.
23. Сціборський М. ОУН і селянство. Видання «Розбудови нації», 1933. 44 с.
24. У справі замаху на воєводу Г. Юзевського. *Українська нива*. 1936. 1 лют. Ч. 4 (495).
25. Хроніка. *Сурма*. 1933. Червень. Ч. 6.
26. Швагуляк М. М. Україна в експансионістських планах германського фашизму (1933–1939). Київ: Наукова думка, 1983. 245, [1] с.
27. Інформації агента поліції «Колодинський» про дії членів Організації українських націоналістів (ОУН) 6.11.1937 – 23.01.1938. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 7057. 2 арк.
28. Інформації про діяльність членів ОУН. 10.12.1936 – вересень 1939. Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 5917. 49 арк.
29. Інформації повітових поліцій про діяльність членів ОУН. 23.05.1939 – 28.08.1939. Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 7900. 7 арк.
30. Інформації поліції про діяльність членів УВО и ОУН. 7.08.1931 – 9.06.1939. Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2859. 187 арк.
31. Звіт про вибори в сейм. 1938 рік. Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 13а. Спр. 864. 17 арк.
32. Ситуаційний звіт за липень 1939 року. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4641. 27 арк.
33. Списки членів ОУН і їхнє територіальне розположення на Волині. 1938 рік. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4342. 42 арк.

34. Справа Мандзюка Никифора та інших засуджених по ст. 97 КК у Володимирському повіті Волинського воєводства. 22.10.1936 – 18.02.1937. Держархів Волинської обл. Ф. 191. Оп. 1 Спр. 478. 311 арк.

35. Справа на Гоюка Миколу і Столярчука Миколу, засуджених за приналежність до ОУН (с. Романов). 25.09.1933 – 31.10.1936. Держархів Волинської обл. Ф. 191: Луцький окружний суд м. Луцьк. Оп. 1. Спр. 241. 263 арк.

36. Справа Поліщука Семена та ін. обвинувачених в приналежності до ОУН. 11.02.1939 – 14.08.1939. Держархів Волинської обл. Ф. 191. Оп. 1. Спр. 1285. 92 арк.

37. Справа Процюка Тимофія, Процюка Володимира і Киселя Василя, обвинувачених в приналежності до ОУН. 9.07.1934 – 23.04.1935. Держархів Волинської обл. Ф. 191. Оп. 1. Спр. 250. 333 арк.

38. Інформації Луцької повітової коменди державної поліції про діяльність ОУН, членів КПЗУ. 10.01.1932 – 14.09.1936. Держархів Волинської обл. Ф. 269 : Луцький повітовий комісаріат державної поліції м. Луцьк Волинського воєводства. Оп. 1. Спр. 111. 42 арк.

39. Інформації Луцької повітової коменди державної поліції про діяльність українських націоналістичних організацій. 4.01.1934 – 31.12.1934. Держархів Волинської обл. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 123. 162 арк.

40. Справа Коса Миколи і інших обвинувачених в приналежності до ОУН 15.04.1939 – 26.05.1939. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської області). Ф. 32. Оп. 36. Спр. 2. 178 арк.

41. Звіти і рапорти Волинського воєводського управління и бригади «Волинь» Корпусу прикордонної охорони про суспільно-політичне становище на території воєводства. 9.01.1935 – 20.12.1935. Державний архів Рівненської області. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 74. 330 арк.

42. Огляд Волинського воєводського управління про діяльність політичних партій і товариств на території воєводства. 2.01.1936 – 21.09.1936. Державний архів Рівненської області. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 78. 155 арк.

43. Проект програми Комуністичної партії Польщі. Огляд Волинського воєводського управління про селянські хвилювання на території воєводства. 2.01. – 14.09.1933. Державний архів Рівненської області. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 62. 376 арк.

44. Переписка з Дубенським повітовим староством про нагляд за діяльністю «Гуртків сільської молоді» на території повіту. 4.04.1935 – 11.01.1938. Державний архів Рівненської області. Ф. 87: Дубенське повітове управління государственной полиции. Оп. 1. Спр. 329. 24 арк.

45. Переписка с постерунками державної поліції про нагляд за діяльністю Українсько-націоналістичних організацій. 10.01.1937 – 8.09.1938. Державний архів Рівненської області. Ф. 100. Оп. 1. Спр. 2080. 72 арк.

46. Вказівки Рівненського повітового управління державної поліції про нагляд за діяльністю ОУН і ін. націоналістичних українських організацій на території міста Рівне. 29.11.1933 – 28.12.1933. Державний архів Рівненської області. Ф. 112: Перший комісаріат державної поліції м. Рівне. Оп. 1. Спр. 126. 15 арк.

47. Вказівки повітового управління государственной полиции державної поліції про нагляд за діяльністю членів ОУН. Без дат. Державний архів Рівненської області. Ф. 113. Оп. 1. Спр. 245. 9 арк.

48. Chyra-Rolicz Z. Rola spółdzielczości w procesie umacniania się ukraińskiej tożsamości narodowej (koniec XIX w. – 1939 r.). *Stosunki polsko-ukraińskie w XVI – XX wieku*. Akademia Podlaska w Siedlcach, Instytut historii, Ludowe towarzystwo naukowo-kulturalne oddział w Siedlcach: IHAP – Siedlce, 2000. S. 104–130.

49. Kuczerepa M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939. *Przegląd Wschodni*. T. IV. Zeszyt 1 (13). 1997. S. 139–155.

50. Monografia OUN na Wołyniu. Державний архів Рівненської області. № 858. 180 s.

51. Piotrowski C. Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej dywizji piechoty Armii Krajowej. Warszawa, 1993. 254 s.

52. Sowa A. L. Postawy społeczności ukraińskiej w okresie kampanii wrześniowej 1939 roku. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. T. I–II. Kraków, 1992–1993. S. 167–172.

УДК 902.034.4:908(477.82)

Юрій МАЗУРИК,

член Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, археолог,
м. Луцьк

СТАРОСІЛЬСЬКИЙ МОНОКСИЛ – «ПРА-ПРА-ПРАДАВНИЙ РОДИЧ» КОЗАЦЬКОЇ ЧАЙКИ

Розглядається випадкова знахідка човна-довбанки (моноксил) на річці Стир біля села Старосілля Волинської області. Подано опис човна; конструктивна особливість; стислий огляд результатів аналізів лабораторних досліджень; хронологічна приналежність до пізньосередньовічної доби тощо. Конструкція старосільського човна на даний час єдина із відомих нам знахідок, однак спільні риси (порода дерева; довжина човна; принцип керування судном тощо) відомі в описі козацьких човнів для військових морських походів, тобто загальновідомої легендарної козацької чайки. Розширюється теза дослідника козацької доби Г. Гуртового, що у формуванні козацької верстви приймали участь і прибулі з Волині, які зокрема, привносили свій досвід у суднобудівну галузь.

Ключові слова: Волинь, р. Стир, моноксил, пам'ятка суднобудування, козацька чайка.

Волинська земля завжди була тим невичерпним резервуаром, звідки низове козацтво одержувало чи не найбільше свого вояцького поповнення.

Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Луцьк. 2000. С. 43.

У війську козацькому вітрам нестися,
Торкнутися серцем тієї краси. ...
А кожна знахідка – то радісне свято.
То ж варто для цього трудитись і жить.
Гуртовий Г. Іди в краєзнавство. 19.XII.2004

У 2015 році Волинська археологічна колекція поповнилася випадковою знахідкою човном-довбанкою доби пізнього середньовіччя. В кінці серпня на річці Стир між селами Копилля і Старосілля Маневицького району Волинської області, в урочищі Гострий кут місцевими жителями випадково було виявлено давній човен (іл. 1, 2). Потужний алювіальний шар від 3 до 5 метрів над човном, свідчив про доволі довгочасне перебування його

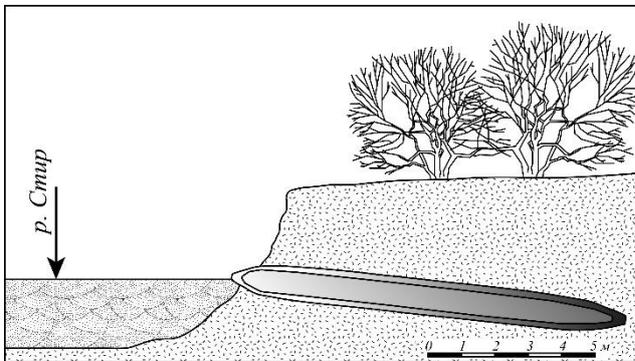

Ілюстрація 1. Мазурик Юрій, 31 серпня 2015 року, правий берег річки Стир, урочище Гострий кут, перший день дослідження човна-довбанки

Ілюстрація 2. Річка Стир правий берег, урочище Гострий кут, човен-довбанка на дні котловану

Ілюстрація 3. Схема відслонення човна-довбанки в правому березі заплави річки Стир

Ілюстрація 4. З легкої руки краєзнавця Володимира Чопюка, це перше фото, яке обійшло всі ЗМІ (з права біля човна Мазурик Юрій)

Ілюстрація 5. Річка Стир, урочище Гострий кут. Роботи по підйому човна

в похованому стані (іл. 3). Підйом знахідки 02.09.2015 р. (іл. 4, 5) став сенсаційною новиною і відгукнувся не лише у обласних ЗМІ, а по всій країні.

А перед гідроархеологами підйом давнього старосільського човна поставив лише цілу вереницю питань... Однак поступово наша знахідка все ж розкрила деякі свої таємниці [3, с. 24; 4, с. 130; 5, с. 320].

Треба відзначити, що серед дослідників на цей час немає єдиної думки, що це за плавзасіб. Одні припускають, що це тільки заготовка і в подальшому потрібно було верхні краї бортів розводити в сторони, а потім

набивати на борти дошки, щоб збільшити внутрішній об'єм човна. Другі, що така форма човна не має стійкості на воді і він міг плисти тільки у парі з таким же човном, тобто за принципом сучасного катамарану. А ще, що два таких човна були основою плавучого млина. Та інші версії і гіпотези. Розглянемо і ми цей загадковий артефакт детальніше.

Конструктивна особливість човна

Довгочасове перебування в сильно насиченому водою шарі мулу і піску сприяло хорошій збереженості човна. Він повністю зберіг початкову форму. Човен виготовлений із цільного стовбура діаметром до 1,15 м., загальна довжина знахідки 12,20 м, висота від днища до верхнього краю у середньому 0,95 м. Від корми до носа видовбаний суцільний відсік. У поперечному перерізі човен повністю зберігає природну округлість стовбура із зрізаним зверху сегментом. По облаштуванню всього човна, конфігурації бортів і збереженим в деталях обробки їх країв, можна судити, що човен повністю закінчений, слідів кріплення для нарощування бортів не виявлено (іл. 6). Слідів весельних упорів теж не виявлено, очевидно для греблі застосовувався простий спосіб, коли кожен човняр тримав індивідуальне весло в обох руках.

Ілюстрація 6. Човен-довбанка на березі пожежної водойми у смт. Маневичі

Треба відмітити, що у старосільського човна є конструктивна особливість, а саме подібність за формою носової і кормової частин. Це вказує на однакове функціонування цих частин, таким чином і на специфіку управління ним на воді. У підводній частині ніс і корма мають підзори протяжністю біля двох метрів, тобто вони загострені та підняті

відносно днища і утворюють водоріз. Підзори зокрема, дозволяли під час плавання підходити ближче до берега та зручно швартуватися. Привертає увагу днище у цих частинах: підводній частині корми та носа надані гострі обводи, вони вирізані у формі кіля. Хоча кіль слабо розвинутий, однак він беззаперечно дозволяв при русі човна занизити опір води і тим самим збільшити його ходовість та керованість. Покращені гідродинамічні якості старосільського човна свідчать про високий професійний рівень тогочасних майстрів, адже одним із критеріїв швидкості виступає повнообвідна форма носа і корми судна. Без сумніву, надана корпусу човна форма, дозволяла автономне плавання.

Подібність за формою носової частини вказує, що тут знаходився ще один стерновий, який приймав спільну участь у керуванні судном. Очевидно, що характер річки (течія, круті повороти, вузькість річки, мілини тощо) диктував свої умови для виготовлення такого типу човна. Така універсальна конструкція враховувала в разі потреби зменшувати радіус повороту. І головне – ця конструкція передбачала швидко міняти на протилежний напрямок рух човна. Тобто команда у разі потреби могла зупинитися і зразу ж плисти у зворотному напрямку, не розвертаючи сам човен, що надавало переваги у маневреності [6, с. 90–94].

Привертають увагу розміри відсіку, які дозволяють припустити, що команда човна могла складатися до десяти чоловік. Як відомо, десяткова організація суспільства тісно пов'язана з військовою справою.

Таким чином, знахідку можна віднести до високобортних човнів-довбанок (судна класу «ріка»), які могли виконувати функції торгово-військових суден, що мають подовгасті пропорції, крупні розміри і значний екіпаж. Рульові весла на носі і кормі дозволяли рухатися з однаковою легкістю в будь-якому напрямку, що вказує на його маневреність і особливість керування на воді, тобто двостороннього ходу.

Оскільки човен виготовлений із цільного стовбура дерева і відповідною технологією, в основному видовбуванням (сокира, тесло, струг, скобель тощо), то такі човни мають назви: човен-довбанка, або човен-однодревка. В археологічній літературі ще широко вживається термін – моносил (з грецької: «один» і «дерево»). Знайдений він був на прилеглій території до села Старосілля тому в наукових публікаціях він отримав назву Старосільський моносил [8, с. 155-166].

Результати аналізів щодо датування та породи дерева

Уже при першому огляді, про давній вік човна вказувало те, що він був знайдений під трьохметровим шаром ґрунту. А також, що він був

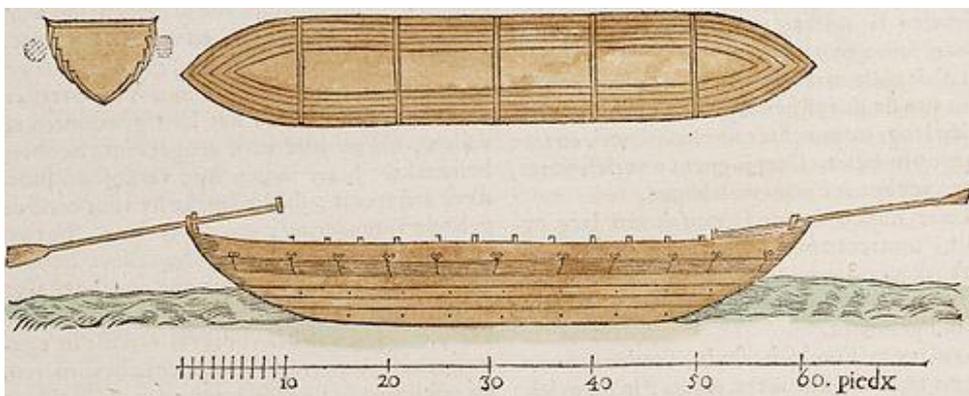

використовувалась для виготовлення човнів, ночов, дуг, лопат, тощо. Питання де був виготовлений човен за браком археологічних артефактів залишається відкритим. Гіпотетично човен міг приплисти із любого регіону басейну Дніпра, але на нашу думку нема підстав відхиляти і його місцеве походження. Принаймні археологічна знахідка біля с. Старосілля свідчить, що такий тип човнів був відомий волинському населенню.

Старосільська знахідка і генезис річного суднобудування у пізньосередньовічну добу

Описана конструкція старосільського човна на даний час єдина із відомих нам **знахідок**. Однак спільні риси (порода дерева; довжина човна; принцип керування судном тощо), які зберігаються і в більш пізніший час, ми знаходимо в книзі «Опис України» (1650 рік) французького інженера Гійома Левассера де Боплана, автор описує козацькі човни для військових морських походів (судна класу «ріка-море») [1, с. 71]. Його повідомлення у вітчизняній історіографії стало хрестоматійним, але для нас воно важливе настільки, що заслуговує на повне відтворення: *«Коли козаки задумують свій морський похід [...] будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 – завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться із стовбура човнового дерева – верби або липи – завдовжки 45 стіп. Боки обрामовуються і доповнюються дошками 10–12 стіп завдовжки і на одну стопу завширшки. Вони скріплюються їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так як це робиться у звичайних річкових човнах. Роблять це доти, доки човен не досягне висоти 12 стіп і ширини в шістдесят стіп, розширюючись і підвищуючись догори. Та ця праця більш зрозуміла з рисунка, який я згрубша накидав. [...] Ставлять два стерна – по одному з кожного кінця, як це можна бачити на рисунку (іл. 8). Човни їхні дуже довгі, і якби треба було швидко плисти назад, то човен мусив би витратити багато часу, на розвертання».*

Ілюстрація 8. Рисунок козацького човна для військових морських походів (за Г. Л. де Бопланом)

Отже проаналізуємо текст детальніше.

1. *«Зводяться із стовбура човнового дерева – верби [...] – завдовжки 45 стін»*. Стопа (французька) старовинна міра довжини $28,8 \text{ см} \times 45 = 12,96 \text{ м}$. Як уже згадували старосільський човен виготовлений із цільного стовбура верби білої, довжиною 12,20 м., тобто менший на 0,76 м. від основи козацького човна, враховуючи що різниця незначна (6,2%) можемо констатувати, що розміри дуже близькі. Тобто пропорції старосільського моноксила відповідні пропорціям кільової основи козацьких човнів.

2. *«Ті човни не мають корми»*, тобто носова і кормова частини подібні за формою, що добре проглядається на рисунку.

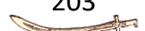
3. *«Ставлять два стерна – по одному з кожного кінця [...] якби треба було швидко плисти назад, то човен мусив би витратити багато часу, на розвертання»*. Конструктивна особливість човна дозволяла рухатися з однаковою легкістю в будь-якому напрямку, тобто судно двостороннього ходу.

Співставляючи писемні дані Боплана з конструктивними особливостями археологічної знахідки біля села Старосілля, можемо припустити про широкі хронологічні рамки (принаймні перша половина XV – перша половина XVII століття) побутування особливого принципу керування, що свідчить про довготривале існування цієї суднобудівної традиції на Дніпровському басейні [6, с. 90–94].

Як бачимо, хоча вище описані судна віддалені один від одного у часі і просторі, але мають ряд спільних рис, що вказує на еволюційний процес у суднобудуванні, принаймні два його етапи.

Отже, за конструктивними особливостями Старосільський моноксил можна вважати – «пра-пра-прадавним родичем» козацької чайки.

Із вище сказаного підтверджується теза дослідника козацької доби Григорія Гуртового, що у формуванні козацької верстви приймали участь вихідці з різних регіонів України, зокрема їх частину становили і прибулі з Волині [2, с. 43]. Які зокрема і привносили свій досвід у суднобудівну галузь. Як правило в окремо взятому регіоні Дніпровського басейну була своя школа суднобудування. Досвід представників цих шкіл у козацькому середовищі проходив процес взаємовпливів різних суднобудівних традицій. На основі збагаченого досвіду майстрів, будувалися добре пристосовані до місцевих умов козацькі флотилії. Хоча козацькі човни не були повноцінними морськими кораблями, але сила запорізьких флотилій полягала в професіоналізмі команд, які вміло користувались фактором

несподіваності і маневреності. Цей фактор лежав в основі традицій цих швидкохідних штурмових суден, які прославилися своєю боездатністю і мобільністю.

Розвиток суднобудування у козаків налічує не одне століття. На жаль серед великої кількості задокументованих та музеєфікованих стародавніх човнів на теренах Східної Європи на сьогодні ми не маємо знахідок, які можуть бути однозначно співвіднесені із конструкцією чайки. Але ми не виключаємо вірогідності відкриття у майбутньому таких пам'яток, які дозволять простежити послідовність їх розвитку.

Таким чином, на водних теренах України в пізньосередньовічну добу функціонували судна особливого типу (судна класу «ріка» – старосільський моноксил і «ріка-море» – козацький човен за Бопланом), призначені для ведення бойових дій на воді, з можливістю двостороннього ходу.

В перспективі подальші археологічні дослідження нададуть можливість для всебічного вивчення розвитку річного суднобудування, а також виокремити регіональні суднобудівні школи, зокрема волинську, яка внесла свій вклад у генезу окремих типів суден.

Використані джерела

1. Боплан Г. Опис України. Київ, 1990.
2. Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Луцьк, 2000.
3. Мазурик Ю. М., Хомич П. М. Знахідка човна-довбанки на річці Стир на Волині. *Археологічні дослідження в Україні 2015 рік* : зб. наук. пр. Київ, 2016. С. 22–24.
4. Мазурик Ю. М., Хомич П. М. Випадкова знахідка моноксила доби пізнього середньовіччя на річці Стир (Волинське Полісся, 2015 рік). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 25. С. 129–133.
5. Мазурик Ю. М., Хомич П. М. Мазурик Ю. М., Хомич П. М. Пам'ятка суднобудування басейну річки Стир, човен-довбанка доби пізнього середньовіччя, знайдений біля с. Старосілля. *Старий Луцьк*. Луцьк, 2016. Вип. XII. С. 313–320.
6. Мазурик Ю. М. Старосільський моноксил: особливість керування на воді і подібність цього принципу у козацькій суднобудівній традиції. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 90–94.
7. Мазурик Ю. М., Мамчич Т. І., Песецак К. Старосільський моноксил як пам'ятка багатівікових дерев (моделювання). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти* : матеріали 66–67 всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 30-річчю від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 6–7 грудня 2019 року, м. Луцьк : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, О. Калішук, А. Шваб. Луцьк, 2019. Вип. 66–67. С. 119–124.
8. Мазурик Ю. Музей одного експоната: Старосільський моноксил першої половини XV століття. *Волинський музейний вісник* : наук. зб. Вип. 12. / упоряд. Є. І. Ковальчук. Луцьк, 2022. С. 155–166.

УДК 929:37.015.31:175.15-053.6](477.82)

Петро МАЗУР,
кандидат медичних наук,
директор Кременецького медичного фахового коледжу імені Арсена Річинського;
Галина ГОЛУБ,
заступник директора з гуманітарної освіти та виховання
Кременецького медичного фахового коледжу імені Арсена Річинського;
Євгенія ГОРОШКО,
завідувачка відділенням
Кременецького медичного фахового коледжу ім. Арсена Річинського, м. Кременець

ПОГЛЯДИ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО НА ВИХОВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглядаються погляди Арсена Річинського на виховання української молоді. Працюючи лікарем у Володимирі Арсен доклав багато зусиль для популяризації серед молоді Волині та їх батьків пластового способу життя. У липні 1925 року заклав два курені – чоловічий та жіночий, створив пластову бібліотеку та крамницю пластових товарів. В 1930 році у Львові видав книгу про пластунський рух «До щастя, слави і свободи».

Ключові слов: Арсен Річинський, Пласт, виховання української молоді.

Арсен Річинський – лікар, громадський діяч, етнолог релігії, педагог, фотограф у свої роботах піднімав питання виховання української молоді. Про гігієнічне виховання він писав у своїй книзі «Курс гігієни» (науки про здоровля) [1].

За мету даної роботи було вивчити погляди Арсена Річинського на виховання української молоді за його книгою «До щастя, слави і свободи» [2].

У розділі «Про деякі сторони нашого національного характеру та про виховання волі» А. Річинський пише: : «чи вдасться нам витворити сильні характери, з великим почуттям відповідальности, а заразом сміливі, відважні, скорі в рішенню, енергійні в діланню, неугнуті, – від того буде в значній мірі залежати наша будучність. Коли будемо старатися плекати лише характери послушні, пасивні, готові в тяжких хвилиах свою волю підпорядковувати комусь сильнішому, то до здібности самоуправи ніколи не дійдемо. Навіть найвищий розвиток демократичного устрою вимагає пануючих вдач, приказуючих, здисциплінованих» [2, с. 7–8].

Необхідність такого виховання Арсен Васильович обґрунтовує тим, що «довголітня неволя» сформувала «специфічно рабську душу пересічного

українця», який все нарікає на своїх і стелиться перед чужими. Звідси недовір'я у свої сили, недооцінювання своєї праці і рідної культури, гризня між собою, брак солідарности, нездатність до організованої громадської праці, тобто занепад життєвого інстинкту самозбереження та соціального інстинкту. У поведінці раба щезає почуття впевненості, виникає залежність, безініціативність, ослаблюється воля. Діставши свободу, народ тужить за паном, полишений на власну долю.

Арсен Річинський звертається до світового досвіду виховання гармонійно всесторонніх характерів у молоді: в «сільських виховавчих закладах» Англії, «індіанських хлопців» або «товариства березової кори» в Америці, скавтіngu в Польщі, Бельгії, Франції та інших.

Хто ж може виховати всесторонньо розвинутуї патріотичну молоду людину. Школа? Спортивні організації?

На думку автора «школа працює виключно лише до розвитку ума, занедбуючи інші сторони молодої душі», а «спорт дбає лише про фізичний розвиток тіла».

Тому, стверджує А. Річинський таку систему виховання молоді може забезпечити скавтіng-пласт. Саме український «Пласт» є тим лікувальним засобом, який може зцілити хворобливі ознаки національної вдачі, зміцнюючи свідому моральну волю, виковуючи тверді, здисципліновані характери [2, с. 12].

Мету, зміст та завдання Пластової виховної системи А. Річинський розкриває у другому розділі праці «В пласті росте новий люд». Розкривається значення організації для розвитку української нації: «Наш труд – це праця для майбутнього всіх народів. Ми будуємо основи будучого ладу... Бо чи не матиме весь нарід, отже й кожна його одиниця, користи з того, як з нас, української молоді, виросте у пласті сильне, здорове покоління, яке розумітиме як слід свої обов'язки супроти власної суспільности і цілого людства, вмітиме бачити і передбачувати небезпеки й боротися з ними...» [2, с. 17], «Наші заняття дуже ріжнородні, але всі вони змагають до великої ідеальної цілі, якою є краща доля нашої Вітчизни. Щоби ріжними дорогами зайти до цієї цілі і не розсівати наших сил, ми завели в себе- лицарські, військові, козацькі, чи як їх хочеш назвати, звичаї... Цей устрій і наша карність нагадують потроху державу, потроху військо. Але це не лише зверхня форма, яку остаточно мусить мати кожна суспільна організація. Одначе зміст нашої діяльності не пуста військова муштра, йно гарне, ріжнородне ідейне життя в товаристві добрих, чемних

і веселих товаришів» [2, с. 18]. А. Річинський підсумовує, що «пласт є організацією молоді для всестороннього патріотичного самовиховання», «є своєрідною державою – з своєю владою, законодавством, фінансами, пресою, мистецтвом». У цій державі непорушний авторитет має влада, яка обирається самими пластунами і тому зобов'язує їх до послуху.

Українці, впевнений А. Річинський, повинні прийняти ідею авторитету, бо «раб завжди кориться тільки чужому авторитетові не вміючи й не бажаючи узнати владу свою, проти котрої він усе бунтується. Тим часом не навчившись послуху своїй владі, ніхто не зможе вимагати послуху від інших. Треба самому вміти слухатися, щоби вміти приказувати. Виховання волі до того й змагає, щоби наказ мав ту твердість і моральну силу, які змушують до невідмовного послуху, – а послух, щоби мав ту свідомість, яка потрібна, щоби чин приніс користь для загального діла» [2, с. 19].

Пластова виховна метода, продумана до дрібниць, випробувана, доцільна і легка у застосуванні до молоді, зважаючи на фізичні, психічні та інтелектуальні якості.

У підрозділах праці «Серед лицарів грізних», «Як зашумить Сокіл-гора» А. Річинський ділиться своїми враженнями від перебування у таборах пластунів у Галичині та Закарпатті.

Арсен Васильович описує пластування у пластових таборах, які є наочними зразками пластової держави, що трохи нагадують «колишню Січ Запорізьку» і виглядають як «мін'ятура національної держави». Висвітлює організацію проживання, побуту, навчання і виховання дітей 7–14 років у таборі новиків в резиденції митрополита А. Шептицького біля підніжжя гори Лютої та в пластових таборах на Сокалі для юнацтва.

А. Річинський щиро радіє з того, «що діти змалечку проходять таку національно-громадську школу», якої, на жаль, не було під час його шкільних років, коли історію і літературу України таємно вивчали у підпільному шкільному гуртку. «Нині українська дітвора великим гуртом співає свій гімн і віддає почесь національному прапорові», з гордістю зауважує автор [2, с. 26].

А. Річинський зауважує, що напрямок виховання пластової молоді викладений у пластовому законі: Пластун словний, сумлінний, точний, ощадний, справедливий, увічливий, братерський і доброзичливий, корисний, зрівноважений, слухняний пластовій старшині, пильний, дбає про своє здоров'я, любить красу і дбає про неї, завжди доброї гадки [3, с. 183–186].

Як бачимо, перелік включає у себе риси характеру людини, що відповідають ідеалам християнської етики та які сприяють формуванню гармонійної особистості. Цікаво, що обов'язком кожного пластуна є зробити щодня хоча б одне добре діло, не чекаючи за це нагороди: «свідомість зробленого добра є найвищою нагородою для чоловіка» (Сенека) [2, с. 32].

Перебуваючи серед пластунів, Річинський робить висновок про значення такого виховання: «Так невсипущою муравлиною працею закладаються підвалини на майбутнє. Якими виростуть ці діти – з якими ідеалами та з яким запасом духовних сил вони підуть у життя – такою буде й доля народу» [2, с. 37].

А. Річинський звертає увагу і на гендерне виховання: «розлетілися по цілім краю юнаки... з готовністю до діла, хоч би серед бурі і небезпек, тепер збираються дівчата – по ту таємну силу, яка має вказати, якою має бути Мати-Українка, який вона повинна виростити молодняк, потрібний народові... Чи не залежала наша багатовікова недоля від нашого жіноцтва, яке ще зовсім непідготовлене до своєї ролі, передавало дітям з матірних грудей отруйні соки рабської покори й лінощів, та змалечку вже присипляло здорові прояви ковання своєї долі...» [2, с. 38].

«Для нас, українців, пластова виховання потрібно важне: воно не тільки гартує молодь фізично і духовно, не тільки забезпечує нам кадри вишкolenих борців, але й служить добрим засобом до направи від'ємних сторін нашої національної вдачі», підсумовує А. Річинський. [2, с. 57].

Отже, оптимістична назва брошури «До щастя, слави і свободи» націлює читача на віру у краще майбутнє рідної української землі.

«Не зломим ми своїх присяг...

Веде нас гордо вільний стяг

До щастя, слави і свободи!» [2, с. 57].

Праця А. Річинського не втратила своєї актуальності до сьогоднішнього дня і є корисною усім, хто займається вихованням молоді – педагогам, психологам, організаторам позанавчальної роботи, громадським активістам.

Джерела та література

1. Річинський А. Курс гігієни (науки про здоров'я). Ізяслав, 1919. 228 с.
2. Річинський А. До щастя слави і свободи. Львів, 1930. 57 с.
3. Тисовський О. Життя в пласті : посібник для українського пластового юнацтва. Торонто, 1997. С. 183–186.

УДК 930.25(438-25):94(477.82)''14/15''

Юрій МИЦИК,

*доктор історичних наук, професор,
головний науковий працівник Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України, м. Київ*

З ПЕРГАМЕНТНИХ ДОКУМЕНТІВ АРХІВОСХОВИЩ КРАКОВА ПРО ЛУЦЬК І ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ XV–XVI СТ.

Анонсуються пергаментні документи архівосховищ Кракова про Луцьк і Володимир-Волинський XV–XVI ст.

Ключові слова: *Луцьк, Володимир-Волинський, пергаментні документи XV–XVI ст.*

Давня історія Волині і зокрема Луцька й Володимир-Волинського багато в чому непряно. Свою негативну роль у цьому відіграв брак джерел через стихійні лиха, війни, а також імперської політики Московії, спрямовану на денаціоналізацію українців. Однак пошуки науковців в архівосховищах дозволяють пролити світло на події давно минулих літ. Інколи цю роботу полегшують здобутки істориків інших країн, насамперед Польщі. Так польська дослідниця Яніна Томашевич видала опис пергаментних документів, які зберігаються в архівосховищах Кракова: Бібліотека Чарторийських і Національний музей (1). На жаль, з трьох томів цього опису у нашому розпорядженні було тільки два. Отже, вкажемо на документи про Луцьк і Володимир-Волинський у хронологічному порядку, зберігаючи їх номер у каталозі. Є ще документи, котрі вказують на осіб, які в той чи інший спосіб були пов'язані з Луцьком та Володимиром-Волинським (луцькі й володимирські судді, депутати, підкоморії, писарі тощо).

Сподіваємося, що ця інформація допоможе краєзнавцям в пізнанні минулого рідного міста.

Національний музей

№ 13. 5.11.1427 р. Луцьк. Князь Свидригайло Ольгердович надає Івану Мушаті село Шклін (Склень) у Луцькому повіті. Цю грамоту писав писар Свидригайла Юшко.

№ 50. 3.04.1502 р. Краків. Польський король Олександр підтверджує луцьким зем'янам Лазарю Ламану Васьковичеві і братам його, дітям «Путятиновим», надання великого князя Свидригайла Ваську, батькові Ламана, с. Оздун, яке лежить у Луцькому повіті на р. Полонка, та с. Грушовно на р. Стоход.

№ 162. 15.03.1600 р. Варшава. Король Речі Посполитої Сигізмунд III підтверджує фундацію капітули у Володимирі уніатським митрополитом Іпатієм Потієм від 10.05. 1599 р. Потій заснував капітулу і надавав їй с. Десятину в Луцькому повіті.

Бібліотека Чарторийських

№ 917. 8.01.1539 р. Луцьк. Марія Михайлова Козичина дарує своїм сином від першого шлюбу (Михайлу й Федору Гулевичам) третину своїх добр Довге.

№ 918. 10.01.1539 р. Луцьк. Вона ж записує їм же дві частини тих же добр у заставу на 400 коп грошей.

№ 929.15.07.1540 р. Вільно. Король Сигізмунд III на прохання Михайла та Федора Гулевичів затверджує записи їх матері на Довге.

№ 972. 13.05.1548 р. Луцьк. Петро Чаплич Шпановський з дружиною Марією Михайлівною Козичанкою відступають 1/6 частину материнських добр Довге Федору Гулевичу, луцькому єпископу, і його дітям за 100 коп грошей.

№ 1578. 6.07.1578 р. Львів. Король Стефан Баторій на прохання Малофія Івановича, священника П'ятницької церкви у Володимирі, затверджує вирок, виданий князем Костянтином Острозьким. Цей вирок стосувався суперечки за землю між о. Малофієм та о. Йосипом Гораїним, священником церкви св. Якима та Анни на володимирському замку; також підтверджує право П'ятницької церкви на спірну землю і прилучає цей документ у формі випису з володимирських гродських книг.

Джерела та література

1. Tomaszewicz J. Katalog dokumentów pergaminowych Muzeum Narodowego w Krakowie.-Kraków, 1992; Tomaszewicz J. Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie.-Kraków, 1991. Część II. Dolumenty z lat 1506–1828.

УДК 930.94(477=411.16)”16”

Юрій МИЦИК,

*доктор історичних наук, професор,
головний науковий працівник Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України, м. Київ*

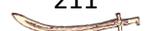
ЦІКАВИЙ ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ СТОСУНКІВ XVII СТ.

На основі документальних матеріалів реконструюється один цікавий епізод з історії українсько-єврейських стосунків XVII ст.

Ключові слова: українсько-єврейські стосунки, XVII ст.

Історія українсько-єврейських взаємовідносин тривалий час висвітлювалася в історіографії та ЗМІ упереджено, через що в свідомості частини євреїв закорінилися стереотипи, в т. ч. стереотип про іраціональний антисемітизм українців. Закріпленню подібних стереотипів сприяло й те, що в т. зв. «советской історіографії» дослідження даної проблеми було практично неможливим і тому її замовчували. Тільки в самостійній Україні спостерігається зріст зацікавлення історією україно-єврейських взаємовідносин. Так, даній проблематиці було присвячено спеціальний номер журналу «Сучасність» [1], де були опубліковані статті як дореволюційних, так і сучасних українських та єврейських дослідників. Стислий огляд історіографії цієї проблеми був даний нами в одній із статей [2], а в іншій наводився архівний документ про втечу у 1602 р. єврея з Берестя-Литовського на Запорозьку Січ і його вступ до лав Війська Запорозького [3].

Цього разу нам пощастило знайти в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ) в Києві документ про подію, яка мала місце у волинському містечку Народичі (колишній райцентр сучасної Житомирської області) [4]. 28.09.1686 р. на городський уряд в місті Овруч перед намісником Михайлом Сингаївським прийшов народицький міщанин Шломка Лейбович з проханням внести до городських книг судовий декрет (постанову) від 26.04.1686 р. У цьому декреті йшлося про єврейку Геню (Ханю), дочку Нахіма з Коростишева, котра служила у Лейбовича як ключниця й шинкарка. Вона обвинувачувалась у тому, що перед Великоднем, коли до Шломки

приїхав з Корця його рідний брат Шлоймо, обікрала свого господаря на 162 таляра і срібла на 4 гривні. Вкрала також і певні речі (спідницю, пояс, простираadlo тощо). Видно вона це розглядала як посаг, бо втекла до козацького полковника Данила Хорола, осавула частини Війська Запорозького, яка прибула на постій до Народич. На жаль, точніше не можемо сказати про цю частину і мету її перебування на Волині. Чи це були лівобережні гетьманці чи правобережні (це ймовірніше) теж невідомо. На другий день Геня вихрестилася і дещо пізніше вийшла заміж за згаданого Хорола. Тим часом Лейбович подав на неї позов, та вона відмовилася явитися на суд, але сам Хорол просив про винесення вироку. Діставши його, Хорол і його дружина-вихрестка погодилися стати перед судом в присутності представників влади, своїх товаришів, зокрема овруцького вікарія ксьондза Домініка Деркіновича, братів Лейбовичів і пообіцяли повернути вкрадене, виплатити компенсацію і перепросити останніх. Справа Гені була щасливо розв'язана... Нижче подаємо повний текст цього документу (додаток 1).

Цей епізод стосується історії повсякденності, однак проливає трохи світла на історію українсько-єврейських взаємовідносин другої половини XVII ст. Згадаємо, що в цей же час через вихрещення став козаком родоначальник відомого козацького роду Марковичів, дочка якого Анастасія стала дружиною гетьмана Івана Скоропадського і ревною християнкою, покровителькою православних храмів і монастирів. Подібних випадків добровільного вихрещення було багато і вони суперечать міфу про антисемітизм українців.

Джерела та література

1. Сучасність. 1992. № 8.
2. Мицик Ю. До питання про українсько-єврейські взаємовідносини напередодні і в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. *Соціально-гуманітарний вісник*. Дніпропетровськ, 1998. № 1 (16). С. 39–48.
3. Мусык J. Zyd na Siczy Zaporozkiej w XVII w. *Biuletyn Zydowskiego Instytutu historycznego w Polsce*. Warszawa, 1993. S. 65–66.
4. ІР НБУВ. Ф. 61. № 1566.

Додаток 1

1686, травня 6 (квітня 26). Народичі. Судове рішення

«Решение третейского суда, которым еврейка Геня, выкрестившаяся и вышедшая замуж за есаула, запорожского полка полковника Данила Хорола,

присуждается к возвращению вещей, украденных ею при побыте от еврея, у которого она была в услужении. 1686 апреля 26.

Року тисеча шестьсот девятьдесят осмого месяца септембра второгонадцать дня.

На вряде кгородском в месте его королевское милости Овручом передо мною, Михалом Сингаевским, наместником кгородским на тот час подвоеводства генералу воєводства Киевского и книгами нынешними кгородскими киевскими stanąwszy oczewiście Szłomka Lejbowicz, mieszczanin narodycki, pisarz prowentowy, dla wpisania do ksiąg niniejszych dekret ten przyjacielski z podpisami rąk w sprawie, w tym że dekrete wyrażonej, stały i ferowany per oblatam podał, prosząc, aby przyjęty i wpisany był. A tak ja na ten czas urząd, ten dekret do ksiąg przyjmując, czytałem, który tak się w sobie polskim pismem pisany ma.

Roku tysiąc sześćset ośmdziesiąt szostego miesiąca aprila dwudziestego szóstego dnia.

Przed nami, niżej na podpisie mianowanemi, i wysadzonemi do osądzenia niżej opisanej między stronami sprawy przyjaciółami od jego mości pana Daniła, pułkownika Wojsk Zaporoskich jego królewskiej mości, przytoczyła się sprawa o osądzenie żydówki bywszej, imieniem Heni po żydowsku, córki Nachima żyda z Korostyszowa, która od ojca swego oddana do żyda tutejszego narodyckiego obywatela imieniem Szłomy Lejbowicza, pisarza prowentowego, miasta starego Narodycz za przyjaciółkę oraz i służę, u którego wszystkimi kluczami i pieniędzmi, jako też i szynkiem zawiadowała. Tedy za przyjściem do Narodycz Wojska pułku pomienionego jego mości pana Daniłowego, w którym pułku zostają za assawułę bytnością pan nazwiskiem Choroł. Ta tedy żydówka nazwana Henia, znać upodobawszy sobie pomienionego pana Choroła, będącego assawułę pułku jego mości pana Daniła, w szabasz ich żydowski przed wielkanocną sobotę, mając w rękę swoich klucze od zbiorów i ubostwa pana Szłomy Lejbowicza, wybrała u niego z skrzynie, to jest u pomienionego Szłomy Lejbowicza, gotowych pieniędzy tałów lękwowych sto sześćdziesiąt i dwa srybra łomowego grzywień cztery. Które srybra kosztowało pana Szłomie Lejbowicza złotych sześćdziesiąt i dwa dobrej monety; spodnice grubrynową nową, kosztującą tegoż pana Szłomy Lejbowicza tałów dziesięć dobrej monety, kabat złocisty aksamitny karmazynowy z koronami, kosztując tegoż Szłomę Lejbowicza złotych ośmdziesiąt monety dobrej. Poszewek trzy poduszkowych, płutna szwabskiego, dwie wyszywane jedwabiem karmazynowym, a trzecią czarnym i prześcirać płutna szwabskiego, wyszywane jedwabem karmazynowym, którą poszewki i prześcirać kosztowało pana Szłomę Lejbowicza tałów pięć dobrej monety, zawoj jedwabnym z szlakiem złotym za niego tałów bitych cztery, pas jedwabny, za ten pięć raz Henia tegoż czasu, gdyż obaczyła, że do pana Szłomy Lejbowicza przyjechał brat jego rodzony z Wołynia z miasta Korca imieniem Szmojło Lejbowicz i u tego, gdy pierwszy sen w nocy zamoł, odwiązawszy klucz od pana, ukradła z skrzyńki tałów bitych ośmdziesiąt i z tym

wszystkim tejże nocy do pana Choroła gospody z piątku na sobote Wielkanocną poszedszy. W sobote Wielkanocną nazajutrz wykrzciła się na wiarę chrześcijańską i za tegoż pana napotym Choroła zamaż poszła. Gdyśmy tedy na dzisiejszym terminie przed nas za pozwoleniem wysadzeniem nas od jego mości pana Daniła, pułkownika Wojsk Zaporoskich jego królewskiej mości, i na tę skargę pomienionych Szłomy [...].

Tedy ona, pomieniona Chania, po żydowsku uporem narabiając, stawać do osądzenia naszego nie chciała. Co widząc, jego mość pan Daniło, pułkownik, upraszał nas, abyś my dekretowali. My tedy tak tę sprawę osądzamy, nakazujemy, aby bywsza Henia, a terazniejsza pani Chorołowa, assawulicha, z panem Chorołem, małżonkiem swoim, wróciła panu Szłomie Łejbowiczowi, pisarzowi prowentowemu starego miasta Narodycz, tałerów łewkowych ośmdziesiąt i dwa, srybra łamanego grzywień cztery, spodnicę grubrynową i kabat aksanitny, poszewki i prześcirałdo albo za te srybro, spodnice, kabat i poszewki takse wysz opisane zapłacili wże taż terazniejsza pani Chorołowa rok u pana Szłomy Łejbowicza służyła, tedy jej za jej usługę tę ośmdziesiąt tałerów łewkowych przysądzamy tej. Co się zaś tycze wziętych karze przez też bywszą Henie, a terazniejszą panią Chorołową, u brata Szłomki Łejbowicza u Szmojła Łejbowicza tałerów bitych ośmdziesiąt, nakazujem tymże, aby wcale tę summę Szmojłowi Łejbowiczowi pani Chorołowa z panem małżonkiem poodwróciła, to jest ośmdziesiąt tałerów bitych, którym dekretom tak pomieniony jego mość pan Daniło, pułkownik, jako pan Choroł i żony jego bywsza Henia, a terazniejsza pani Chorołowa, asawulicha pułku jego ności pana Daniła, pułkownika Wojsk Zaporoskich jego królewskiej mości, kontentowali się i przy nas obiecali panu Szłomie Łejbowiczowi i Szmojłowi Łejbowiczowi tak pieniądze, jako i srybro łamane, spodnice, kabat, proszewki i prześcirałdo powracać i obodwoch panów Łejbowiczów za ten występki i takową uczynność, że za rok ośmdziesiąt tałerów łewkowych paniej Chorołowej od pana Szłomy Łejbowicza przysądziłyśmy, przeprosić i podziękować przyobiecali. Do którego dekretu naszego ferowanego, tak jego mości pan Daniło, pułkownik, jako i pan Choroł i pani Chorołowa prosili nas o podpis rąk naszych. My tedy, jako tej sprawy sędziowie i wzyci wysadzeni przyjaciele, do tego dekretu za prozbą ich mościów podpisujemy się.

Działo się w Narodyczach roku i dnia wysz pomienionych i miesiąca.

У того декрету приятелского подписы рук тими словы:

Ustnie prosony przejaciel od Daniły, pułkownika jego królewskiej mości, do podpisu tego dekretu ksiądz Dominik Derkinowicz, wikary owrucki, byszowski ordynis, praedikatorum manum propria. Jako ustnie proszony przyjaciel do podpisu podpisuje się Jan Jakubowski, namiestnik grodzki owrucki, ustnie proszony będąc do tego należyty dekretu podpisie się przyjaciel Aleksander Koziński manum propria. Maciej Ciechanowski. Котори же то декрет за поданем и просбою выш менованое особы подавающее, а за моим урядовым принятjem до книг нынешних есть вписанъ.

(НБУВ. ІР. Ф. 61. № 1566. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документу запис: «Киевская городская, № 7, лист 203»).

УДК 908(477):[37.015.31:172.15]

Олександр ПОВАР,
директор музею історії освіти «Волинські Афіни», викладач історії
Фахового коледжу «Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
ім. Тараса Шевченка», м. Кременець Тернопільської області

РОЛЬ ВИВЧЕННЯ КРАЄЗНАВСТВА ПРИ ФОРМУВАННІ ПАТРІОТИЗМУ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

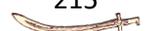
Розглядається важливість краєзнавства як інструменту для формування патріотизму серед молоді. Акцентується увага на зв'язку між вивченням рідного краю та розвитком почуття національної гордості, історичної та культурної ідентичності. Вивчення місцевої історії, культурних традицій та природних ресурсів допомагає створити емоційний зв'язок з батьківщиною, сприяє розвитку громадянської свідомості. Краєзнавство розглядається як важливий компонент патріотичного виховання, який сприяє всебічному формуванню свідомих громадян.

Ключові слова: краєзнавство, патріотизм, освіта, національно-патріотичне виховання, формування ідентичності, інноваційні методи навчання, проектна діяльність, краєзнавчі квести, студентські конференції, виховання молоді.

На сучасному етапі історії України існує велика необхідність посилення національно-патріотичного виховання молоді, формування нового покоління українців, що діють на основі національних та європейських цінностей. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, держави, нації. Краєзнавство у даному випадку виступає важливою складовою національно-патріотичного виховання, оскільки пізнання «малої батьківщини» – важлива передумова формування національно свідомої особистості, її активної участі в житті держави.

Краєзнавство як засіб патріотичного виховання розглядалося у працях таких класиків педагогіки як: М. Драгоманов, Т. Б. Грінченко, М. Грушевський, та ін. Виховання у дітей любові до рідного краю та Батьківщини у педагогічній теорії та практиці досліджують Т. Бондаренко, М. Чепіль, О. Вишневський, О. Сухомлинська та інші.

Виклики сьогодення актуалізують національно-виховний аспект краєзнавства, вимагають застосування поряд з традиційними також інноваційних методик та технологій роботи. Сучасний підхід до організації краєзнавчих досліджень полягає у використанні нових форм і методів

роботи, які поєднують навчання та виховання в одне ціле шляхом перетворення теоретичних знань на конкретні практичні вміння й навички або компетентності. Новітні технології не лише сприяють формуванню систематичних знань, але і стимулюють пізнавальний інтерес, ініціативу, допомагають краще зрозуміти нові поняття й засвоїти вже відомі. Краєзнавча діяльність дає змогу її учасникам максимально виявити свої можливості для розвитку та самовдосконалення. Нетрадиційні форми гурткових занять, креативні підходи до виховних заходів дозволяють випробувати свої сили, використати отримані знання, принести реальну користь, публічно показавши результат.

Сьогодні краєзнавчі матеріали особливо актуальні, оскільки:

- по – перше, вони є тим ланцюгом, який пов’язує вивчення глобальних подій історії з подіями малої батьківщини – рідним краєм;
- по – друге, завдяки краєзнавству відбувається залучення молоді до пошукової, науково – дослідницької діяльності;
- по – третє, очевидний виховний аспект краєзнавчих матеріалів у формуванні громадянської позиції, почуттів патріотизму, збереженні пам’яті до минулих подій, гордість за здобутки предків, вшанування людей старшого покоління та виховання небайдужості.

Використання краєзнавчих матеріалів сприяє:

- відпрацюванню колективних способів роботи (студенти навчаються сприймати матеріал, підготовлений товаришами, дискувати, аналізувати, прислуховуватися до думок інших);
- розвитку умінь, навичок, самостійної роботи (аналіз історичних документів, складання повідомлення, виступу, написання реферату, підготовка презентації тощо);
- залученню до творчого пошукового процесу;
- активізації пізнавальної діяльності студентів як активних учасників навчально – виховного процесу;
- виховній роботі з учнівською молоддю;
- виявленню талантів (художніх, технічних, дослідницьких) [8].

Беззаперечним є той факт, що застосування краєзнавства позитивно впливає на вивчення та поглиблення навчального матеріалу. Жвавий інтерес, зацікавлення процесом навчання, пошуковою діяльністю у студентів викликає використання фотоматеріалів, історичних документів, експонатів, літературних джерел, відеоматеріалів тощо.

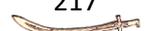
Проведення краєзнавчої роботи включає різноманітні форми і методи, як інноваційні, так і традиційні, що дозволяє всебічно та поглиблено досліджувати краєзнавчі об'єкти. Доповнення традиційної екскурсії інноваційним майстер-класом, організація під час тематичного походу квесту, презентація на книжковій виставці власних публікацій посилює ефективність заходу, сприяє перетворенню студентів на активних учасників навчально-виховного процесу. Завдяки синтезу традиційних та інноваційних методів учасники краєзнавчої діяльності не тільки поглиблюють та поширюють знання про історію свого народу та краю, але відчують себе співучасниками славетних подій, долучаються серцем до минулого, вчаться дієвої любові до країни.

Щоб перетворити теоретичні знання на конкретні практичні вміння й навички, поєднати пізнавальну та виховну складову краєзнавчої роботи, використовуються такі інноваційні методи роботи, як метод проєктів, наративний метод, студентські науково-практичні конференції, краєзнавчі квести, тренінги з національно-патріотичного виховання.

Метод проєктів у краєзнавстві є ефективним інструментом для розвитку практичних навичок та глибшого пізнання рідного краю. Його суть в тому, що студенти або учасники створюють та реалізують власні проєкти, досліджуючи історію, культуру, природу чи інші аспекти свого регіону. Такий підхід стимулює самостійність, творче мислення та активне залучення до процесу навчання, одночасно сприяючи формуванню національної ідентичності та патріотизму. Цей метод є ефективним і цікавим, оскільки стимулює самостійну діяльність і креативність.

Наративний метод у краєзнавстві спрямований на вивчення рідного краю через особисті історії, розповіді та спогади. Він дозволяє учасникам не лише ознайомитися з фактами, але й глибше зануритися в культурно-історичний контекст, розуміючи події через призму людських досвідів. Використання наративів допомагає зробити краєзнавчу роботу емоційно насиченою та доступнішою, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу і розвитку емоційного інтелекту.

Студентські науково-практичні конференції у краєзнавстві є платформою для обміну досвідом та представлення результатів досліджень. Вони сприяють розвитку наукового мислення, навичок публічних виступів і наукової дискусії. Під час таких заходів студенти мають можливість представити власні краєзнавчі проєкти, обговорити актуальні проблеми регіонального розвитку та отримати відгуки від науковців і колег,

що допомагає формувати професійні навички та сприяє поглибленню знань про рідний край.

Краєзнавчі квести – це інтерактивна форма навчання, яка поєднує вивчення рідного краю з елементами гри. Учасники виконують завдання, що стосуються історичних, культурних та природних об'єктів регіону, переміщуючись між локаціями. Такий підхід сприяє не тільки глибшому засвоєнню матеріалу, але й розвитку командної роботи, креативності та навичок вирішення проблем. Краєзнавчі квести роблять процес пізнання цікавим, захоплюючим та інтерактивним.

Тренінги з національно-патріотичного виховання спрямовані на формування у молоді любові до Батьківщини, гордості за свою національну спадщину та активної громадянської позиції. Під час таких тренінгів учасники знайомляться з історією, традиціями, культурою своєї країни, а також вивчають сучасні виклики та цінності. Ці тренінги допомагають розвивати патріотичні почуття, відповідальність перед суспільством та готовність захищати національні інтереси.

Отже, вивчення краєзнавства відіграє ключову роль у формуванні патріотизму у здобувачів освіти, сприяючи усвідомленню власної національної ідентичності та зв'язку з рідним краєм. Завдяки поєднанню теоретичних знань і практичної діяльності, учні не лише дізнаються про історію, культуру та природу свого регіону, але й активно залучаються до збереження та примноження його спадщини. Інноваційні методи, такі як проекти, квести, науково-практичні конференції та тренінги, дозволяють зробити процес навчання інтерактивним та емоційно насиченим, що сприяє глибшому усвідомленню важливості національних цінностей і вихованню справжніх патріотів.

Джерела та література

1. Гарбузюк Т. В. Деякі аспекти основ сучасного національно-патріотичного виховання. *Вісник Луганського державного педагогічного університету: Педагогічні науки*. 2015. № 7. С. 142–147.
2. Зазуліна Л. В. Педагогічні проекти : наук.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. 40 с.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / за ред. О. В. Сухомлиської. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 7–13.
4. Осмолівський А. Від навчального проекту до соціальної самореалізації особистості. *Шлях освіти*. 2000. № 2. С. 34–37.
5. Солод Л. С. Формування національної свідомості та патріотизму студентської молоді. *Національно-патріотичне виховання в технікумах і коледжах* : зб. ДУ «НМЦ інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності ВНЗ «Агроосвіта». 2016. С. 46–49.

6. Солод Л. С. Національно-патріотичне виховання студентської молоді : матеріали обл. наук.-практ. конф. «Реалії та перспективи національно-патріотичного виховання у вимірі сучасності». 2015. С. 353–357.
7. Солод Л. С. Краєзнавство як засіб національно – патріотичного виховання : матеріали наук.-пошукової конф. Донецького обл. палацу дитячої та юнацької творчості. Слов'янськ, 2017. С. 132–136.
8. Соловар В. В. До проблеми краєзнавства з національно-патріотичного виховання дітей та молоді в позашкільній освіті : матеріали наук.-пошукової конф. Донецького обл. палацу дитячої та юнацької творчості. Слов'янськ, 2017. С. 168–172.
9. Українська педагогіка в персоналіях. XX століття / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005.
10. Чепіль М. М. Краєзнавство як чинник патріотичного виховання в українській педагогічній думці (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Дніпропетровського університету: Педагогічні науки*. 2015. № 1 (9) С. 38–44.

УДК 94:355] (477):613.8]:37.09

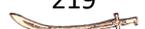
Наталія ПОЛЩУК,
завідувач відділу освітньої та інноваційної діяльності
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти;
Валентина КАМІНСЬКА,
методист відділу освітньої та інноваційної діяльності,
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк

ВИКОРИСТАННЯ КОЗАЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ НУШ

Акцентовано увагу на використанні оздоровчих традицій українського козацтва в освітньому процесі НУШ, впровадженні інноваційних технологій у формуванні мотивації учнів до здорового способу життя, здійснено розгляд основних принципів здорового способу життя козака-воїна, складових здоров'я.

Ключові слова: *здоровий спосіб життя, козацькі традиції, козацтво, НУШ, освітній процес, інноваційні технології, освітні квести, Січ, складові здоров'я.*

Проблема збереження й зміцнення здоров'я людини за всіх часів була однією із ключових у суспільстві. Здоров'я нації – це показник цивілізованості держави, що відображає рівень її соціально-економічного розвитку, головний критерій доцільності та ефективності всіх сфер діяльності людини. Інтерес до питань здоров'я викликаний насамперед соціальним замовленням суспільства на особистість, здатну до здорового способу життя та соціальної активності.

У вирішенні цієї проблеми великого значення набуває здоров'язбережувальна діяльність сучасного закладу освіти. Адже школа – це не тільки установа, куди протягом багатьох років дитина ходить вчитися. Заклад загальної середньої освіти забезпечує безпечні та нешкідливі умови навчання, режим роботи, умови для фізичного розвитку та зміцнення здоров'я, формує гігієнічні навички та засади здорового способу життя учнів (вихованців) [5].

Тому, на нашу думку, надзвичайно важливою для організації здоров'язбережувального освітнього процесу є використання національного підходу, а саме: оздоровчих традицій українського козацтва, впровадження інноваційних технологій у формуванні мотивації учнів до здорового способу життя. Особливої ваги набуває це питання в період війни.

Історія донесла до нас безліч фактів про високий рівень здоров'я українського козацтва. Народні приказки «козацька сила», «козацьке здоров'я», «козацький дух», які використовуються як захоплення, свідчать про те, що народна пам'ять зберегла про козаків те, що вони були абсолютно здоровими людьми. Духовність, здоров'я, фізична загартованість, козацьке братерство, лицарська слава, честь – є гідними цінностями і цільовими орієнтирами для здійснення виховного процесу серед сучасної української молоді.

Оздоровчі традиції українського козацтва досліджували і описували у своїх працях історики, письменники, краєзнавці, освітяни, зосереджували свою увагу на готовності і умінні українських козаків боротися за волю і свободу рідного народу, захищати національні інтереси, систематично вдосконалюватись, займатись саморозвитком, веденням здорового способу життя.

Дослідник історичної спадщини Г. О. Гуртовий писав: «Кожен край, кожен регіон нашої Української держави має свою козацьку історію. Всі країни пишаються тим, що вони є нащадками того славного козацького лицарства. Пишаються тим, що Україна є козацькою державою, а українці – козацьким народом» [2, с. 9].

Краєзнавець Григорій Гуртовий зазначав, що є сотні свідчень про те, що волиняни, як і весь український народ, є нащадками козаків – того славетного лицарства, яке віками виборювало собі волю, одвічне право жити, творити, мати свою солов'їну мову, звичаї, віру, свою державу. У своїй книзі «Волинь – край козацький» Григорій Гуртовий писав: «Тут народилися і виростили, здобули освіту, гартували козацький характер

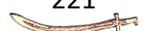
багато козацьких ватагів, навіть окремі гетьмани, полковники. Це – Остафій, Михайло і Богдан Ружинські, легендарний засновник Запорізької Січі Дмитро Іванович Вишневецький-Байда, три полковники Гуляницькі і чимало інших. У козацькому реєстрі 1581 року тільки одного полку є 74 волиняни. У реєстрі 1649 року козаків і старшин з Волині сотні і сотні...» [1, с. 244].

Видатний історик Д. І Яворницький розглянув важливі компоненти, що забезпечують міцне здоров'я українського козацтва: харчування, побут, умови праці, рухова активність [6, с. 183].

Розгляд історичних прикладів зміцнення здоров'я, виліковування хвороб, зняття стресів після воєнних дій козаками, підтверджує, що вони досить ефективно вміли використовувати народні засоби оздоровлення й загартовування. В мирні дні, звичайне повсякденне життя запорізьких козаків у Січі, як писав Д. І. Яворницький складалося наступним чином: «Козаки вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку. Час від сніданку до обіду козаки проводили по-різному: хто об'їжджав коня, хто оглядав зброю, хто вправлявся у стрілянні, хто лагодив одяг, хто просто лежав на боці, попахкував люлькою-носогрійкою, розповідаючи про власні подвиги на війні чи слухаючи розповіді інших, або викладав плани нових походів» [6]. Слід зауважити, що ранній сніданок сприяв забезпеченню організму козака енергією на цілий день, а виконання військових вправ після сніданку сприяло руховій активності та вдосконалення бойових умінь козаків.

Козаки і під час відпочинку постійно удосконалювали особисту бойову майстерність і фізичну форму, вони дуже любили танцювати і співати пісень. Вершиною бойового мистецтва козаків був гопак, який з часом перетворився в народний танець. Козацькі танці мають швидкісно-силовий характер, що є цінним для виховання якостей бійця.

Дозвілля запорізького воїнства заповнювалося своєрідними змагальними вправами, що мали військово-прикладний характер: бою навкулачки, «навхрест», «на ременях», змагання в плаванні на човнах, змагання в бігу, перетягування воза та линви, бій на колоді, метання списа та довбні, армреслінг (козацьке рукоборство не за спеціальним столом, а лежачи грудьми на землі). Найулюбленішими у козаків були ігри та змагання на силу, витривалість, прудкість, змагання-герці, найбільше охоча до яких була січова молодь.

Варто зазначити, що у запорожців було обов'язковим правилом дотримання безпеки під час виконання воєнних вправ, щоб берегти здоров'я козаків, відповідальність за які брали на себе старші, досвідчені козаки. У перших воєнних походах вихователь пильно опікувався своїм джурую, доки той не набуде певного досвіду і не стане повноцінним козаком. У свою чергу, джура мав усіляко дбати про свого вихователя і беззаперечно виконувати всі його накази, демонструючи при цьому швидкість, дотепність та кмітливість.

На сучасному етапі у вихованні підростаючого покоління важливу роль відведено Всеукраїнській дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі «Сокіл» («Джура»), однією з важливих форм якої є проведення в її рамках різних заходів національно-патріотичного виховання, що сприяють набуттю дітьми та молоддю досвіду патріотичних дій, усвідомленні патріотичного обов'язку, поглибленого вивчення історії України.

Важливою умовою здоров'я козаків було різноманітне, збалансоване, поживне харчування. Варто зазначити, що козаки не робили з їжі культу, адже в основному був актуальним військовий побут, проте раціон харчування був побудований на природній здоровій калорійній їжі роздільного харчування. Популярними у походах були різні сорти риби (щука, карась, лини, лящі, соми), а також в'ялена, сушена, солена риба, риб'ячий жир.

Характерна особливість козацьких страв – це їх легка засвоюваність організмом, адже основою козацької кухні була українська народна кухня, що добре адаптована до організму українців. Народні українські страви згадував у своїй поемі «Енеїда» Іван Котляревський, козацькі страви описував Григорій Гуртовий. Популярною їжею на Січі були кашоподібні страви з різних зернових: соломаха (житнє борошно, густо зварене з водою й засмажене олією), тетеря (рідка пшоняна каша, до якої під час кипіння додавалося кисле житнє тісто, вживалася також з риб'ячою юшкою, жиром, молоком чи просто водою), щербя (рідко зварене борошно на риб'ячій юшці), братко (рідка пшоняна каша), кулеші (страва української кухні, зварена з пшоняних круп, яку козаки щодня варили під час військових походів). Однією з особливостей харчування козаків було незначне споживання печеного хліба, адже борошно не завжди було в достатній кількості [1, с. 366; 6].

Отже, незламний, здоровий козацький дух зберігався завдяки законам, що були на Січі: здорове харчування, життя в гармонії з природою, бойове

братство, свобода, рівність, справедливість, можливість вільно висловлювати свою думку. Варто зазначити, що сам спосіб життя козака формував у нього всі чотири складові здоров'я: фізичне, духовне, психічне і соціальне.

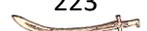
У процесі формування здорового способу життя у сучасного молодого покоління варто використовувати наступні принципи ЗСЖ козаків: постійно вдосконалюйся, постійно тренуйся, постійно загартовуй своє тіло, постійно вдосконалюй свою душу, допомагай тим, хто потребує допомоги, шануй природу, бо ти є її часточка, люби мистецтво, красу, постійно вивчай, шануй, досліджуй коріння свого роду, бо це допомагає в житті, пам'ятай, що сильна душа – твоє здоров'я, твоя сила [4, с. 93, 94].

Козацькі традиції, козацькі перемоги, долі славних козацьких гетьманів допомагають українському народу бути мужньому, незламному, героїчному, прикладати неймовірні зусилля у захисті рідної країни від російських окупантів, заново переглянути сторінки нашої історії, осмислити її заради кращої долі нашої Батьківщини та її громадян.

Відділом освітньої та інноваційної діяльності Волинського ІППО було проведено соціологічне дослідження щодо впровадження інноваційних технологій в освітній процес, зокрема квест-технології. Позитивним фактором є переконання освітян у тому, що застосування квест-технології підвищує ефективність і якість навчання (70 %), що кваліфікованому вчителю обов'язково володіти квест-технологією (58,3 %), що використання квест-технології є необхідною умовою підготовки та проведення сучасного уроку (40 %) [3, с. 30].

Працівниками відділу були розроблені освітні програми семінарів-практикумів підвищення кваліфікації педагогів: «Основи впровадження квест-технології в професійній діяльності педагога», «Розвиток професійних компетентностей педагогів засобами квест-технології», «Музейна педагогіка в практиці сучасного закладу освіти», «Розвиток краєзнавчих компетентностей педагогів та учнів закладу загальної середньої та позашкільної освіти», «Здоровий спосіб життя в козацькій традиції».

Окремо розглянемо освітню програму «Здоровий спосіб життя в козацькій традиції». Її особливістю є використання освітнього квесту про козацькі традиції здорового способу життя «Славні українські козаки» на основі експонатів виставкової зони «Козацька слава України» (ВІППО). Передбачено виконання освітянами таких завдань:

- розгляд здорового способу життя (далі ЗСЖ) за чотирма складовими здоров'я: фізичною, психічною, соціальною, духовною;
- ознайомлення з джерелами, науковою літературою з історії Запорозького козацтва щодо особливостей козацької системи здоров'язбереження;
- розширення знань ЗСЖ запорозького козака за таким складовим, як харчування, побут, умови праці, рухова активність;
- окреслення основних принципів ЗСЖ козака;
- розгляд історичних прикладів виліковування хвороб, зміцнення здоров'я, зняття стресів після воєнних дій козаками;
- ознайомлення з інноваційними ігровими технологіями, з алгоритмом створення та основами використання освітніх квестів.

Окрім того, методистами відділу проводяться оглядові, тематичні, навчальні, інтерактивні екскурсії, мистецькі майстер-класи, а також періодично експонуються виставки на основі експозицій та фондів музею історії освіти Волині, виставкових зон ВІППО, де анонсуються портрети козацьких гетьманів, їх життя та діяльність, козацькі традиції, звичаї, складові здорового способу життя козаків, а також представлено козацькі реліквії, побутові речі, зброю. Під час проведення заходів використовується колекція репродукцій картин на полотні відомих українських художників «Славетна Волинь». Окремі картини відображають історичні події, тематику українського козацтва: «Гетьман Богдан Ружинський» Олени Звягінцевої, «Берестечківська битва 28.06–10.07.1651 року» Володимира Жупанюка.

Використання козацьких традицій здорового способу життя в освітньому процесі НУШ сприятиме зростанню рівня патріотизму в учнів, розвитку у них національної свідомості, мотивації до здорового способу

життя, підвищенню пізнавальної діяльності, проведенню досліджень щодо зміцнення та відновлення здоров'я на основі козацьких традицій.

Подальшими перспективними дослідженнями є аналіз використання інноваційних технологій в освітньому процесі НУШ щодо формування здорового способу життя учнів, розробка навчальних та методичних матеріалів, практичних рекомендацій для педагогів з даної теми.

Джерела та література

1. Гуртовий Г. О. Волинь – край козацький. Луцьк : Надстир'я, 2009. 385 с.
2. Гуртовий Г. О. Волинь – справді козацький край. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький* : матеріали 1-ої та 2-ої всеукр. наук.-практ. конф. збереження й дальшого розвитку козацьких традицій (23–24 червня 2007 р., 22 жовтня 2010 р.) : наук. зб. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 7–9.
3. Забезпечення суб'єктності навчання шляхом використання квест-технології : матеріали круглого столу (25 жовтня 2021 р. м. Луцьк) / уклад.: Н. А. Поліщук, В. В. Камінська. Луцьк : Волинський ІІПО, 2021. 136 с.
4. Мацишин М. Я. Ми славних козаків нащадки / Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради. Луцьк, 2022. 116 с.
5. Нова українська школа : концепція. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
6. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : в 3 т. Київ : Наукова думка, 1990–1991.

УДК 069:94](477.82):37.015.31:172.15]:355.48((470+571)''2022/...''

Наталія ТИТАРЕНКО,

*завідувач зразкового Музею історії села Прилісне, учитель історії
ОЗЗСО «Прилісенський ліцей», с. Прилісне Камінь-Каширського району*

МУЗЕЙНІ ПРОЄКТИ У ФОРМУВАННІ ПАТРІОТИЗМУ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

(З досвіду роботи Музею історії села Прилісне)

Розглянуто суть формування патріотизму здобувачів освіти музейними проєктами, наведено приклади проєктів, які створені активістами Музею історії села Прилісне та описано деякі з них. Розкрито переваги таких інноваційних форм роботи в музейно-педагогічному процесі.

Ключові слова: *формування патріотизму, музейний проєкт, Музей історії села Прилісне, національно-патріотичне виховання, молодь, війна.*

В освітньо-виховному процесі нашої держави ключовим завжди було завдання – виховання справжнього громадянина і патріота. А сьогодні в умовах повномасштабного вторгнення росії на територію України воно зорієнтоване на пошук нових підходів щодо формування національно-патріотичного простору молодого покоління.

Розвиток музейної справи на сучасному етапі пов'язаний з переосмисленням змісту традиційних форм роботи і об'єднання їх в цілісний музейно-педагогічний процес. Показовим у цьому виступає Музей історії села Прилісне, що є не просто кімнатою із зібраними експонатами, а дієвим засобом виховання любові до Батьківщини, формування рис і якостей «українця-переможця», який готовий до захисту національних інтересів, популяризації своєї історії та українськомовного культурного продукту.

Матеріали музею поповнюються, крім збирання, шляхом розробки музейних проєктів, авторами яких (залежно від теми) є учні всіх класів ліцею, батьки, громада села, красназавці-ентузіасти.

Музейний проєкт – це тематична збірка інформації, що оформлена в паперовому варіанті або аудіо- чи відео- форматі, та представлена широкому колу людей не лише в музеї, а й онлайн.

У період з 2014 по 2023 рр. активістами Музею історії села Прилісне (який вже відійшов від поняття «музей історії населеного пункту», став галереєю минулого Прилісненської громади) було створено близько ста проєктів. Звернемо увагу на деякі з них.

Надзвичайно популярними стали щорічні проєкти про відомих діячів рідного краю, що є дієвим засобом усвідомлення духовного зв'язку із українськими митцями, виявлення схожості світовідчуття, порівняння їхніх біографій з історіями своїх родин тощо. Наприклад, «Улюблені поезії Лесі Українки в устами родин громади», завданням якого було зібрати відео з декламаціями віршів поетеси, які пізніше демонструвалися на фейсбук-сторінці Музею. Великого охоплення набув ролик Мельник Олександр «„Давня казка”: Прилісне-Кельн-Київ», яку читали члени її родини, територіально розділені війною [1].

Оскільки повномасштабне вторгнення в Україну змусило багатьох українців акумулювати свій біль від пережитого у віршах, лірику, створену в ХХІ столітті, вже називають «Поезією Вільних». Тому Музей створив проєкт «Поезія війни як відповідь на мову ненависті» – збірка відеороликів, в яких представлені вірші сучасних авторів про війну [1].

«Актуальний Шевченко», «Мій улюблений вірш про мову», «Словами Великих про малу Батьківщину», «Абетка війни» – це неповний перелік проєктів, що сприяють популяризації українського слова серед учнівської молоді.

Звернемо увагу й на музейні проєкти про воїнів ЗСУ. Цікавим стало опитування «У чому сила воїна ЗСУ?», де зафіксовані відповіді наших земляків, що захищають країну зі зброєю в руках:

1. «Моя сила у вірі: у Бога, у перемогу, у світле майбутнє України» (Худяков Олександр).

2. «Я просто вірю в Україну, а там на фронті зрозумів, що майбутнє моїх дітей залежить від мене» (Шилак Валентин).

3. «Сила моя в підтримці та вірі в нас! У близьких людей, що чекають нас вдома» (Потоцький Роман) [2].

На жаль, Герої гинуть і ми зобов'язані увіковічнити пам'ять про них, тому створити проєкт «Герої не вмирають», у якому розповіли не лише про історії життя воїнів, а й церемонії поховання їх в рідних селах [1].

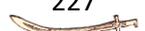
Проєкт-опитування «За кордоном добре, а вдома краще» з підзаголовком «За чим українським сумують (сумували) жителі громади в еміграції?», де зібрано свідчення жителів Прилісненської ТГ про перебування їх на території інших держав. Це інтерв'ювання має декілька важливих аспектів в дослідження долі волинян за межами країни під час війни, адже показує статистичні дані про емігрантів, країни, до яких найбільше виїхало жителів громади та популяризація етнонаціонального за кордоном [3].

Чимала кількість проєктів, присвячена відродженню українських звичаїв та традицій «А хустка в нас завжди була в пошані», «На Андрія дівки ворожили», «Формування та розвиток прізвищ на території громади», «Як ми прикрашаємо могили» тощо.

Підсумовуючи вище сказане, можемо запевнити, що музейні проєкти є ефективними, адже допомагають активізувати інтерес до дослідження невідомих сторінок населених пунктів громади та сприяють формуванню національної ідентичності, свідомої громадянської позиції через мову, історію, цінності й традиції. Тому сьогодні виховання громадянина-патріота України має бути першочерговим завданням освітнього процесу.

Джерела та література

1. Музей історії села Прилісне. URL: <https://www.facebook.com/profile> (дата звернення 03.11.2023).
2. Музей історії села Прилісне. Проєкт «У чому сила воїна ЗСУ?». 42 с.
3. Музей історії села Прилісне. Проєкт «За кордоном добре, а вдома краще». 64 с.

УДК 930.2:908(477):37.015.31

Олександр ТОМАЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
головний спеціаліст департаменту освіти Луцької міської ради, м. Луцьк;
Тетяна ТОМАЧЕНКО,
вчитель історії ОЗЗСО «Торчинський ліцей Торчинської селищної ради»,
с. Торчин Луцького району

ОБНОВЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В ШКОЛІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглядаються теоретичні основи історико-освітньої краєзнавчої роботи в закладах освіти у сучасних обставинах життя в Україні як знаряддя та засобу формування у шкільній молоді патріотизму і національної самоідентифікації. Показано роль краєзнавчої освіти як засобу підвищення якості знань учнів з історії, що одночасно відкриває різнобічні можливості творчої ініціативи для вчителя та учнівської молоді.

Ключові слова: освіта, історичне краєзнавство, історія, історична пам'ять, регіон, школа.

В останні десятиріччя в Україні спостерігається посилення уваги до історичного осмислення подій та фактів українських регіонів на новій філософській, соціополітичній основі. Разом з тим виникла необхідність української нації опертися у сучасному державотворенні на досвід минулого, відчувати причетність до великої історичної спадщини, яка залишилася нам, неможлива без вивчення історії різних регіонів України, їх минулого і сьогодення. У цій справі неоціненна роль належить краєзнавству, зокрема, історичному. Така потреба повністю узгоджена й із засадами новітньої державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

На сьогодні існує широкий спектр наукових досліджень, присвячених як питанням краєзнавства, так і проблемам регіоналістики/локалістики, теоретико-методологічним аспектам галузі. Зокрема варто виокремити праці науковців щодо ролі краєзнавства у освітньому процесі школи – Г. Бондаренка, Л. Жука, М. Костиці, Л. Перелигіної, О. Реєнта, Я. Треф'яка, Н. Храківської [30] та інші.

Краєзнавча робота в школі виконує патріотично-виховну функцію яка, і безпосередньо, й опосередковано впливає на формування в учасників освітнього процесу чуття рідної землі, патріотичних та моральних цінностей.

У визначенні терміна «краєзнавство» наріжним поняттям є «край» (місцевість, територія) та «знавство» (знання), які в сукупності означають «знання про край». Поняття «краєзнавство» – багатоаспектне, структурно різноманітне, стосується різних напрямів життєдіяльності краю і не завжди піддається однозначному трактуванню. Однак, попри всю різноманітність термінів, їх тлумачення єдині у твердженнях, що «краєзнавство» – творчо-пошукова діяльність, пізнання історії та природи, матеріальної та духовної культури певної території (краю), сума здобутих знань та їх популяризації серед населення [2, с. 7]. Поряд з терміном «край» сьогодні широко використовується поняття «регіон», територія яких може не бути тотожною чинному адміністративному або геополітичному поділу.

На сучасному етапі краєзнавство є міждисциплінарним напрямом, що виник на фундаменті, закладеному історією, етнографією, географією, археологією, природознавством, генеалогією, економікою, культурологією тощо, тим самим включає великий спектр питань для розуміння та вивчення подій, фактів з історії та культури, природи й етнографії краю, історії свого роду та ін.

Об'єктом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а предметом – його історія, природа, населення, господарство, культура. Краєзнавство виступає вагомим засобом усунення розриву між людиною і природою, конкретизації історико-культурного процесу, усвідомлення необхідності збереження природного середовища, фактором розвитку національної самосвідомості українського етносу та національних меншин на території України [5, с. 10–11]. З огляду на це краєзнавство становить одну з основ регіоналістики, якій воно забезпечило нагромадження багатоманітних початкових знань (спостережень) і відомостей про краї та місцевості.

Основними напрямками історико-краєзнавчих досліджень є локальна історія (регіон, область, район), історія міст і сіл, життя і діяльність окремих людей, пам'ятки історії та культури. В закладах загальної середньої освіти історичне краєзнавство не вивчається як самостійний шкільний предмет, а є засобом навчання й виховання учнів на місцевому матеріалі, одночасно перетинається з предметними полями таких сучасних галузей історичних досліджень, як історія ідей, історія ментальностей, історія повсякденності, мікроісторія, життєпис відомих та маловідомих постатей краю. Краєзнавча робота вчителем здійснюється на уроках, у позакласній та позашкільній роботі. Разом з тим педагогічне краєзнавство – форма роботи, яка з одного боку, покращує викладання історії, з іншого, посилює мотивацію навчання

учнів в закладах освіти, а також залучає учнівську молодь до наукового пошуку та написання краєзнавчих науково-дослідницьких робіт. Тому завдання вчителя є вивчення дослідницьких інтересів учнів, що впливає як на вибір теми дослідження, так і на хід роботи над ним. Чи не найважливішими видами історико-краєзнавчої роботи в умовах сучасної школи є відбір, наукова оцінка, систематизація й методична обробка відповідного матеріалу. З огляду на це, шкільне краєзнавство в усіх його ланках потребує глибокого наукового підґрунтя.

В організації науково-дослідницької роботи учнів слід дотримуватись таких принципів: дослідницька діяльність учнів є наближеною до науково-дослідницької діяльності; наукове дослідження – безперервний та обов'язково керований процес; зміст дослідження повинен поєднуватись з освітньою метою, загальними потребами суспільства та питаннями сьогодення.

Учнівська пошукова робота під керівництвом досвідчених наставників визначає важливі напрями нових відкриттів, проблеми збереження і відтворення історичної пам'яті. Сьогодні дедалі більше очевидним є той факт, що в обставинах військової агресії й інформаційної війни, яку понад десять років здійснює росія проти України, вагомим складником нашого гуманітарного спротиву стає простір національної історичної пам'яті, без якої неможливе справжнє оновлення українського суспільства [3, с. 21]. Особливе значення тут повинно належати формуванню патріотичної історичної пам'яті. Завдяки історичній пам'яті молоде покоління зможе ґрунтовніше розібратись самі в собі, пізнати самих себе, усвідомити свою сутність [1, с. 4]. Зазначену проблему необхідно досліджувати і надалі, адже формування історичної пам'яті сучасної людини відбувається під впливом багатьох факторів: сімейного виховання, засобів масової та електронної інформації, наукової, художньої та іншої літератури, а також трансформаційних перетворень у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства.

Сучасною проблематикою даного питання є потреби історичного краєзнавства із розширення використання краєзнавчої діяльності, пов'язаної насамперед з новітньою історією України, що зміцнить підвалини національної ідентичності українців.

Оскільки краєзнавчі дослідження обов'язково ґрунтуються на засадах міждисциплінарного підходу, у зв'язку з цим постає і нагальна потреба оновлення теоретико-методологічних засад краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій та понять [4, с. 22].

Ознайомлення з краєзнавчим розмаїттям та його поширення на місцевому рівні, а також на загальнодержавний формат збагачує знання про нашу державно-національну самобутність, строкатість, неповторність. В ХХІ столітті краєзнавча освіта набуває статусу престижності. Одночасно виникає невідповідність між краєзнавчим рухом і рівнем його наукового узагальнення, що висуває завдання подальшої розробки питань загальної теорії краєзнавства. Недостатній розвиток теорії не може не позначитися на практиці, зокрема на рівні методики історико-освітньої краєзнавчої роботи та рівні педагогічного краєзнавства загалом.

Джерела та література

1. Гальчинський А. Час національного відродження. *День*. 2003. 27 верес. С. 4.
2. Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. Київ : Просвіта, 2006. 294 с.
3. Дічек. Н. Освітнє краєзнавство в Україні: оновлення теоретичних засад і виклики інформаційної війни. *Український Педагогічний журнал*. 2024. № 2. С. 172–187.
4. Реєнт О. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2017. № 1–2. С. 21–24.
5. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 126 с.

УДК 821.161.2(477.82).09:[37.015.31:172.15]

Валентина ШКАРА,
*заступник директора з навчально-виховної роботи,
вчитель української мови та літератури вищої категорії Сухівської гімназії
Зорянської сільської ради Рівненського району Рівненської області,
с. Сухівці Рівненської області*

ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Розкрито потенціал літературного краєзнавства як важливого інструмента патріотичного виховання. Увагу акцентовано на ролі уроків літератури рідного краю у формуванні національної ідентичності здобувачів освіти.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, національна ідентичність, формування національної самосвідомості, специфіка уроків літератури рідного краю.

В умовах сучасних викликів вагому роль у формуванні національної і громадянської ідентичності здобувачів освіти відіграє літературне

краєзнавство. До пріоритетних напрямів національної системи виховання належить виховання духовності, яке в широкому розумінні передбачає формування загальнолюдських та національно-патріотичних цінностей особистості. Великий виховний потенціал у цьому процесі має література рідного краю, саме літературно-краєзнавча робота в школі – це один зі шляхів, що веде до відродження духовних цінностей народу, повертає душу дитини до національно-культурних традицій, абсолютних моральних цінностей [2, с. 18].

Літературне краєзнавство – один із видів краєзнавства і галузь літературознавства, що займається вивченням літературного процесу у певному регіоні, місцевості (краї, області, районі, місті, селі). Предмет дослідження літературного краєзнавства – діяльність місцевих письменників, літературних об'єднань, гуртків, а також перебування в регіоні вітчизняних і зарубіжних письменників, відображення краю в художній літературі, мемуаристиці [1].

Літературне краєзнавство є важливим інструментом патріотичного та морально-етичного виховання, ефективним засобом поглиблення знань з літератури та розвитку пізнавальних інтересів здобувачів освіти. Воно сприяє формуванню національної самосвідомості, зацікавленню учнів історією та культурою рідного краю, його фольклорними традиціями.

Методика краєзнавчої роботи враховує специфіку етнокультурного середовища певного регіону та включає підготовку і проведення уроків-екскурсій, туристичних походів, фольклорно-етнографічних експедицій для ознайомлення з культурою регіону. У цьому процесі максимально враховуються інтереси учнів, які залучаються до самостійного планування тематики заходів, розробки маршрутів, вибору видів краєзнавчої діяльності та презентації результатів. Це дозволяє здобувачам освіти обирати напрям краєзнавчої діяльності, що найбільше відповідає їхнім інтересам та здібностям, і в результаті набувати інформаційних та самоосвітніх компетентностей, працюючи в бібліотеках, музеях, архівах, а також займаючись збиранням, обробкою й оформленням різноманітних матеріалів.

Джерела літературного краєзнавства є важливим засобом естетичного виховання. Прищеплення любові до рідного краю та формування національно свідомого громадянина через пізнання краси рідного слова у творчості місцевих письменників – важливе завдання уроків літературного краєзнавства, які є частиною основного курсу літератури. Саме уроки літератури рідного краю допомагають збагатити духовний світ учнів та сформувати їхню національну свідомість.

Чинні модельні навчальні програми для 5–6 та 7–9 класів нової української школи (НУШ) підтверджують важливість вивчення творчості письменників-земляків. Зміст поняття літератури рідного краю у шкільному курсі української літератури за Є. Пасічником це – «збирання і використання в процесі навчання місцевого фольклору, ознайомлення учнів з творами, в яких відображено життя, побут і культура місцевого краю, зустрічі з письменниками-земляками, що свідчать про літературне життя даної місцевості» [4]. Уроки літератури рідного краю, доповнюючи основний курс, сприяють досягненню цілей шкільного вивчення літератури: підвищенню загальної освіченості громадянина України; сприянню всебічному розвитку, духовному збагаченню, активному становленню та самореалізації особистості у сучасному світі; вихованню національно свідомого громадянина; формуванню та утвердженню гуманістичного світогляду, національних і загальнолюдських цінностей.

Уроки літератури рідного краю мають свої особливості. Планувати їх треба, враховуючи специфіку літератури як виду мистецтва, добираючи літературні твори і мистецький матеріал високої художньо-естетичної цінності, уміло поєднуючи краєзнавчу літератури з образотворчим мистецтвом, музикою, архітектурою, історією свого краю, забезпечуючи формування естетичних смаків, переконань, ідеалів школярів відповідно до українських традицій, виробляючи особистісне ставлення до художньої літератури рідного краю, допомагаючи учневі – читачеві й людині – самовиразитися, усвідомити, що митці-земляки не тільки відображають своє прийняття та розуміння світу, а й передають енергію власного бачення життя з його добром і злом, красою і потворністю, і цим допомагаючи дитині творити своє «Я» в єдності з природою, людством, нацією, рідним краєм [3].

Мету уроків вивчення літератури рідного краю можна визначити таким чином:

- сприяння розширенню світогляду: учні отримують глибше розуміння своєї культури та історії через літературу;
- виховання патріотичних почуттів: формування гордості за рідну землю та її видатних діячів, зокрема письменників. Учні усвідомлюють, що місце, де вони живуть, може бути об'єктом змалювання в літературі;
- зв'язок з регіоном: літературний процес рідного краю є частиною життя регіону. Знання про місцеву літературу допомагає бути обізнаними з історією та сьогоденням своєї місцевості;

– формування уявлення про самотність: учні дізнаються про мовну і культурну спадщину свого краю, зокрема про діалекти та фольклорні традиції;

– повага до видатних людей: формування розуміння, що поруч жили чи живуть люди, гідні захоплення та поваги;

– знайомство з сучасниками: оживлення вивчення літератури через знайомство з сучасними письменниками-краянами. Це допомагає учням зрозуміти, що література твориться тут і зараз;

– розвиток творчих здібностей: уроки спонукають до творчої діяльності, формуючи уявлення, що письменницька діяльність доступна кожному;

– пошукова діяльність: учні самостійно добирають твори для вивчення, що сприяє розвитку їхніх дослідницьких навичок.

Завдання уроків літератури рідного краю:

– поглиблення знань про митців: учні детально вивчають життя та творчість місцевих письменників;

– розвиток інтересу до творчого доробку: формування зацікавленості творчою спадщиною місцевих авторів;

– особистісне ставлення: здобувачі освіти розвивають вміння висловлювати свої думки про авторів, героїв та художні образи;

– естетичне виховання: прищеплення високих естетичних смаків та почуття прекрасного, здатність насолоджуватися художнім твором;

– знання про історію краю: поглиблення знань про історію рідного краю та його видатних діячів культури та мистецтва;

– розвиток мислення та культури мовлення: формування логічного та образного мислення, культури мовлення та читання;

– навички ведення діалогу: учні вчаться вести діалог і полілог у парі та групі, будувати монологічні висловлювання, вступати в дискусії, узагальнювати знання та робити висновки;

– повага до видатних людей: виховання поваги до видатних людей рідного краю та їхнього внеску в національно-визвольну боротьбу, спонукання до наслідування;

– моральні цінності: плекання працелюбності, милосердя, гуманного ставлення до людини та природи;

– комунікативні вміння: розвиток комунікативно-мовленнєвих навичок учнів через практику творів малої форми в усному та писемному варіанті (перекази-мініатюри, мінітвори в різних жанрово-стильових манерах).

Ці мета та завдання допомагають зробити уроки літератури рідного краю важливою складовою освітнього процесу, сприяючи всебічному розвитку та формуванню національної свідомості школярів.

На нашу думку, необхідно сьогодні проводити літературно-краєзнавчу роботу в школі у трьох основних напрямках:

1. Уроки літератури рідного краю

Проводити окремі уроки, присвячені літературі рідного краю, які потребують спеціальної підготовки. Це включає пошук та дослідження краєзнавчих матеріалів. Для таких уроків програма виділяє окремі години.

2. Інтеграція на уроках літератури

Включати елементи літературно-краєзнавчих знань під час звичайних уроків літератури. Головне завдання на таких уроках – повідомляти учням дані про письменників, пов'язаних з рідним краєм, або події з їхніх творів, які відбувалися в рідному краї.

3. Позакласна робота

Застосовувати різні форми, методи та прийоми для проведення позакласних заходів. Це може включати:

- вивчення літературної географії краю;
- виготовлення альбомів;
- зустрічі з людьми, які знали письменників, та запис їхніх спогадів;
- зустрічі з самими письменниками;
- екскурсії в музеї;
- походи пам'ятними літературними місцями рідного краю;
- літературні вечори;
- записи фольклору тощо.

Поєднання цих трьох напрямків у літературно-краєзнавчій роботі є однією з важливих особливостей розвитку шкільного літературного краєзнавства сьогодні. Це забезпечує створення цілісної системи занять. Інформація про цікаві місцеві факти з життя письменників має велике значення для учнів, оскільки стосується їхнього оточення. Це розвиває пізнавальний інтерес, літературні здібності, а також сприяє естетичному сприйманню дійсності, краси природи, творів мистецтва і художньої літератури.

Чим більше учні знайомляться із життєвими подіями, змальованими авторами, які стосуються рідних місць, тим краще вони сприймають художні твори і розвивають свої художні смаки. Таким чином, поєднання

цих трьох напрямків літературно-краєзнавчої роботи в школі сприяє всебічному розвитку учнів, поглибленню їхніх знань та формуванню національної свідомості.

Джерела та література

1. Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). URL: <https://esu.com.ua/article-55784> (дата звернення 09.09. 2024 р.)
2. Білавич Г., Данилюк Т. Шкільне літературне краєзнавство як актуальна науково-педагогічна проблема сьогодення. *Молодь і ринок*. 2017. № 11. С. 17–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2017_11_5 (дата звернення 09.09. 2024 р.)
3. Іванова Л. Використання літературного краєзнавства у початковій школі. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: серія педагогічні науки*. 2016. № 1 (303). Т. 1. С. 51–56. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9705/1/9%20%286%29.PDF> (дата звернення 09.09. 2024 р.)
4. Поліщук Я. Література рідного краю. Рівне : Азалія, 1993. 79 с.

РОЗДІЛ III. ПЕДАГОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

УДК 929(477.81)

Олександр БУЛИГА,
старший науковий співробітник
КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Рівненської обласної ради, м. Рівне

РІВНЕНСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОЛОГА, ІСТОРИКА, МУЗЕЄЗНАВЦЯ, КРАЄЗНАВЦЯ ЮЗЕФА НІКОЛЬЧЕНКА

Аналізується історико-краєзнавча, дослідницька та музеєзнавча діяльність відомого культурного діяча Юзефа Нікольченка в період його діяльності на посаді директора Рівненського обласного краєзнавчого музею.

***Ключові слова:** Юзеф Нікольченко, Рівненський обласний краєзнавчий музей, музеєзнавство.*

Життєвий шлях Юзефа Мойсейовича Нікольченка віддзеркалює непрості реалії формування і розвитку української держави. Він народився після Другої світової війни та особисто відчув складнощі життя. Становлення його як особистості відбувалося на Волині, де він народився у м. Сарни Рівненської області. Середню школу він закінчив у Рівному, студентські роки і формування професійних компетенцій як історика пов'язані зі Слобожанщиною (м. Харків), професійна діяльність розпочалась у Рівненському краєзнавчому музеї. З 1998 р. Ю. Нікольченко переїздить в Приазов'я, та працює у Маріупольському державному університеті. Сучасна російсько-українська війна, перетворила його у вимушеного переселенця та повернула на малу батьківщину, де він продовжує викладацьку та дослідницьку роботу. Така широка географія сприяла формуванню системного погляду науковця на особливості національного історико-культурного процесу [1, с. 6–7].

З грудня 1970 р. по червень 1981 р. Ю. Нікольченко працював у Рівненському краєзнавчому музеї науковим співробітником, завідувачем відділу пам'яток історії та культури, заступником директора з наукової

роботи. 1971 р. він очолив археологічну експедицію музею. За період роботи у Рівненському краєзнавчому музеї Юзеф Мойсейович брав безпосередню участь у вдосконаленні форм і методів музейної роботи на Рівненщині, вдосконаленні існуючих експозицій у музейних закладах області (Рівненському краєзнавчому музеї, Дубенському і Острозькому краєзнавчих музеях, музеї-заповіднику «Козацькі могили» у селі Пляшева Червоноармійського району на місці Берестецької битви 1651 р.) та створенні нових музейних просторів, зокрема:

- нової експозиції Рівненського краєзнавчого музею у приміщенні колишньої Рівненської гімназії, пам'ятці архітектури національного значення 1839 р.;

- музею-квартири партизана-розвідника, Героя Радянського Союзу Миколи Кузнецова у Рівному;

- музею наукового атеїзму у Рівному;

- літературно-меморіального музею письменника Миколи Островського у с. Вілія Острозького району;

- Березнівського, Корецького, Костопільського, Млинівського, Червоноармійського Сарненського краєзнавчих музеїв.

Ю. Нікольченко постійно опікувався мережею громадських музеїв Рівненщини, сприяв її розширенню. Він особисто брав участь у створенні нових експозицій музеїв, що отримали званням «народний», зокрема у селах Зарічне Радивилівського та Дермань Здолбунівського районів, селищі Степань Сарненського району. Археологічна експедиція під керівництвом Ю. Нікольченка досліджувала археологічні пам'ятки на території Рівненської області різних історичних епох – від доби бронзи (II тис. до н. е.) до періоду Русі (IX– XIII ст.) у т. ч.:

- поселення, курганні та ґрунтові могильники доби бронзи і раннього залізного віку в Березнівському, Гощанському, Зарічненському, Здолбунівському, Корецькому, Млинівському, Острозькому, Червоноармійському, Рівненському районах;

- городища літописних міст періоду Русі – Дорогобуж (Гощанський район) і Муравиця (Млинівський район);

- городище періоду Русі у с. Торговиця Млинівського району.

Ю. Нікольченко брав участь в археологічних експедиціях Рівненського краєзнавчого музею:

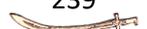
– очолюваних видатним українським археологом, доктором історичних наук І. К. Свешніковим, яка досліджувала поле Берестецької битви (1971–1972, 1974 рр.);

– відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), яка досліджувала пам'ятки доби бронзи у Волинській, Закарпатській, Львівській, Рівненській областях (1972–1974, 1976–1979 рр.).

Ю. Нікольченко багато років був членом правління Рівненської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і очолював секцію пам'яток археології. У 1977 р. Ю. Нікольченко перебував в Італії у складі групи з України, у рамках днів СРСР у Італії, де знайомився з роботою визначних музеїв в областях Кампанія, Лаціо, Тоскана. У 1979 р. за пропозицією І. Свешнікова Юзеф Нікольченко відвідав Ольштинське воєводство Польської Народної Республіки, на території якого польськими та німецькими археологами досліджувалися пам'ятки полабських слов'ян (V–XII ст.). У 1973 р. вийшов з друку том «Ровенська область» багатотомного фундаментального енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», у якому матеріали з археології до нарисів і довідок були опрацьовані Ю. Нікольченком у співавторстві з М. Пелецишиним і Є. Махно. І. Свешніков і Ю. Нікольченко є авторами «Довідника з археології України. Ровенська область» – унікального видання «Наукової думки» (1982 р.), у якому була вміщена всеосяжна інформація щодо усіх відомих на той час археологічних пам'яток Рівненщини.

Плідну роботу у Рівненському краєзнавчому музеї Ю. Нікольченко з 1974 р. поєднував із викладацькою діяльністю у Рівненському державному інституті культури. Для студентів спеціальності «Організатор-методист культурно-освітньої роботи» він розробив навчальні курси «Музеєзнавство» і «Краєзнавство». У червні 1981 р. Ю. Нікольченко був переведений на посаду заступника начальника Рівненського обласного управління культури, а у жовтні 1991 р. на сесії Рівненської обласної ради одноголосно затверджений начальником управління культури облдержадміністрації. Цю посаду він обіймав до липня 1998 р., включно до переїзду у Маріуполь на викладацьку роботу в Маріупольському гуманітарному інституті (нині – Маріупольський державний університет), де й успішно працює понині.

Обіймаючи керівні посади в управлінні культури обласної державної адміністрації, Ю. Нікольченко багато зусиль докладав для розвитку музейної справи на Рівненщині, вивчення та збереження історико-культурної спадщини регіону. Він брав участь у створенні Державного (нині –

Національного) історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», Державного історико-культурного заповідника м. Острога, Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, у проведенні фольклорно-етнографічного свята «Музейні гостини» у Рівненському краєзнавчому музеї, що на постійній основі проходять з травня 1992 р.

У грудні 1997 р. за монографію «Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині» Ю. Нікольченко і Б. Прищепа стали лауреатами Рівненської обласної літературно-мистецької премії ім. Бориса Тена. За вагомий особистий внесок у розвиток української культури і мистецтва, високий професіоналізм Указом Президента України від 23 березня 1998 р. Юзефу Мойсейовичу Нікольченку було присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури України [2, с. 12–16].

Ю. Нікольченко учасник багатьох наукових форумів. Про спілкування з відомими подвижниками музейної та краєзнавчої справи, своїми старшими колегами – він згадує з теплотою та вдячністю. «Чудово пам'ятаю зустрічі з Григорієм Олександровича Гуртовим у Торчині, з Ігорем Кириловичем Свешніковим у Луцьку – на конференції з музейної справи. Він [Гуртовий] – класик регіонального краєзнавства Волині. Дай, Боже, Григорію Олександровичу навіки доброї пам'яті музейників і краєзнавців [3].

Юзеф Мойсейович Нікольченко продовжує активну наукову, викладацьку та громадську діяльність [4; 5; 6]. Сьогодні працюючи на Рівненщині – землі, де він сформувався як особистість Ю. Нікольченко докладає максимум зусиль, вмінь та досвіду, щоб Україна знову стала цілісною та суверенною державою, а її громадяни знали витoki нашої минувшини, усвідомлювали власну національну ідентичність, пишалися своїми героями, які виборювали нашу незалежність протягом історичного розвитку рідного народу.

Джерела та література

1. Батичко Г. І. Науковець і викладач: слово про ювіляра. *Нікольченко Юзеф Мойсейович* : бібліографічний покажчик / уклад. А. В. Гельвіх. Маріуполь : МДУ, 2016. Вип. 11. С. 6–11.
2. Булига О. С. Слово про колегу (Вітання Рівненського обласного краєзнавчого музею). *Нікольченко Юзеф Мойсейович* : бібліографічний покажчик / уклад. А. В. Гельвіх. Маріуполь : МДУ, 2016. Вип. 11. С. 12–16.
3. Нікольченко Ю. *Коментар*. 26.12.2024. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=8827637733950966&set=a.164966783551481>
4. Доцент МДУ Юзеф Нікольченко відзначений Кабінетом Міністрів України за досягнення на освітній ниві. 05.10.2023. URL: <https://mu.edu.ua/news/docent-mdu-yuzef-nikolchenko-vidznacheniy-kabinetom-ministriv-ukrajini-za-dosyagnennya-na-osvitnii-nivi>

5. Юзеф Мойсейович Нікольченко. URL: <https://scholar.google.com/citations?user=1qr6dA0AAAAAJ&hl=th>

6. Викладач Маріупольського університету Юзеф-Владислав Нікольченко у Радивиліві виступив із лекцією про феномен української культури. URL: <https://radyvylivrada.gov.ua/news/1699426574/>

УДК 929(477.82):[331.548:902]

Михайло КУЧИНКО,
доктор історичних наук, професор,
член Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк

Я ОБРАВ АРХЕОЛОГІЮ

Йдеться про важливість вибору людиною професії за покликанням. На власному прикладі автор розповідає, як ще в юності обрана ним професія археолога стала запорукою його багаторічної успішної наукової, педагогічної та громадської діяльності.

Ключові слова: археологія, Волинь, професія, університет, музей.

Відомий китайський філософ Конфуцій, який жив у VI столітті до н. е., торкаючись вибору професії, висловив, на перший погляд, дивну, але насправді геніальну думку: «обери собі професію за покликанням і тобі не доведеться працювати». Сказане й справді здається дивним, проте в цих словах закладений глибокий смисл: різниця між працею з обов'язку чи примусу і працею за покликанням суттєва. Якщо перша, як правило, втомлює і не дає задоволення, то друга – не втомлює і, виконуючи її, ти ніби й не працюєш. Отож, вибір професії по душі – це не втеча від праці.

Що стосується мене, то майбутню професію я обрав для себе ще в далекій юності. Я надав перевагу професії археолога. І не тому, щоб не довелося працювати. За гороскопом я «Діва», яка, як відомо, є зодіаком працелюбів. Тож, обираючи своєю професією археологію, я усвідомлював, що вона пов'язана з далеко не легкою і дуже відповідальною працею. Адже археологічна наука має відповісти на питання, як жили люди колись, чим займалися, яким був їхній побут, які речі їх оточували тощо. В практичній діяльності археолога – це польові розвідки, розкопки та зустрічі з нерозгаданими таємницями. Для мене пошук відповідей

на ці питання асоціювався не з важкою працею, від якої хочеться позбавитися, а з улюбленим заняттям, котре, замість втоми, приносить задоволення.

Минуло понад шістдесят років з того часу, як я назавжди пов'язав свою долю з цією, наповненою романтикою, наукою. Вона остаточно увійшла в моє життя у вересні 1961 року, коли, ставши студентом історичного факультету Ужгородського державного університету, я з радісним хвилюванням побачив у розкладі занять предмет «Археологія». Тоді я усвідомив, що моя, ще дитяча мрія стати археологом, починає здійснюватися. Лекції з омріяного предмету читав молодий викладач Едуард Альбертович Балагурі – мій перший вчитель археології, яку Тарас Шевченко назвав «таємничою матір'ю історії» [5, с. 142]. З великим нетерпінням я чекав наступних лекцій, кожна з яких відкривала переді мною нові обрії, а світ ставав ширшим і цікавішим. Неначе губка, я вбирив у себе нові знання і при цьому почував себе невимовно щасливим, адже моя мрія ставала реальністю.

Навчатися в університеті було цікаво і легко. А коли на моєму шляху виникали якісь перешкоди, я долав їх з молодечим завзяттям. Перечитуючи записи, зроблені мною в щоденнику, який я вів у студентські роки, я звернув увагу, що тоді для мене все було підпорядковане основній меті – стати кваліфікованим археологом! Під пильним керівництвом талановитого наставника, я з головою поринув у вивчення сивої давнини. Омріяна стихія підхопила мене і понесла у світ нерозгаданих таємниць. Поки нерозгаданих, бо вірилося, що вони будуть розгадані, можливо, навіть, мною. Що то молодість! Пам'ятаю, тоді модною була пісня, один куплет якої був дуже співзвучним з моїм настроєм: «Я пока что живу в общежитии, увлекаюсь моею мечтой. Никакого не сделал открытия, но оно, несомненно, за мной».

Лекції, семінари, участь у роботі наукового гуртка, археологічні пошуки, – ось віхи мого студентського життя як молодого науковця.

Звичайно, не лише навчанням були заповнені мої студентські будні. Молодість брала своє, на те вона і молодість, і я не пропускав жодних розваг. Але зараз мова йде не про розваги на дозвіллі. Нині я сам дивуюся моїй цілеспрямованості в досягненні мети. Я ретельно опрацьовував історичні та археологічні джерела, читав наукові праці вітчизняних і зарубіжних авторів, знайомився з відповідними матеріалами Закарпатського краєзнавчого музею, в якому, до речі, почував себе наче вдома. Все це мало відповідати обраній мною проблематиці: культурам доби бронзи Закарпаття.

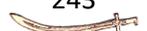

Щоправда, пізніше, ставши в 1968 році аспірантом відділу археології Інституту суспільних наук у Львові, я змушений був змінити напрям моїх наукових студій з проблем бронзового віку Закарпаття, яким присвятив дипломну роботу і шість наукових публікацій, на проблему польсько-руського прикордоння IX–XIII століть. За цих умов довелося прочитати численні праці українських та польських археологів і вивчити археологічні та писемні джерела, що стосувалися історичних земель Західного Побужжя і Посяння часів раннього і розвинутого середньовіччя, щоб увійти в курс проблеми. Це, а також участь у розкопках літописних міст Звенигорода на Львівщині та Галича на Івано-Франківщині, які проводили відомі вчені-археологи Олексій Ратич і Вітольд Ауліх, дали мені зрозуміти, що моя, хоч і вимушена спеціалізація – давньоруська археологія – теж цікава. Мало того, згодом вона стала справою всього мого життя. А доба бронзи, з її загадковими скарбами, залишилася спомином неповторної студентської юності.

Обраний мною шлях до науки, не був вистелений трояндами, він був радше тернистим, проте я вперто, незважаючи на різні перепони, йшов до обраної мети. Сьогодні, вже будучи в поважному віці, проживши понад вісім десятків літ і активно пропрацювавши на ниві освіти й науки понад пів сотні років, маю право сказати без зайвої скромності, що я сам кував свою долю. Вже з дитячих років. Наперекір усьому і всім.

Рано втративши батьків і виховуючись у дитячому будинку, а далі навчаючись в профтехшколі, я не сподівався отримати від когось підтримку моїх прагнень у досягненні омріяної мети. Пізнавши гіркоту сирітської долі, не маючи жодних ресурсів, крім любові до праці та особистих якостей, я досяг усього самотужки. Став доктором наук, професором, отож нині навіть не уявляю свого життя поза археологією.

Я обрав професію за покликанням і неодноразово переконувався в тому, яке то велике щастя, коли ти маєш змогу займатися улюбленою справою, коли робота приносить насолоду, коли навіть думка про неї піднімає настрій. Не випадково ж кажуть, що тільки той отримує стійке щастя, хто знайшов себе в улюбленій роботі. З роками прийшло розуміння значимості правильного вибору професії, яка стала невід’ємною частиною твого життя. В моїй практичній діяльності – це постійний пошук, намагання шляхом археологічних досліджень розкрити заховані від нас таємниці. Проте це залежить не лише від бажання археолога, а й нерідко від щасливого випадку, а то й часу. Існує притча, що час ходить із зв’язкою ключів. Одні двері

минулого він надовго замикає, а інші несподівано відчиняє і тоді ми дізнаємося про речі, які впродовж століть були покриті порохом забуття. Відомо, що все таємне з часом стає явним. Процес пізнання – нескінчений, а археологія, як складова цього процесу, рухає вперед пізнання давнього минулого. Мені приємно, що і я став причетним до цього, що і я, в міру скромних сил, зробив посильний внесок у вивчення славної історії рідного краю. В моїй багаторічній роботі були нелегкі випробовування, інколи й невдачі, але були і досягнення. Переді мною відкрилась таємниця натхненної творчої праці, котра, без перебільшення, давала і досі дає мені задоволення.

Повільно і великими труднощами розкривається перед дослідником картина далекого минулого. Кожна знахідка стає сторінкою історії. І не лише сама знахідка, а й навіть місце її виявлення, і те, як вона лежала, який мала вигляд – усе важливе для археолога. Потрібно докласти чимало зусиль і при тому мати велике терпіння та не втрачати віру в успішне завершення розпочатих розкопок. Як відомо, робота археолога нерідко проходить під пекучим сонцем, але для того, хто обрав її як професію, вона така захоплююча, що він зовсім не відчуває втоми. І зовсім вона зникає, коли вдалося «нащупати» щось цікаве.

За багато років практичної діяльності в польових умовах я переконався, що для успіху археологові конче потрібні такі якості як працелюбність, методичність і пунктуальність. Звичайно, бувають часи озаріння і тоді працюється з натхненням, але в дев'яносто дев'яти випадках із ста, успіх приходить лише в результаті рутинної праці. Проте сам процес археологічних досліджень – це і є творча праця, яка, попри нервові напруження, дає насолоду, а для тих, хто любить археологію, вона сама народжує натхнення і успіх.

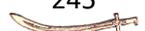
В умовах, за яких нам доводиться працювати, дуже швидко з'ясовується хто є хто і тому з археології, як правило, «відсіваються» випадкові люди, а залишаються в основному одержимі, які без неї не мислять свого життя. Що й казати, нелегка праця археолога, зате яка ж то радість, яке свято для серця й душі, коли твої руки першими торкаються речей, що пролежали в землі багато століть! Ось у чому суть і неповторність цієї професії! Вона, як і будь-яка інша, не терпить легковажності і дилетантства. І проявляється це передусім у добросовісності і працелюбності дослідника. Тим-то, коли випадкові люди переконуються, що археологія – це не спорт і не розвага, вони розчаровуються в ній. І це цілком закономірно.

Що ж до мене, то першими розкопками, в яких я взяв участь, були пов'язані з дослідженням могильника бронзового віку в с. Острівець на Івано-Франківщині. Ми виконували роботу, яку багато хто сприймає, як вдалий романтичний пошук золотих діadem, срібних ваз, мармурових статуй чи пергаментів з таємничими письменами. В дійсності ж усе було простіше і важче. Ми відчули, що таке робота у прямому значенні вислову «у поті чола». Але всі працювали з ентузіазмом, бо знахідок було багато. З часу цієї експедиції минуло шістдесят років, проте я й досі пам'ятаю свою першу знахідку: оздоблений різьбленням роговий пристрій для кінської вуздечки, так званий псалій. Керівник практики Едуард Альбертович був дуже радий знахідці, бо вона стала датуючою для досліджуваного могильника.

Для мене ж ці розкопки остаточно визначили шлях до археології, з якою я пов'язав свою долю на все життя і ніколи про це не пошкодував. Перша експедиція, як перша любов! Ця любов не приносила мені в подальшому розчарувань, як доволі часто буває, а навпаки, обдаровувала все новими і новими враженнями. Адже розкопки – це не лише праця, а й засмага і купання, і вечори під зоряним небом біля вогнища, і пісні під гітару... А головне – це пошуки незвіданого, романтика! Все це чудово! В хвилини туги за волею, природою, які бувають у кожного експедиційного працівника, коли набридає життя в місті, перед очима постає наметове містечко, давнє городище, а на ньому люди із заступами, які зосереджено щось шукають. Ці люди – археологи! І знову хочеться в поле. Манять пошуки і відкриття. Взагалі професія археолога приваблює ще й тим, що крім усього іншого, надає інтелектуальну насолоду і втіху, коли бачиш її результати. А це – публікації. Пригадую, як рівно шістдесят років тому, у далекому 1964, будучи студентом третього курсу Ужгородського державного університету, я опублікував свою першу працю, присвячену знахідкам нових скарбів доби бронзи на Закарпатті [3, с. 24–25]. Це була невеличка стаття, але я був дуже радий їй, адже вона була моєю першою друкованою працею. На radoщах я записав латинською мовою, яку ретельно тоді вивчав, у щоденнику: «*Vonum initium est dimidium facti*», що означає: «добрий початок – половина справи». Попри ейфорію, яка тоді оволоділа мною, зараз можна без зайвої скромності сказати, що й справді – це був добрий початок. Адже тепер, коли я є автором або співавтором понад 300 наукових і науково-популярних чи публіцистичних праць, серед яких 12 монографій і 6 навчальних посібників для студентів, можна впевнено

сказати, що без тієї студентської, не було б інших публікацій, знаних серед науковців.

Отже, вдало обравши професію за покликанням, я мав змогу займатися улюбленою справою. Упродовж 50-ти років читав лекції з проблем археології України і Волині студентам-історикам, удосконалював методику польових досліджень під час керівництва археологічною практикою студентів, керував їхньою науковою роботою, залучав до відкриття нових пам'яток археології на території області. Мені приємно, що зміг підготувати фахівців з археології та музеєзнавства, які нині працюють у вишах, музеях та школах.

Поруч з археологією, в колі моїх інтересів завжди стояла музейна справа. Та це й зрозуміло. Де зберігаються археологічні артефакти? Звичайно ж, у музеях. Тому ще з юності, буваючи в різних містах, я обов'язково відвідував місцеві музеї, щоб побачити археологічні артефакти. Мені пощастило побувати в багатьох музеях: від всесвітньо відомих у Києві, Єревані, Одесі, Львові тощо до обласних в Івано-Франківську, Ужгороді, Чернівцях і районних у Володимирі, Галичі, Нікополі, Любомлі, Торчині та ряді інших. Тож не дивно, що після старовинного Львова з його численними музеями, приїхавши в 1971 році до Луцька, після закінчення аспірантури, на дозвіллі я часто відвідував Волинський краєзнавчий музей, в якому знайомився з давньою історією міста і області. Взагалі, до музею як установи, в мене особливе ставлення, адже він є не лише місцем для зберігання пам'яток історії, а й своєрідним храмом національної пам'яті. Про нього можна сказати словами давніх римлян: «*Nis mortui vivunt et muti locuntur*», що в перекладі з латині означає «Тут мертві живуть, а німі розмовляють». Таке визначення дає право називати музей домом, де живе історія.

Перші ділові контакти з Волинським краєзнавчим музеєм, в якому зберігається чимало унікальних археологічних артефактів, і мною, тоді молодим викладачем Луцького педагогічного інституту, встановилися ще в 1973 році. На той час я передав музеєві давньоруські матеріали моїх розкопок на Гнідаві Луцького району. В наступні роки до музейної колекції мною було передано близько тисячі різночасових археологічних знахідок, а серед них і скарб срібних прикрас X–XI століть, що складався з наших гривен, наручних браслетів та великих срібних намистин, знайдених нами під час досліджень городища, що біля с. Городище-2 Луцького району [1, с. 28]. До речі, його намагалися забрати в м. Київ, але вдалося довести, що волинська знахідка має зберігатися в Луцьку. Тепер унікальний скарб

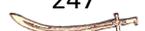

перебуває під надійною охороною Волинського краєзнавчого музею. Наша співпраця мала обопільну користь. Дирекція музею часто залучала мене як археолога до атрибуції та ідентифікації предметів старовини, які поступали від населення. В такий спосіб я знайомився з давньою культурою краю, в який потрапив з іншого регіону, а фондові зібрання поповнювалися перевіреними аутентичними раритетами. Ще однією гранню нашого співробітництва було запрошення мене до участі в міжнародних польсько-українських наукових контактах в рамках «Єврорегіону Буг» з метою збереження і документування культурної спадщини прикордоння. Для цього проводилися наукові міжнародні конференції, участь в яких брали музеєзнавці, викладачі Волинського національного університету імені Лесі Українки та Люблінського університету Марії Кюрі-Склодовської. Помітним явищем стало видання двомовного українсько-польського збірника «Замойсько-Волинські музейні зошити», де були опубліковані наші праці, присвячені проблемам археології та краєзнавства прикордоння.

Любов до археології і бажання виставити для загального огляду здобути на розкопках студентами, а також подаровані любителями артефакти різних періодів історії Волині, спонукали мене створити на рідному факультеті свій музей. Він був відкритий на день народження Тараса Шевченка – 9 березня 1977 року. Спочатку, це була лише невелика музейна кімната, але і вона зацікавила волинян [4, с. 151–152]. А з переселенням у відповідне приміщення в 1984 році, на її базі виник справжній Музей археології, який з часом здобув визнання і став відомим не лише на Волині, а й в інших регіонах України, а також сусідніх країнах. Про це свідчать численні записи відвідувачів у «Книзі відгуків» музею. Хоча музей був створений з моєї ініціативи, але в його становленні взяли участь студенти, а також краєзнавці.

Слід зауважити, що при формуванні музейної експозиції, велику допомогу нам надавали професіонали, зокрема, Анатолій Силюк, Римма Кашевська та Наталія Пушкар. Їхні слушні поради були дуже корисними для покращення самодіяльного музею.

Цілком природно, що як ініціатор його створення, я відчував гордість за музей, в якому з часом було зібрано чимало унікальних артефактів, на що звертали увагу фахівці. Вони відзначали, що музей археології якісно відрізняється від інших громадських музеїв, перш за все, науковістю. В експозиції впадає в очі вдала концепція, логічний зв'язок між різними історичними періодами та естетичне оформлення стендів відповідними

ілюстративними матеріалами. Це справляло враження не лише на науковців, але і на освітян та взагалі на численних відвідувачів, яких згідно записів у «Книзі відгуків» нараховується понад 15 тисяч!

Як єдиному на Волині Музею археології, у 2010 році Наказом міністра освіти і науки України, було присвоєне звання «Зразковий музей». В Дипломі зазначалося, що цього високого звання він удостоєний «за вагомий внесок у справу виховання учнівської і студентської молоді, збереження історичної спадщини українського народу та музейного фонду України, пропаганди пам'яток історії, культури і природи». Висока оцінка нашої спільної праці ще раз підтверджувала правильність мого вибору професії за покликанням.

Крім основної, впродовж багатьох років мені доводилось виконувати і важливу громадську роботу в сфері охорони пам'яток археології, які потребували захисту. З 1972 року аж до виходу на пенсію очолював секцію археології при Волинській обласній організації Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури. Пригадую, що ставши керівником секції, я ставив перед нею завдання щодо охорони пам'яток археології, яке виразив у назві газетної статті [2]. Активними членами її були вчителі Григорій Гуртовий з Торчина Луцького, Микола Корзонюк з Бужанки Іваничівського, Григорій Охрменко з Майдана-Липненського Маневицького районів; музейні працівники Петро Заклекта з Володимира, Олександр Остапюк з Любомля, Тамара Садовнік з Луцька, студент історичного факультету Микола Матіюк, військовослужбовець Юрій Лук'янчук, технік Володимир Сташук, робітник Олег Виноградов та інші. Завдяки їм були врятовані сотні пам'яток, яким загрожувало знищення. Нами були визначені охоронні зони, на багатьох городищах, поселеннях, могильниках були встановлені бетонні стели з вмонтованими в них чавунними таблицями, які інформували про історичну цінність пам'ятки і наголошували, що руйнування її є кримінальним злочином, карається законом. Водночас був зроблений реєстр археологічних пам'яток, взятих під державну охорону. В місцевих засобах інформації ми проводили пропаганду з питань охорони пам'яток історії та культури. І це давало результати.

Отже, потрапивши після закінчення аспірантури на роботу до Луцького педагогічного інституту (нині Волинський національний університет імені Лесі Українки) і працюючи на посаді старшого викладача, доцента, професора і багаторічного завідувача кафедри археології, я зумів поєднати

педагогічну, наукову і адміністративну роботу та ще й виконувати різні доручення адміністрації. А чому це мені вдавалося? Гадаю тому, що всі названі види моєї діяльності так чи інакше були дотичні до археології, обраної мною за покликанням професії, яка надавала мені сил і творчої наснаги. І вже у поважному віці я, як в юності, знову і знову повторюю неначе заклинання: «Яка ж вона приваблива, яка цікава наука археологія!»

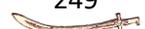

М. Кучинко із викладачами факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Дуже швидко пролетіли роки. Минув час і, як сказав поет, замість життєвих стартів, приходять фінішні підсумки. Та це нормально, як говорили мудрі римляни: «Finis coronat opus» (кінець увінчує справу). Справу, якій я присвятив усе своє свідоме життя. Успішною була моя діяльність, а чи ні – не мені судити, але хочу вірити, що обрана мною в юності професія за покликом серця, виявилася правильною і в якійсь мірі сприяла розвитку археологічної науки на Волині, продовживши кращі традиції, закладені попередниками.

Джерела та література

1. Вознюк О., Силюк А. Грані співпраці Михайла Кучинка і Волинського краєзнавчого музею. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Луцьк, 2019. Число 21.
2. Кучинко М. Вивчати і оберігати! *Радянська Волинь*. 1978. 21 грудня.

3. Кучинко М. М. Нові бронзові скарби, знайдені на території Закарпаття за роки радянської влади. *Тези доповідей та повідомлень до XVII наукової студентської конференції : Секція історичних наук.* Ужгород, 1964.

4. Кучинко М. М., Шкоропад В. В. Пам'ятки археологічного музею Луцького педінституту. *Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства.* Київ, 1982.

5. Шевченко Тарас. Автобіографія. Дневник. Київ : Изд-во «Дніпро», 1988.

УДК 94+2-562] (477.84):37:908(477)

Андрій ЛЕВЧУК,

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня «доктор філософії»
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка,
директор Кременецького краєзнавчого музею;*

Ірина СКАКАЛЬСЬКА,

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та методики навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка;*

Володимир МАЙОРОВ,

*викладач кафедри історії та методики навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка,
провідний зберігач фондів Кременецько-Почаївського державного
історико-архітектурного заповідника, м. Кременець Тернопільської області*

ФОРМИ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ВИЗНАЧНИХ МІСЦЬ В КРАЄЗНАВЧІЙ ПЕДАГОГІЦІ: ДУХОВНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕСТИВАЛЬ «БОГДАНОВА КАПЛИЦЯ»

Авторами окреслюються вжиті форми меморіалізації визначних місць та подальші перспективи їх застосування в педагогіці на прикладі проведеного Духовно-історичного фестивалю «Богданова каплиця» в 2021 році в с. Підлісці (Кременецької територіальної громади Тернопільської області), присвяченого 370 річниці заснування каплиці.

Ключові слова: *громадянська компетентність, громадянська освіта, краєзнавство, музейна педагогіка, меморіалізація визначних місць, краєзнавчий музей, Богданова каплиця, історична пам'ять.*

Український інститут національної пам'яті (УІНП) на шпальтах своєї вебсторінки дає визначення місць пам'яті як матеріальних маркерів української ідентичності, які покликані виконувати функцію консолідації українського народу довкола важливих подій та постатей вітчизняної історії. З початку повномасштабної агресії, сучасної російсько-української війни інститутом відкрите жваве обговорення принципів меморіалізації і відповіді на питання, якою має бути пам'ять про війну? Напрацьовується загальнонаціональна стратегія збереження пам'яті про цю війну і зараз

Комітет Верховної ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики проводить фінальні обговорення принципів меморалізації російсько-української війни [1; 2].

У контексті нашого дослідження пригадаємо деякі історичні події. У 1648 році, коли в Києві Богдана Хмельницького назвали Мойсеєм, який визволив народ Русі з польської неволі. ... Козацтво, яке розпочало своє існування на задвірках суспільства, в опозиції до влади князів, тепер думало про створення власної держави. Межі нової держави будуть накреслені в боях [3].

У контексті визначених УІНП принципів меморіалізації сучасної війни розглянемо одну з подій нашої вітчизняної історії, яка відбулась на теренах Кременеччини в 1651 році під час козацької революції 17 ст., адже саме сьогодні на цьому місці пам'яті проводиться Духовно-історичний фестиваль «Богданова каплиця».

Задум фестиваль виник навколо головної легенди краю про каплицю Богдана Хмельницького. В ній розповідається про те, як колись коли війська Богдана Хмельницького погнали поляків за Почаїв, під горою с. Підлісці де б'є цілюще джерело наші козаки розбили табір. Коли ж Богдан приїхав, зіскочивши з коня підійшов до джерела напитись водиці, йому явилась Божа Матір і повідала Вона йому про героїчну долю козацького війська, яка чекала їх у майбутній битві під Берестечком. Піднявшись з колін Богдан Хмельницький звелів звести на цьому місці каплицю, де і освятив військо, зброю та хоругви.

Варто зазначити, що існує ще декілька народних переказів та легенд пов'язаних з цим джерелом, каплицею та постаттю Богдана Хмельницького, коли він перебував в нашій місцині.

Біля каплиці знаходиться цвинтар де є багато могил у вигляді кам'яних козацьких хрестів. Відоме масове захоронення людських рештків з рубленими кістками та проколами про які згадує О. Цинкаловський. У селі на стоці гори знаходяться старі могилки, де за переказом старожилів в 1651 році було поховано багато померлих там поранених козаків під Берестечком гетьмана Богдана Хмельницького [4]. Детальні дослідження цих поховань, ні антропологами, ні іншими науковцями нам не відомо. Каплиця, як об'єкт внесена в перелік пам'яток архітектури Тернопільської області національного та місцевого значень (Охоронний номер 674 Н) [5]. Сама каплиця знаходиться в лісі на пагорбі на околиці села. З давніх давен люд що проживав поряд набирав з джерела воду. В 90-х роках минулого століття відроджено традицію щороку кожному 10 п'ятницю за релігійним

календарем після святкування Великодніх свят проводити богослужіння в Богдановій каплиці, а в с. Підлісці в цей день святкується Праздник (свято села).

У 2021 році двома організаторами, Андрієм Левчуком директором Кременецького краєзнавчого музею та отцем Юрієм Мазурчуком настоятелем УП релігійної громади в с. Підлісці був започаткований «Перший духовно-історичний фестиваль «Богданова каплиця»». Фестиваль відбувався три дні 9–11 липня. В програмі першого фестивалю відбулось багато дійств.

Першого дня фестивалю під час відкриття було проведено богослужіння ПЦУ. Архієрейська служба, молитва за спокій козаків, відкриття та освячення пам'ятної дошки на фасаді будівлі храму «370 річниця заснування Богданової каплиці» з логотипом духовно-історичного центру, освячення води в джерелі. По завершенню релігійних заходів та відкриття пам'ятної дошки відбулось театралізоване дійство «Легенда про Богданову каплицю», концерт та майстерклас приготування козацьких страв. В післяобідній час ГО «Пласт Кременеччини» провели презентацію «Гайда до Пласту», де молоді пластуни відтвори низку майстер класів та невеличких навчальних програм для усіх охочих популяризуючи пластунський рух.

Другого дня у суботу дійства розпочались художнім пленером до участі в якому були залучені відомі місцеві художники та талановита молодь. Митці писали краєвиди з Богдановою каплицею, як результат була поплінерна виставка етюдів та робіт. Після пленеру біля каплиці відбулись на свіжому повітрі лекторії, доповіді та дискусії основними доповідачами яких були місцеві краєзнавці, такі як Олійник В. І., Мазур П. Є., Мороз В. В., Савчук В. М. Медведєв С. О., Левчук А. В.

Запрошуємо
на перший духовно-історичний фестиваль «Богданова каплиця»

9-11 липня 2021 року село Підлісці

09 липня П'ятниця. Локація: каплиця Богдана Хмельницького с.Підлісці
 9:30 Реєстрація гостей та учасників фестивалю
 10:00 Архієрейська служба. Молитва за спокій козаків
 12:00 Відкриття і освячення пам'ятної дошки. Освячення води
 13:00 Театралізоване дійство «Легенда про Богданову каплицю»
 14:00 Концерт. Козацька кухня
 15:00 «Гайда до Пласту», презентація ГО «Пласт Кременеччини»

10 липня Субота. Локація: каплиця Богдана Хмельницького с.Підлісці
 10:00 Художній пленер
 12:00-18:00 - лекторії, доповіді, дискусії
 14:00 Кулінарне диво «Козацький куліш»
 19:00 Клуб с.Підлісці. Презентація документального фільму «370 років Богдановій каплиці»
 Демонстрація художньої кінострічки «Пропала грамота»

11 липня Неділя. Локація: Підлісцька гімназія, с.Підлісці
 12:00 Відкриття ярмарку народних умільців, виставок, майстер-класів. Козацька кухня та забави та інше
 Вишкіл від Кременецького ДСНС
 Майстер клас по боротьбі на руках від чемпіонів. Змагання з армспорту для гостей фестивалю
 Показ документального фільму «370 років Богдановій каплиці»
 14:00 Концерт
 18:00 Козацька історична реконструкція
 19:00 Виступ гурту RED SIDE (м.Тернопіль)

ОРГКОМІТЕТ

Фото 1. Афіша фестивалю «Богданова каплиця»

Наступним важливим етапом фестивалю був гастрономічний захід. Це також одна із форм меморіалізації пам'яті, оскільки це є кулінарною традицією Кременецької громади, яка передається від покоління до покоління. Автори свідомо описують цей захід фестивалю, бо так чи інакше торкаючись теми церемоній вшанування пам'яті, які прив'язують нас до меморіалів, до фізичних об'єктів, маємо зазначати деталі, тому що Богданова каплиця сама по собі такій кількості людей не буде цікавою, як фестиваль і в його рамках – приготування борщу. Отож, директор музею, організатор фестивалю А. В. Левчук спільно з жителями села та гостями фестивалю зробив кулінарний майстер клас, де приготував куліш та місцевий, кременецький різновид борщу з молодої городини, який закислений вишнями за рецептом жительки громади Є. П. Левчук (с. Жолоби, 1947 р. н.). Молодий червоний борщ з 2020 року в громаді популяризується, як «Кременецький вишневий борщ» збагачуючи гастрономічний аспект нашої національної ідентичності. Для того, щоб посилити та розповісти про культурні традиції села Підлісці організатори, коли готувалися до проведення фестивалю, завчасно відзняли документальний фільм «370 років Богдановій каплиці». Ця 40-ка хвилина кінострічка розповідає історію села Підлісці та каплиці Богдана Хмельницького, має декілька важливих для краєзнавства спогадів односельчан. Прем'єра фільму відбулась ввечері цього ж дня в приміщенні сільського клубу. Третій день в самому селі Підлісці на території гімназії в с. Підлісці відбулась ярмарка народних умільців, запрацювало декілька виставок та було проведено серію різноманітних майстер-класів і спортивних змагань, в т.ч. турнір імені багаторазового чемпіона світу з амреслінгу Андрія Пушкаря. Відбулися притаманні для таких великих громадських заходів масові гуляння з торгівлею під час концертної програми, яка завершилась козацькою історичною реконструкцією та виступом тернопільського рок-гурту RED SIDE.

З опису подій та заходів фестивалю проведемо паралелі з вище згаданими принципами меморіалізації сучасної російсько-української війни, адже військові події хоча мали дещо інші причини та завдання, але теж мають велике історичне значення для ідентифікації нашої держави. Ці визначені десять принципів покликані зберегти пам'ять про героїчні події та втрати так, щоб у майбутньому наша нація мала міцний фундамент для розвитку.

Підкреслимо, що ціннісний фрейм фестивалю має наступні ознаки меморіалізації:

– *Широка залученість суспільства.* Фестиваль був відкритим для усіх. Афіші та анонси подій були завчасно розповсюджені в територіальній громаді та соціальних мережах, оскільки для організаторів була важлива участь всього зацікавленого суспільства у творенні пам'яті (див. фото 1). Потрібно зважати на розмір і можливості громади, втілюючи проекти меморіалізації. У даному випадку жителі активно долучилися до підготовки дійства.

– *Публічність і ясність.* В промовах організаторів та інтерв'ю ЗМІ під час проведення фестивалю не раз наголошувалось, чому саме тут створюється духовно-історичний центр як меморіал «Богданова каплиця» (посилання на інтерв'ю).

– *Правдивість та об'єктивність.* Відзнятий фільм про Богданову каплицю ґрунтувався на історичних фактах, спогадах односельців, дослідженнях краєзнавців. Ми не знаємо, скільки козаків там загинуло, хто вони, але працювали над формуванням адекватної пам'яті про цю подію нашої історії.

– *Інклюзивність.* У підготовці фестивалю та під час різних заходів долучались різні верстви населення, як військові так і цивільні, різного віку не залежно від їхнього походження чи статусу, що в свою чергу дозволяє застосовувати різні досвіди та меморіальні практики. Для прикладу жителі с. Підлісці, усією громадою, понад два місяці проводили прибирання та благоустрій території каплиці та козацьких могил.

– *Рівність,* всі хто поховані біля каплиці мають знайти себе на сторінках історії та в меморіальному просторі. На території Богданової каплиці знаходяться залишки цвинтаря, де за переказами поховані загиблі та поранені козаки після Берестейської битви, священнослужителі каплиці та її колишні доглядачі.

– *Фахова добросовісність.* До створення духовно-історичного центру залучаються фахівці з історії, культури та мистецтва, що є запорукою високого професійного рівня.

– *Актуальність і своєчасність.* Ініціатива проведення фестивалю відповідає потребам суспільства, адже сьогодні, як і за часів козацької революції відбуваються важливі моменти історії.

– *Гуманність.* Меморіал «Богданова каплиця» підсилює цінність людського життя, розповідає про тих, хто постраждав від війни.

– *Етичність й екологічність.* Проведені заходи відповідають етичним нормам. При підготовці фестивалю було прибрано та впорядковано

засмічену земельну ділянку розміром біля 2 га, розчищене джерело, визначені санітарні зони тощо.

– *Ідеологічна нейтральність*. Заходи Духовно-історичного центру покликані формувати громадянську компетентність, бути простором для осмислення та діалогу у відвідувачів та жителів територіальної громади і аж ніяк не перетворитись на інструмент пропаганди [1]. Ключовою місією Центру є стимулювання роздумів у відвідувачів над викликами минулого і сьогодення, що дозволяє формувати критично мисляче, свідоме суспільство. Уникаючи пропагандистських наративів, Центр може надихати громадян на активну участь у житті суспільства, підтримуючи цінності демократії, людської гідності та взаємоповаги.

Розглядаючи ці принципи меморіалізації можемо їх тісно інтегрувати та застосовувати в формах краєзнавчої та музейної педагогіки, оскільки вони належні до громадянської освіти і є складовою її основних змістовних ліній.

Таким чином, в Концепції розвитку громадянської освіти України велике значення надається професійним стандартам, зокрема, професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти» 2024 року де зазначається сформована громадянська компетентність педагогічних та науково-педагогічних працівників. При підготовці педагогічних кадрів для здійснення громадянської освіти в системі формальної освіти передбачається розробка нових моделей виховання та навчання, нових навчально-методичних матеріалів для проведення занять та практичного засвоєння нових тренінгових методик з громадянської освіти.

Нові форми меморіалізації визначних місць в краєзнавчій педагогіці, як на вказаному вище прикладі проведення Духовно-історичного фестивалю «Богданова каплиця» мають слугувати педагогам дієвим інструментом формування громадянської компетентності у здобувачів освіти. Це і є на думку авторів, суттєвою справою для усіх етапів реалізації Концепції громадянської освіти. Створення умов для формування громадянина, для якої демократичне суспільство є простором для розвитку творчого потенціалу та задоволення особистих і суспільних інтересів є одним з найважливіших завдань сучасної освіти і науки в Україні [6].

Ідея меморіальної традиції і того, як ми пам'ятатимемо козацьку війну й розповідатимемо про неї нащадкам, має формуватися вже сьогодні під час російсько-української війни. Процес меморіалізації починався зі збирання історій та легенд, пошуку фактів і це дуже важливо, адже маємо записувати, збирати артефакти та зберігати їх для наступних поколінь, які будуть

не лише відбудувати державу після російської агресії, але й оберігати історичну спадщину. Дуже важливо знаходити такі форми залучення громади до вшанування історії, як «Перший духовно-історичний фестиваль «Богданова каплиця».

Джерела та література

1. Презентовано основні принципи меморіалізації російсько-української війни. URL: https://kompkd.rada.gov.ua/news/main_news/76418.html (дата звернення: 21.10.2024 р.).
2. 10 принципів меморіалізації. Якою може бути пам'ять про війну. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/9-pryncypiv-memorializaciyi-yakoju-mozhe-butu-pamyat-pro-viynu> (дата звернення: 21.10.2024 р.).
3. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Клочко. Харків, 2016. 496 с.
4. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : в 2-х т. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 233.
5. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР», п. 647.
6. Скакальська І., Левчук А. Перспективи розвитку громадянської компетентності в умовах воєнного стану через наукову діяльність і підготовку дисертації. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-411-8-41> (дата звернення: 21.10.2024 р.).

УДК 502.51(285)(477.82)-047.29

Валерій МЕЛЬНИК,

*перший лауреат Всеукраїнської краєзнавчої премії імені Петра Тронька,
член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України,
заслужений журналіст України, м. Луцьк*

МІЖ ТВОРЦЕМ І ЛЮДИНОЮ. КРАЄЗНАВЧИЙ ОПИС ОЗЕР ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На основі вітчизняних джерел та власних досліджень здійснено краєзнавчий опис озер Волинської області.

Ключові слова: *озера Волинської області, краєзнавчі дослідження, краєзнавчі описи озер.*

Автор повідомляє про завершення майже двадцятилітньої своєї роботи над своєрідною краєзнавчою енциклопедією озер Волинської області і розповідає про її структуру. Для зручнішого сприйняття узагальненої інформації у вісімсотсторінковому рукописі та подана під трьома рубриками: «Штрихи до опису озера», «Деякі цікаві факти» та «З глибини

народної пам'яті». Під першою наводяться географічні координати та основні морфометричні показники водойми, описується її походження, береги, іхтіо- та орнітофауна; під другою – подаються короткі відомості про цікаві історичні події, що відбувалися на берегах озера або в безпосередній близькості від нього; у третій викладаються місцеві легенди, перекази, розповідається про деякі звичаї, наводяться деякі місцеві оригінальні рецепти тощо.

За легендою, коли Творець засівав створену ним «твердь земну» природними ресурсами, Він не догледів одного моменту. Від переповнення у торбі Його з усілякими благами розійшовся шов. Трапилося це якраз над Волинню. І з тієї проріхи щедрим ручаєм посипалося те, що іншим народам роздавалося дозовано. А окремим – не вділялося й взагалі.

Так в доісторичні часи волинська земля виявилася засіяною густими лісами, що покривали майже усю її територію. Аби вони не були суцільними і похмурими, їх пронизали сотні річок, витoki яких разом із лісовим насінням також мимохідь покинули ту торбу.

– Неподобство! – сказав Творець, коли помітив це. – І що мені тепер робити? Не збирати ж назад!.. Утім я знаю вихід: засію ці ліси ще й озерами! Щоб ті замість мене голубими очима приглядалися до усього, що творитимуть люди.

Так природа Волині набула надзвичайно привабливого вигляду. Зашелестіли листям мільйони гектарів лісу; його взялися напоювати водою понад сотня річок; а у майже трьох сотнях місць заграли сріблом озерні хвилі. Благодать!

Не дарма ж у вже народній пісні композитора Степана Кривенького навіки закарбовано:

*«Поліський краю дорогий,
Мені ти був колискою.
Озер блакить і синь лісів
Для мене стали піснею...»*

Якою ж була поява волинських озер насправді? Що про це розповідає наука? Які знакові історичні події відбувалися на їхніх берегах? Хто із найвідоміших людей України любив відпочивати на них? Які саме непересічні традиції мали жителі прилеглих населених пунктів? Що розповідають про походження назв озер місцеві легенди? Яку пам'ять про боротьбу за незалежність України в минулому залишили відомі і невідомі герої? Що приховується у таємничих глибинах? Які саме озера

та прилеглі до них території взяті державою під особливу охорону? У чому полягає їхні ще належно не признана бальнеологічна цінність?

На ці та сотні інших подібних запитань і вишукував відповіді упродовж двох десятиліть роботи над рукописом автор монографії «Між Творцем і людиною. Краєзнавчий опис озер Волинської області». Для зручності сприйняття узагальненої інформації вона подана під трьома рубриками: «Штрихи до опису озера», «Деякі цікаві факти» та «З глибини народної пам'яті».

...Наука про озера – лімнологія – згадує епоху Дніпровського зледеніння. На Волинському Поліссі воно завершилося 15–20 тисяч років тому. Процес танення астрономічних мас льоду залишив по собі подекуди прирівняні до тектонічних, зміни ландшафту. На дні колишнього велетенського моря, що в доісторичні часи було над цією частиною Європи, в деінде потекли ріки і струмки, розлого притиснулися до землі непрохідні болота, заблищали сріблом хвиль нові озера, в інших місцях Полісся – вирости величезні морени. Іноді, як біля Любомля і Головного, дуже високо підняті над навколишньою місцевістю і витягнуті на десятки кілометрів.

Під час танення Скандинавського льодовика гігантські обсяги води також спровокували підземне вимивання легких порід. І дали старт нині уже відомим дослідникам карстовим процесам. Внаслідок їх на певних площах провалювалася земля. Ці провалля відразу ж заповнювала вода. Це призвело до появи таких, наприклад, озер як Світязь, Соминець, Перевірське, Радожичі, Велика та Мала Близна, Мале та Велике Згоранські тощо.

Їхньою характерною особливістю є крутий кут залягання дна, що часто нагадує лійку, а відтак – різкий перехід від урізу води до великої глибини. І, звичайно ж, особливо чиста вода. Їй не відомий процес, про який ще в 77 році згадував Пліній Старший. А саме – зміна забарвлення внаслідок «цвітіння» – масового, бурхливого розмноження мікроскопічних водоростей.

Паралельно льодовик, що мав у висоту сотні метрів (є версія, що міг й до півтора десятка кілометрів!), наче ножом скрепера вирізував на м'яких породах заглиблення, що з часом заповнилися водою і стали озерами льодовикового походження. Як правило, вони розташовані у низинних місцевостях і є відносно мілководними. Це водойми, подібні до Невидимки, Куповатця, Рогізного, Тучного, Луке, Острівенського, Брунця, Довгого, Круглого, Линовця, Навраття, Климівського, Чорного Малого тощо.

Після відходу льодовика на Поліській низовині утворилася ціла мережа річок, струмків, потічків. Під час подальшого відступу льодовика, що танув

під впливом потепління, його води змивали алювій, піски з одних місць і переносили їх у в інші, іноді – за десятки і десятки кілометрів. Прикладом тут може слугувати величезних розмірів звивиста морена у лісовому масиві поблизу села Галина Воля, що на Старовижівщині. Це викликало зміну рельєфу місцевості і значні пертурбації в гідрології регіону.

Ймовірно, що саме у цей період річка Західний Буг, на противагу усім іншим річкам, що плинуть до Чорного моря, й повернула на північ, до Балтійського моря.

Донині через незарегульованість Західного Бугу уся його заплава вкрита мережею меандрів, боліт і стариць. Окремі із них нанесеними донними відкладами – алювієм – річка відрізає від основного русла. Так з часом тут та в інших регіонах Волинської області з'являються озера заплавного походження. Прикладом таких водойм можуть слугувати Бросило в селі Озютичі. Подібно постали Королівське, Северинець, Лишнівське, Веприк, Черемське, Редичі тощо.

Усі озера в області відносяться до басейну двох найкрупніших річок – Західного Бугу та Прип'яті.

Вода Західного Бугу під час бурхливих весняних повеней і високих літніх паводків постійно шукає собі нові шляхи для прокладки русла. Це вже не раз створювало небезпеку відторгнення українських територій до Республіки Польща. Адже міждержавний договір між Україною і Республікою Польща передбачає, що кордон проходить по фарватеру ріки.

Важливою водною артерією регіону є і річка Прип'ять з її притоками – Стиром, Турією, Стоходом. На деяких картах витоки Прип'яті позначені під селом Світязькі Смоляри. Польські ж дослідники, зокрема професор Станіслав Ленцевич, вважали, що Прип'ять починається в селі Головно, у замкнутому в замурованій криниці джерелі, що знаходиться у колишньому парафіяльному саду. Істина ж, мабуть, – десь посередині. Якщо, звісно, знати, що притока батька-Славутича до формування у власне річечку має декілька струмків-витоків.

Через колишній Любомльський район, наприклад, з головних приток Прип'яті протікають дві річки – Тенетиська або Тенециска, та Вижівка. Біля Боремщини Вижівку колись називали Стопиркою, а біля села Кукурики – Ластівкою. Через цей терен також протікають невеликі річки або струмки, такі як Тинець, Рудава, Пітушок, Габка, Плиська, Став, Осовик, Нереза, Рутка та Чосновенка.

Характерною особливістю усіх річок цього регіону є повільність руху води через у першу чергу рівнинність рельєфу. Уповільнення течії значною

мірою також зумовлена також деревною і трав'яною рослинністю, що буває на всіх річках. А штучні загородки у вигляді «завалів», або «єзів», що у недалекому минулому споруджувалися місцевим населенням для рибальства, ще більше заболотили ці території.

Таким чином високі поверхневі води творять підпір ґрунтових «верховодок», що живлять як численні створені Скандинавським льодовиком, так і карстового походження великі і малі волинські озера.

Більшість з них дуже молоді – мають лише 10–20 тисяч років, що за геологічними мірками вважається мізером. Ці водойми походять із посталювіального періоду. Вони розташовані, як правило, в терасових утвореннях серед боліт і торфовищ. І, як зазначалося вище, тісно пов'язані з підземними водами, що підтримують їхній рівень в залежності від кількості атмосферних опадів того чи іншого року.

Прадавня волинська земля має сотні озерних куточків природи. Вони споконвіку манять до себе людей особливо. У давнину волиняни знаходили в них чисту воду і їжу – рибу чи дичину. Сучасна людина має тут не лише можливість відпочити, укріпитися фізично, а й – що не менш важливо! – дати спокій серцю і тиху втіху душі. Тяга до цих місцин ґрунтується на генетичному рівні – адже саме на берегах озер і річок найперше селилися наші пращури. І невідомі вже, як правило, події на їхніх берегах відбивалися у власних назвах – топонімах.

Вслухайтесь, наприклад, лише у наймення деяких маневицьких озер: Святе і Кручене, Лісне і Веприк, Болотне і Паніно, Локоття і Запрудське, Череваха і Віно, Тросне і Черемошне... А ще – Лісне і Редичі, Біле і Глинське, Глибоке і Довге, Засвіття і Охнич...

Чуєте відголоски подій, що свого часу відбувалися на берегах озер?

Стукіт по брилах кремнію, наприклад, на березі Святого, що біля Прип'яті на північному кордоні області... Тут первісні люди двадцять чи більше тисяч років тому мали своєрідну майстерню, у якій виготовлялися примітивні скребки, проколки, рубила, кам'яні сокири... Це нині засвідчують сотні тисяч відщепів, що збереглися донині.

А розселення, наприклад, наших прапращурів – описаних батьком історії Геродотом неврів – протослов'янського народу, який жив в межиріччі Західного Бугу та Дніпра?.. Чи не згадкою про ті часи є назва села біля Білого – Невір?..

Уявляєте собі валки готів, що пересувалися по наших територіях дві тисячі років тому? Чи каравани купців часів Ганзейського союзу,

які пробивалися через болота Полісся в описаний ще батьком історії Геродотом край на межі Ойкума? Тобто, Всесвіту...

У багатьох древніх європейських культурах озера були святими місцями. Тут жили, забезпечували погоду, насилали дощі і шкідників, вітри і бурі, підтримували людей і правили правосуддя боги. Наші предки вірили, що з прихованих на дні палаців у наш світ періодично виходять феї та німфи. Ті могли зробити людям як добро, так і шкоду за негідну поведінку. А ще феї та німфи періодично ставали коханими богів. Саме від такого зв'язку і народився один із найвідоміших героїв давнього епосу – Ахіллес... Занурення в озеро, царство русалок, означало з одного боку, смерть і руйнування, з другого – відродження і оновлення...

У минулі часи наші предки розглядали озера та прилеглі до них місцевості найперше як зручне місце для поселення. Адже, тут є вода, а вітер з водою влітку відганяє кровопивць – сліпаків та комарів. І, найважливіше – тут вдосталь риби, а в округах – дичини!

Вагому роль в симбіозі з лісами голубі перлини відіграли у збереженні слов'янства і українськості після падіння під натиском Орди міста Києва, а за ним – і Київської Русі. Адже волиняни, які у XIII столітті в часто непрохідних лісах і болотах взяли на себе збереження мови, звичаєвого права, традицій цієї держави, селилися, найперше, на берегах озер та річок. Одне із таких поселень – літописний Рай – за обґрунтованими твердженням деяких сучасних дослідників, наприклад, знаходиться на березі озера Люцимер, в урочищі «Сад», що у Шацьку.

У нетрях Полісся, гартувався психотип поліщуків – людей вигадливих, недовірливих до чужинців, обережних у словах, але відданих рідні і перевіреним друзям. А ще – добрих мисливців і рибалок, знавців трав, грибів, ягід, особливостей кущів та дерев. Ці риси волиняни у Волинсько-галицькому та Великому Литовському князівствах, у Речі Посполитій, Російській імперії, під «першими і другими советами» пронесли через століття.

Особливістю регіону є те, що у давнину поліщуки каторжною працею через вирубування і випалювання лісів здобували собі нивки, на яких сіяли хліб, вирощували городину, пізніше – садили картоплю. Знайти вільну, «нічийну» нивку було величезною удачею. Звідси й назва місцевого люду – «поле-шуки».

Одне із чільних місць у житті на Поліссі споконвіку посідало рибальство. Малеча змалку привчалася ловити підводну живність. Спочатку – сплетеною із верби коліскою – в'юнів і карасів у найближчих старицях

чи ковбанях на лужечках. Потім – виготовленими із тих же пагонів лози самоловами-вершами. Пізніше, коли хлопці уже мужніли, у їхньому арсеналі з'являлися уже «дорослі» інструменти – клонья, сані чи наставка.

Із набуттям досвіду мешканці приозерних і прирічкових територій перед риболовлею прихоплювали з дому чи знімали десь у потаємному місці розвішений для просушки й зовсім «серйозний» інструмент – невеликий неводочок із довгою матнею, верші з крилами по краях, жаберну сітку-тригубицю. Уже з переходом у вищу лігу рибальського мистецтва міг з'явитися і сплетений довгими зимовими вечорами з конопляних волокон артільний невід довжиною у кілька сотень метрів.

Уміння добувати харч з водойм і готувати його передавалося від батька до сина, з покоління в покоління. І було таким же природним для поліщука, як дихання.

Попри морози взимку 1429 року, не обійшли увагою розповіді про наші озера та їхні делікатесні дари у вигляді свіжої та сушеної риби, зокрема, і учасники першої спроби об'єднати Європу в потужний військовий та економічний союз. Маю на увазі форум правителів Європи, котрі перед загрозою експансії з Османської імперії та для вирішення інших спірних питань зібралися на Луцький з'їзд монархів.

Були там, нагадаю цю славетну сторінку нашої історії, польський король Владислав II Ягайло, королі німецький, чеський і угорський Сигізмунд I Люксембурзький та Ерік VII Померанський, представники Тевтонського ордену, магістр Лівонського ордену, легат Папи Римського, послы імператора Візантії, послы правителя Молдавії Олександра I Доброго, великий князь московський Василь II Темний і московський митрополит Фотій, татарські хани Перекопської, Донської й Волзької орд та інші володарі Європи.

Усього зі світою, челяддю, дружинами – 15 тисяч осіб! І усіх гостей, що у Луцьку та його передмістях радилися, бенкетували, полювали, розважалися аж сім тижнів, потрібно було годувати. За твердженням історика, гості щодня споживали 700 діжок меду, вина, мальвазії та інших напоїв, з'їдали 700 волів, 1400 баранів, сотні лосів, диких кабанів, а також безліч інших страв. Були серед них, без сумніву, і рибні та грибні.

«Собак годують дичиною і рибою. Адже у річках невірогідна кількість мальків та різної крупної риби, що піднімається з моря догори, у прісні води. Деякі з них називаються золотими, найперше Прип'ять. В усті річечки Тури (нині – Турія, – авт.), що свіжим потоком витікає з джерел, щорічно в березні збирається стільки риби, що спис, вставлений у її гущу, застрягає і не падає,

ніби його заткнули у землю. Так щільно йде риба... – через сотню літ засвідчить політик, публіцист XVI століття Михалон Литвин. – Я б і сам цьому не повірив, якби не бачив часто, як звідти безперервно вичерпують рибу і наповнюють нею щодня майже тисячу возів чужоземних купців, котрі щороку з'їжджаються сюди в один й той самий час».

Слід зазначити, що у минулі століття водність Великої Волині була зовсім іншою ніж зараз. Вона зменшилася після проведення чи не на кожному четвертому гектарі, наприклад, Волинської області масштабної осушувальної меліорації. Десь третину її виконала ще польська влада; решту – радянська у 1960–1970-х роках. Тут варто зазначити, що до проведення осушувальних робіт Волинська область мала території, де – «на дев'яносто верст – болота, часто непрохідні». Долати їх можна було – та й то далеко не усюди! – лише після приходу сильних морозів і встановлення санних шляхів.

Про стан тогочасної повноводності річкової, озерної мережі та рівень ґрунтових вод, що підпирали її, опосередковано свідчить, наприклад, такий факт. Ще наприкінці XIX століття жителі Полісся зазвичай партіями в 20–50 людей навесні прибували у Рівненський, Луцький, Дубенський, Острозький та інший повіти і гнали до річкових пристаней Бреста з них плоти з заготовленим взимку і завчасно звезеним лісом. А деякі – уже Віслою – йшли навіть до Гданська.

Укладач «Військово-статистичного огляду Волинської губернії» (Київ, 1887 р.) підполковник царської армії А. Забелін у цей період зазначив, що у річках Горинь та Стир наприкінці XIX століття водилися білуга, сом, судак, короп та інші. Ще один документ Державного архіву Волинської області відзначає, що у Стиру також були і рідкісні нині в Україні осетри.

Звісно, упродовж століть рибними запасами Волині славилися не лише річки, а й волинські озера. Бо мали вдосталь мілководних нерестилищ, де добре прогрівалася вода – ідеальне середовище для розвитку мальків. Тоді водойми ще не знали смаку розлитих нафтопродуктів, змитих дощами з полів отрутохімікатів, вбивчої дії електровудок, вибухівки. Як і винищення маточного поголів'я на нерестилищах, «оперезаних» кілометрами китайських самолетів. Про недостатньо очищені фекальні стоки з міст, у яких прірва синтетичних миючих засобів та іншої гидоти, уже не згадую...

Тож чи варто дивуватися тому, що риби ще століття тому на Волині було стільки, що нею не лише упродовж року торгували, а й при надлишках часто годували свиней. А в'язками висушеної, що не розійшлися за зиму, подекуди ще й на початку минулого століття... палили грубки.

А розпалювали їх, до речі, в окремих випадках і знайденими на берегах озер «легкими каменями» – бурштином.

Особливою групою серед безцінних дарів Творця стоїть Шацьке поозер'я – група різнопланових водойм, що в останні роки набули особливого бальнеологічного значення і перетворили селище Шацьк, села Світязь, Пульмо на курортні населені пункти.

Нині важко переоцінити особистий вклад у популяризацію і вивчення цих безцінних перлин регіону та безпосередньо прилеглих до них територій вчених мужів та пань різних поколінь. Зокрема, Павла Тутковського, В. Ренарда (С. Чарноцького), Бенедикта Дибовського, П. Латковського, Едварда Рюлле, Станіслава Ланцевича, Наталії Сребродольської, Єлизавети Брадїс, Степана Генсірука, Костя Татарінова, Тетяни Андрієнко, Якова Дідуха, Василя Гелюти, Павла Яценка, Ігоря Горбаня, Петра Шевченка, Василя Матейчика, Володимира Панасюка, Віктора Лазарука та інших знакових дослідників Шацького поозер'я.

У 1932–1934 роках, зокрема, польські вчені здійснили батиметричні вимірювання озер та геологічні вишукування західної частини Волинського Полісся. Озера були зондовані за лініями, визначеними на основі карт 1:25 000 та 1:100 000, на яких окремі точки вимірювання були локалізовані з певними відступами. Батиметричні плани базувалися на німецьких картах масштабу 1:25 000. Тоді дослідники провели обмірювання на 33 озерах загальною площею 579,3 га. Результатами цієї системної дослідницької праці ми користуємося донині.

З дослідженнями радянських і сучасних українських вчених можна познайомитися у наукових збірниках, що видавалися до ювілених дат Шацького національного природного парку.

На щастя, Чорнобильська катастрофа не зачепила своїм чорним крилом цю зону. Як і територію колишнього Старовижівського району. Радіаційний фон тут залишився таким самим, як був до найбільшої у світі ядерної аварії. Та за сумарним викидом радіації, нагадаю, перевершила японські Хіросіму і Нагасакі у сотні разів. На думку окремих фахівців – у півтисячі разів!

Значення цієї зони як курортної особливо зросло після того, як московіти підло окупували Крим та частину Херсонської області. Не дивно, що в міру ознайомлення жителів Західної Європи з Волинню вона усе активніше набуває вагомого значення як оздоровниця не лише для українців, а й для громадян Європейського Союзу. Це, зокрема, засвідчують інвестиції останнього у створення сучасної каналізаційної мережі для Шацька, урочища «Гряди», села Світязя, інші природоохоронні проєкти.

На основі Шацького національного природного парку у 2012 році створений тристоронній – Україна, Польща, Білорусь – біосферний резерват «Західне Полісся». Він курується ЮНЕСКО – Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Такий високий статус, а також фінансування упродовж років Проектом Розвитку ООН в Україні цілого комплексу природоохоронних заходів, засвідчує цінність мікрорегіону у світовому масштабі.

У 2010 році, наприклад, на березі озера Чорного відбувся парад національних природних парків. Такий захід у США проводиться з кінця ХХ століття. А тут – проведений вперше в Україні. Організаторами його виступили Державна служба заповідної справи Мінприроди України та Проєкт «Зміцнення управління та фінансової стійкості національної системи природоохоронних територій в Україні».

– Фінансування взяли на себе Глобальний Екологічний Фонд та Програма розвитку ООН (ГЕФ/ПРООН), – повідомив тоді патріарх заповідної справи в державі Микола Стеценко. А координатор проєкту від ПРООН/ГЕФ Василь Толкачов додав: – Ми надзвичайно раді бути організаторами події, яка демонструє неабиякий рекреаційний потенціал українських природоохоронних територій. Розраховуємо, що завдяки проведенню «Параду парків» українці дізнаються більше про туристичні можливості національних парків та заповідників. А популярність їх, як місць відпочинку у гармонії з природою, зросте.

У 1970-х роках вважалося, що у Волинській області є 230 озер. В ході роботи над цією книгою за вказівкою колишнього начальника обласного управління водних ресурсів, заслуженого працівника сільського господарства Юрія Бахмачука його перший заступник Тарас Корнійчук на початку 2000-х організував додаткове обслідування цих безцінних перлин. І чисельність їх за рахунок взяття на облік «маломірок» зросла до 250-ти.

Вдумливого туриста, краєзнавця, екскурсанта, любителя історії ваблять не лише самі водойми як місце для відпочинку, а й можливість подумки особисто торкнутися тих далеких подій, що відбувалися берегах волинських озер. Адже у правдивій історії – розуміння нинішніх наших успіхів і невдач, ключі до успішного будівництва українськості і європейськості. А якщо дивитися глобальніше – то й, найперше, самої Української Держави.

Бо усе в цьому світі тісно пов'язане причинно-наслідковими зв'язками.

Ми, спадкоємці учорашнього постгеноцидного радянського суспільства, нині ведемо смертельну битву у Великій народній війні проти московських окупантів. За саме право існування нас як народу. У цій борні надзвичайно

важливою є патріотична мотивація громадян, виховання любові до рідної землі, усвідомлення того, що заради свого, українського, слід назавжди позбутися колоніального, меншовартості, усієї мерзоти «руського міра».

Маємо нарешті раз і назавжди зуміти з поразок і принижень минулого зробити висновки, аби створити надійну основу для майбутньої Перемоги. Зберегти те матеріальне і духовне, що стане предметом гордості для наших нащадків. І назавжди засвоїти просту істину: іншої землі (читай – лісів, озер, річок, полів, боліт!) ми не маємо!

Сподіваюся, що завдяки цій книзі допитливі волиняни та гості краю, які приїжджатимуть на береги волинських озер, тепер зможуть не лише відпочити, а й дізнатися забуті сторінки історії, у тому числі й пов'язані із боротьбою з комуністами, торкнутися душами прадавніх легенд. Зібрані вони із сотень архівних, літературних та експедиційних джерел.

Системно проведена краєзнавча розвідка озер Маневиччини, зокрема, дозволила встановити, що, наприклад, озеро Глибоцьке свого часу було у власності брата президента Польщі Ігнація Мосцицького; що на його березі діяла школа для глухонімих; що на берегах озера в різні часи відновлювали сили та душевну рівновагу чимало відомих людей. В тому числі й таких, хто навіки увійшов в історію української культури. Серед них – поети-шістдесятники, письменники, громадські діячі Микола Вінграновський та український поет, перекладач, кіносценарист, драматург, державний і громадський діяч, перший голова Народного руху України, Герой України Іван Драч. Набиралися тут наснаги й український хоровий диригент, композитор, народний артист України, автор пісень «Степом, степом», «Горить Батурин», «Дума про Берестечко», «Мамина вишня», «Синові», «До сина», «Біла хата», «А мати ходить на курган» та інших Анатолій Пашкевич та український композитор жанрів класичної та популярної музики, народний артист СРСР, Герой України, лауреат Шевченківської премії Олександр Білаш.

І це – лише частка нашої історії з одного озера!

То які ж вони – ці так знайомі і незнайомі голубі очі Волині?

Попри те, що нині ще невідоме джерело (джерела) фінансування для видання монографії про волинські озера, автор спробував відповісти на ці запитання. Разом із десятками дослідників, науковців, краєзнавців, журналістів, вчителів. У різні часи вони різними методами долучилися до теми вивчення голубих перлин нашої землі. І золотими крупинками інформації та легенд засвітили розрізнений по тисячах джерел безцінний

матеріал для опису власне озер та реконструкції минулих подій. Він і ліг в основу цієї книги.

...Мільйони років матінка-Земля голубими очима заглядає у холодний, поки що ворожий людству Всесвіт! А Творець тим часом дивиться на нас – комашок-людей – на берегах Вічності. І мовчки запитує: «Якими ви залишите Мої очі-озера майбутнім поколінням?»

УДК 37.014:78](477.82-25)

Анатолій СЕМЕНЮК,

*голова Ковельської міськрайонної організації Національної спілки краєзнавців України,
Почесний краєзнавець України, член Національної спілки письменників України, м. Ковель*

З ІСТОРІЇ КОВЕЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ МИСТЕЦТВ

На основі документальних та архівних джерел, спогадів сучасників подається коротка історія Ковельської школи мистецтв на Волині, окреслено основні етапи та здобутки колективу.

Ключові слова: *Ковель, школа мистецтв, мистецька освіта, культурне життя, вставка діяльність.*

У всі часи поруч із виснажливою працею і бідністю, у хвилини радості й печалі, в буремні роки боротьби за Волю, і в мирну днину завжди була присутня пісня і музика.

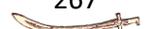
Занепалий дух повоєнної пори мав бути піднесений засобами музично-пісенного мистецтва. Сама необхідність вимагала історичних рішень. І цей час настав: «Виконком Волинської обласної ради депутатів трудящих вирішив:

1. Відкрити у м. Ковелі в 1956–1957 учбовому році дитячу музичну школу.
2. Розмістити Ковельську музичну школу в м. Ковелі по вул. Калініна, 16 (сучасна бульвар Лесі Українки).

Так 1 серпня 1956 року з'явилась довогоочікувана музична школа. Вже 1 вересня т. р. поріг закладу переступило 60 учнів. Вони мріяли грати на скрипці, домбрі, фортеп'яно, баяні та акордеоні. Першими провідниками юних у світ прекрасного були викладачі Є. Ю. Мартинюк, Т. М. Гнезділова, Д. С. Ласка. П. І. Варфоломеев, С. Ф. Нех. Школу очолив Олексій Морозов.

Тоді школа розмістилася у двох невеликих приміщеннях школи № 5.

Там де є жертівність – там є успіх. Потрібні професійні викладачі? І директорка Т. Гнезділова за рахунок своєї відпустки, їде по всій Україні

і вишукує кадри. Уже в 1959 році в школі працював аматорський університет культури (ректор В. К. Кривушенко). Із самих початків діяла студія, де готувалися керівники художньої самодіяльності для виробничих колективів та сільських клубів. З роками збільшувався учнівський контингент школи, підвищувався професійний рівень викладачів.

У 1967 році учні та викладачі отримали новозбудоване просторе приміщення (вул. Леонтовича, 1).

У 1981 році місцева газета «Прапор Леніна» писала: «Наші учні не раз радували перемогами в обласних конкурсах і демонстрували високу майстерність. Особливо відзначалися учні з духового та струнно-смичкового відділів». На той час у школі навчалось більше як півтисячі учнів з міста та району. Навчали їх 60 викладачів. Серед них висвітлювалися корифеї музики Феодосій Майданський, Михайло Тлумак, Микола Герес.

Тоді (1981 р.) самодіяльний симфонічний оркестр отримав звання «Народний» (М. Герес). Він тричі ставав лауреатом телефестивалю «Сонячні кларнети». А два роки перед тим було створено народний самодіяльний ансамбль «Награш» (В. Зіньчук). Школа весь час знаходиться у пошуках нових форм роботи. У 1990 році на базі школи створюється культурно-просвітницьке товариство «Спадщина» (кер. Надія Мамітова). Мета: пропаганда українського національного мистецтва.

І вже у 1991 році товариством організовується I Міжнародний фестиваль приурочений до 120-ліття з дня народження Лесі Українки в якому взяли участь фольклорні колективи з Польщі, Югославії, Італії та Волині. Згодом, у 1995 році, проводиться II Міжнародний фестиваль за участю колективів з Греції, Німеччини, Югославії та України.

Впевнено, до вершини слави піднявся ансамбль народної музики «Награш». Він виборював нагороди на Міжнародних фольклорних фестивалях у Голландії, Югославії, Греції. Йому рукоплескали в Італії, Польщі, Туреччині.

У 1996 році в школи працювало 87 викладачів і навчалось 750 учнів по класу скрипки, віолончелі, баяна, акордеона, бандури, гітари, ударних та духових інструментів, серед яких труба, тромбон, кларнет, флейта та інших. Багато років у школі діяла дитяча філармонія (кер. Ольга Кіпень). У 1996 році музична школа отримує статус школи мистецтв. В тому ж році відкривається другий корпус школи для дітей мікрорайону «Сільмаш».

Маємо зазначити, що високий рівень викладачів є головною мотивацією у підготовці майбутніх віртуозів-музикантів, які підкорюють Європу.

Прикладом такого злету є сестри Раїса та Олена Жунке. Вони, заряджені музикою, успішно виступають в Естонії, Австрії, Франції, Швейцарії та інших країнах. Наставниками юних дарувань були Михайло Тлумак, Тетяна Корнева, Наталія Тишик.

Славу школі здобували учні викладачів Оксани Баласанян, Миколи Пірожика, Аліни Сидляревич, Раїси Дувакіної, Олександра Клімчука, Ніни Самусік, Надії Балаки, Тетяни Савич, Наталії Сілівончик, Олександра Берднікова, Людмили Мишковець, Алли Чапек, Тетяни Коцюби та інших. Вони були переможцями обласних та Всеукраїнських конкурсів.

Показово, що колектив цікавиться і незабуває своєї історії. У школі мистецтв діє музей школи натхненником та організатором якого є Володимир Яцина. Тут зібрано багато історичного матеріалу. Світлини висвітлюють рутинну роботу викладачів, творчий пошук та перемоги учнів.

Саме тут оживає пам'ять про тих, хто пішов у вічність, про ветеранів і знаменитих учнів. В музеї зібрано статті та нариси про виступи учнів та колективів і життя школи розміщені у місцевих та регіональних засобах масової інформації. Іще, стараннями директора Андрія Мигулі у 2016 р. видано книгу історико-враєзнавчих нарисів «Зустріч з прекрасним» автор А. Семенюк.

За успіхами школи стоять її керівники. Директорами закладу були: Олексій Морозов, Тамара Гнезділова, Андрій Терехух, Анатолій Марценюк, Микола Буць, Людмила Кобченко, Андрій Мигуля. Станом на 2024 рік школу мистецтв очолює Аліна Сидляревич. Не можна оминати «зіркові» особистості, які тим чи іншим чином торкалися золотих струн школи мистецтв. Це гордість і слава школи. Серед них:

Зоя Комарук, викладачка музичної школи з 1974 по 1978 роки. Народна артистка України.

Володимир Лисюк, учень дитячої музичної школи начальник управління Волинської ОДА. Заслужений працівник культури України.

Світлана Мирвода, учениця Ковельської музичної школи. Співачка, бандуристка. Народна артистка України.

Михайло Тлумак, викладач школи 1959–2023 роки скрипаль-віртуоз від Бога, Заслужений працівник культури України.

Микола Герес, викладач школи 1978 композитор і диригент симфонічного оркестру. Заслужений працівник культури України.

Валентина Повх, курси художніх керівників при Ковельській музичній школі (1967–1968). Більше 40 років працювала на культурній ниві с. Білин. Заслужений працівник культури України.

Тетяна Смолярчук, учениця Ковельської музичної школи по класу бандури директорка Камінь-Каширської музичної школи, Заслужений працівник культури України.

Віктор Мостика, учень Ковельської школи мистецтв і знаменитого оперного співака В. Гришка український Робертіно Лоретті, «Зірка України. Феномен року» «Людина року Волинського краю–2006».

Відомо, що далека зірка гасне, а світло від неї промениться до нас сто років. Таке животворне світло лине до ковельчан та волинян від Івана Попеску, Григорія Більшевича, Феодосія та Лідії Майданських, Василя Коротія та інших. Притаманна школі мистецтв естафетна передача здобутків і слави закладу із покоління в покоління. Це ми бачимо по родині Майданських. Феодосій та Лілія, як старше покоління передали естафетну музичну паличку дочці Тетяні, а та в свою чергу своїм дітям сину Віталію та доньці Тамарі. І вони всі учні школи.

Щоб відтворити психологічну суть історичного моменту, маємо почути правду з вуст очевидців.

Свідчить Єва Мартинюк: «В результаті операції “Вісла” нас виселили з нашого місця і ми опинилися за 15 км від Львова. Із благословення батьків і долі я навчалася у Львівському музично-педагогічному училищі. Вчилися вдень і вночі. Приходили в училище на 5-ту годину ранку, щоб зайняти чергу до роялю і пограти до занять.

В 1956 році без роздумів відгукнулася на запрошення працювати у Ковельській дитячій музичній школі, яка тільки відкрилася. Першим директором школи був призначений полковник у відставці Олексій Морозов. Ніякої музичної освіти він не мав. Займався організаційними справами. Пропрацював рік і виїхав до Вінниці. Викладачів було семеро і ми організували перші уроки музики. Складали програми вчили грі на різних інструментах.

Музичний заклад багатий талантами – учнями та викладачами. Тодішні викладачі – це самородки. Дехто з них не мав спеціальної музичної освіти, але мав вагому і самодостатню практику. Вони справді були народними.

Найперші – це Тамара Гнезділова, Феодосій Майданський, Авенір Варфоломеєв, Людмила Сосіна, Дарія Ласка, Степан Нех. Наприклад, Т. Гнезділова мала економічну освіту і 3 роки навчання у Харківській консерваторії. Тоді це було щось! Не вистачало викладачів. Тамара Гнезділова їздила по всій Україні і агітувала випускників училищ переїхати в Ковель на роботу. Так у Ковельській музичній школі з’явився Михайло Тлумак це було у 1959 році. Сьогодні він відомий маестро музики.

Кожен учень – то історія, характер, перемога. Запам’ятався мені Андрійко Мигуля. Старанний, відповідальний був. Він у свої десять років їхав до міста, а більше йшов через поле із села Колодниці до школи, щоб навчитися грати на акордеоні. Прийде втомлений, спітнілий і за інструмент. А скільки випадків було, що залишася ночувати. Притулиться десь у куточку в залі, так і засне. І вивчився. Відомим став – заслухаєшся. Це і є слава і гордість школи.

Ось такі штрихи до портрету історії Ковельської школи мистецтв.

Зазначимо, що школа мистецтв – це не щось буденне. Тут куються основи духовності та культури. Саме школа піднімає учня на вищий щабель моралі, вчить перемагати, любити свій рідний край і Україну.

Джерела та література

1. Волинь радянська. Львів : Каменяр, 1974.
2. Семенюк А. Зустріч з прекрасним. Ковель, 2016.
3. Семенюк А. Ковель: шлях через віки. Луцьк : Надстир’я, 2010.
4. Архів музею Ковельської школи мистецтв.
5. Мартинюк Єва. Так народжувалась школа мистецтв: спогади / Архів музею Ковельської школи мистецтв.

УДК 929:069](477.82)

Анатолій СИЛЮК,
*методист відділу освітньої та інноваційної діяльності Волинського ІППО,
заслужений працівник культури України, м. Луцьк*

ВОЛИНСЬКІ ПЕДАГОГИ – ГЕРОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ, ЯКІ ВІДДАЛИ СВОЄ ЖИТТЯ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ У 2022–2024 РОКАХ

Вперше зібрано і упорядковано матеріали про загиблих та померлих волинських педагогів, учасників російсько-української війни в 2022–2024 роках, окреслено законодавчі вимоги до вшанування пам’яті в закладах освіти різного рівня.

Ключові слова: ветерани російсько-української війни 2022–2024 рр., вшанування пам’яті Героїв-педагогів Волині, національно-патріотичне виховання.

Живе лиш той, хто не живе для себе,
Хто для других виборює життя.
Василь Симоненко. 22.06.1955 р.

Україна веде з 2014 року справедливу оборонну війну проти росії, яка вчинила міжнародний злочин агресії проти нашої держави та її громадян.

Ми захищаємося, боронимо рідну землю, на нашому боці правда, це визнають міжнародні організації, а Генеральна Асамблея ООН чітко засудила російську збройну агресію, порушення нею вимог міжнародного права.

Війна – це в першу чергу жертви серед військових та мирного населення. Українська держава та суспільство робить все можливе, щоб зберегти пам'ять про загиблих захисників і захисниць, цивільних осіб, ідентифікувати жертви та вшанувати всіх людей, які проявили людяність та героїзм у боротьбі проти терористичного агресора. У Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.) серед основних завдань державної політики чітко окреслено: *«Поширення інформації про ветеранів війни, формування у суспільстві традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни»* (Ст. 4, п. 2. 6) [3]. Це завдання деталізовано в «Стратегії утвердження національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року», схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322 [6], «Плані заходів з відзначення подвигів ветеранів війни, проявлених під час захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості України, на період 2023–2026 років», затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 березня 2023 р. № 269-р. [4] та наказі Міністерства освіти і науки України від 07.02.2024 р. № 141 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо організації діяльності центрів національно-патріотичного виховання» [5].

Українським інститутом національної пам'яті разом із Національним меморіальним комплексом Героїв Небесної Сотні – Музеєм Революції Гідності та Національним музеєм історії України у Другій світовій війні, спільно з партнерами: Центром досліджень воєнної історії Збройних Сил України, Платформою культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво», платформою пам'яті «Меморіал» та інших розроблено «Методичні рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни», в яких зазначено: *«Пам'ять про цю війну обов'язково мусить бути збережена. Відстоювання незалежності в російсько-українській війні є ключовою подією в історії сучасної України. Зазвичай світові практики вшанування й осмислення війни починаються*

вже після завершення подій – припинення бойових дій. Однак, події нинішньої війни відбуваються дуже стрімко, й щоб запобігти забуванню багатьох з них – ми вже сьогодні маємо робити перші кроки у напрямі меморіалізації. Уже зараз необхідно міркувати, як найкраще зберегти пам'ять про учасників, жертв та подій війни та сформувати нову культуру пам'яті» [7]. Ці рекомендації можуть слугувати дорожньою картою не тільки для органів влади та громад але і закладів освіти різних рівнів у питаннях меморіалізації та комеморації, які нині гостро активізувались через новий етап збройної російської агресії від 24 лютого 2022 року.

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти активно займається волонтерською діяльністю, підтримкою волинських підрозділів на сході України. Значна увага дирекцією та колективом приділяється поширенню інформації серед слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників про ветеранів війни – вчителів закладів освіти Волині, формування в освітній громаді традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни, зокрема засобами Музею історії освіти Волині. Створено експозиційні виставкові стенди, зібрано і поширено серед закладів освіти інформацію про педагогів – учасників, загиблих (померлих) ветеранів АТО, ООС, російсько-української війни з 2014 року.

В дослідженні вперше сформовано зведений перелік та коротка інформація про шістнадцять волинських педагогів – учасників російсько-української війни, які загинули на бойових позиціях, або померли від поранень та хвороб, набутих внаслідок участі у бойових діях у 2022–2024 роках. Джерельною базою дослідження стали інформація закладів освіти, меморіальних сторінок сайтів місцевих органів влади, закладів освіти, громадських організацій.

Не можна не погодитись із думками упорядників ряду видань серії «Волинський пантеон» [1] доктора історичних наук, професора О. Дем'янюка та краєзнавця Г. Гулька про те, що «не можна оминати й іншу складову частину діяльності держави, яка перебуває в стані війни – військово-національне патріотичне виховання молоді». «Вважаємо, – пишуть вони, – що належна популяризація сторінок військової історії України (минулої і сучасної) із збереженням наступності в героїці воюючих поколінь – це особливо необхідно для виховання дітей і молоді в жорстких умовах сучасної гібридної ідеологічної війни. Надмірне возвеличення однієї історичної події та забуття, лише з політичної доцільності іншої, може

служувати нашим ворогам... Незважаючи на тимчасові негаразди необхідно продовжувати розповідати, особливо землякам Героїв, про їхнє довоєнне життя та військову звитягу. Адже не лише монументальні могильні споруди, пам'ятні дошки чи періодичні публікації про військовий героїзм навічно збережуть світлу пам'ять про воїнів-героїв, а й копітка системна робота краєзнавців, журналістів, працівників освіти і культури. Ми всі разом повинні збирати та досліджувати позитивні та негативні аспекти триваючого військового протистояння для збереження історичної правди про наше сьогодення, на героїці якого, маємо сподівання, будуть виховуватися наступні покоління свідомих українців» [2, с. 42]. Саме з цією метою пропонується зібраний із різних джерел інформаційний та фотографічний матеріал про педагогічних працівників Волині, які віддали своє життя за незалежність та територіальну цілісність України, її європейський вибір. Зробімо свій внесок у збереження пам'яті про наших мужніх земляків, засвідчуймо глибоку шану й повагу їхнім родинам.

Бірук Максим Віталійович (06.08.1985–11.09.2023), учитель історії Замшанівського ліцею Забродівської сільської ради Ковельського району. Народився в м. Рига (Латвія). Закінчив Волинський національний університет ім. Лесі Українки. З 27.08.2008 працював вчителем історії у Замшанівському ліцеї. 24.02.2022 року був призваний на військову службу. Старший солдат Максим Бірук загинув 11.09.2023 р. у селі Діброва Сіверськодонецького району Луганської області. Похований у с. Замшани.

Бортник Володимир Володимирович (14.07.1981–24.04.2024), учитель фізичної культури НВК «Колківська ЗОШ І–ІІІ ступенів-ліцей» з 2013 р. (в освіті з 2002 р. – учитель фізичного виховання Загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 1 смт Маневичі). 28 лютого 2022 року добровільно вступив до Бригади ТРО А7028 (нині 100-та окрема механізована бригада). Молодший сержант Володимир Бортник героїчно загинув 24 квітня 2024 року в бою за незалежність і свободу України в Донецькій області.

Будь Руслан Іванович (20.03.1974–24.09.2022), вчитель фізики та математики ЗОШ І–ІІ ст. с. Вовчицьк у 1997–2000 рр., ЗОШ І–ІІІ ст. с. Комарово у 2000–2003 рр., ЗОШ І–ІІ ст. с. Новосілки у 2001–2016 рр., Маневицької ЗОШ І–ІІІ ст. № 2 – гімназії у 2016–2017 рр. та Бережницької гімназії – філії ОЗЗСО «Троянівський ліцей» у 2019–2022 рр. Призваний 25 лютого 2022 року до лав ЗСУ. 10 травня 2022 року зарахований стрільцем-зенітником ракетного взводу 1-го стрілецького батальйону. Солдат

Руслан Будь загинув 24 вересня 2022 р. в результаті ворожого артилерійського обстрілу під час виконання бойового завдання в районі населеного пункту Зайцево Бахмутського району Донецької області. Нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня. Похований в смт Маневичі.

Власенко Віталій Миколайович (24.01.1973–06.03.2022), викладач Володимирського педагогічного фахового коледжу імені Агатангела Кримського Волинської обласної ради, завідувач студентського гуртожитку. У 2022 році став військовослужбовцем, підписавши контракт з Державною прикордонною службою України. У період з 24.02.2022 по 06.03.2022 підполковник у складі зведеної групи прикордонної комендатури швидкого реагування «Новопсков» спільно з підрозділами Збройних Сил України виконував військовий

обов'язок у районі бойових дій – прикордоння Луганської області (міста Старобільськ та Кременна). Загинув 06.03.2022 під час виконання бойового завдання на південно-східній околиці населеного пункту Житлівка. Полковник (посмертно). Нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня (посмертно).

Деркач Микола Васильович (08.07.1993–12.12.2022), учитель трудового навчання і технологій закладу загальної середньої освіти

«Бузаківський ліцей» Камінь-Каширської міської ради Волинської області. Солдат Микола Деркач віддав життя за волю і незалежність України під час виконання бойового завдання в районі населеного пункту Синьківка Куп'янського району Харківської області.

Дорошенко Олександр Миколайович (16.12.1966–01.02.2023), старший офіцер-вихователь, учитель історії та правознавства, начальник спортивного курсу Волинського обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Небесної Сотні. Народився в селі Річиця Ратнівського району. Навчався у 1974–1984 рр. у загальноосвітній школі № 36 м. Житомира. В 1993 р. закінчив історичний факультет Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. З 1996 р. на посаді вчителя історії та права, а з 2002 р. – заступника директора з виховної роботи загальноосвітньої школи I–III ступенів № 23 м. Луцька. У березні 2007 року переведений на посаду офіцера-вихователя, учителя історії та правознавства Волинського обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Небесної Сотні. Згодом був призначений начальником курсу. З лютого 2022 р. в ЗСУ. Уночі 2 лютого 2023 року лейтенант Олександр Дорошенко пішов у засвіти. Похований в Луцьку.

Лавренюк Андрій Васильович (14.11.1984–31.05.2022), колишній учитель математики закладу загальної середньої освіти «Ліцей села Галинівка Оваднівської сільської ради Володимирського району Волинської області». У 2014 році був мобілізований до Збройних Сил України, де пройшов АТО, а з початку повномасштабної війни у лютому знову став на захист нашої держави як військовослужбовець-контрактник (солдат, стрілець – зенітник зенітного взводу). Проживав і похований у м. Володимирі.

Музичук Віктор Анатолійович (24.12.1976–07.10.2022), вихователь, учитель історії Володимирського ліцею «Центр освіти» Волинської обласної ради. Народився в м. Слаута на Хмельниччині. Закінчив ЗОШ № 5 імені Анатолія

Кореневського, Володимирський педагогічний коледж імені Агатангела Кримського зі спеціальності вчитель молодших класів та історичний факультет Волинського національного університету імені Лесі Українки. Працював вихователем та вчителем історії у ліцеї «Центр освіти». Мобілізований до лав ЗСУ у серпні 2022 р. Військову службу проходив командиром відділення 1-го батальйону 3-ї роти 14 ОМБр імені князя Романа Великого. Сержант Віктор Музичук загинув в боях біля населеного пункту Орлянське Куп'янського району Харківської області. Похований у м. Володимирі. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно), а також йому присвоєно звання «Почесного громадянина Володимирської громади» (посмертно).

Назарчук Микола Іванович (27.04.1971–08.01.2024), учитель географії Рудниківського ліцею Колківської селищної ради Луцького району з 2005 року. Вищу освіту здобув у Київському політехнічному інституті та Тернопільському національному педагогічному університеті ім. Володимира Гнатюка. З 2014 року воював на Донецькому напрямку. На той час мав звання капітан. Після повномасштабного вторгнення, не вагаючись, знову взяв до рук зброю. Був у найгарячіших точках, пройшов усі кола пекла лютої війни. 10 червня 2022 поблизу Бахмута отримав тяжке поранення. 8 січня 2024 року помер, похований у с. Рудники.

Новосад Олександр Ярославович (22.03.1991–26.09.2022), учитель історії комунального закладу загальної середньої освіти «Сокільська гімназія» Рожищенської міської ради Луцького району в 2013–2014 рр., уродженець села Ясенівка Доросинівської громади. Сержант 14-ої окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого, гранатометник механізованого батальйону Олександр Новосад загинув 26 вересня 2022 року поблизу селища Дворічна на Харківщині. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно). На фасаді Ясенівської ЗОШ відкрито пам'ятну дошку.

Павлюк Леонід Вікторович (20.01.1964–01.09.2023), вчитель історії Рожищенської середньої школи № 4 з 1992 року, до того – у Бірківській середній школі Любешівської селищної ради. З перших днів війни добровільно взяв до рук зброю став на захист України на посаді водія-радіотелефоніста стрілецького взводу. 22 травня 2022 року в районі населеного пункту Лиман Донецької області потрапив у полон, загинув солдат Леонід Павлюк у російській Мордовії. Похований у смт Рожище.

Савчук Володимир Федорович (28.11.1975–28.04.2022), завідувач Бережницької гімназії-філії ОЗЗСО «Троянівський лицей» з 1.09.2021 р., до того – з 1995 р. – учитель початкових класів, в 1998–2018 рр. – директор ЗОШ I–II ст. с. Бережниця Маневицького району. У 2015–2016 рр. – доброволець в АТО, з 25 лютого 2022 р. призваний по загальній мобілізації військовозобов'язаних до лав ЗСУ на посаду стрільця-помічника гранатометника 63-ї Окремої Механізованої Бригади. Захищав на Волині кордон з боку Білорусії, а з початку квітня 2022 р. був відправлений у Миколаївську область, де 28 квітня 2022 р. поблизу с. Широке отримав смертельне поранення. Нагороджений нагрудним знаком «За мужність в охороні державного кордону» – 9.09.2015 р.; пам'ятною відзнакою «Учасник АТО Донецький прикордонний загін» – 20.02.2016 р.; почесною відзнакою «Учасник бойових дій» – 14.10.2016 р. 06 вересня 2022 року нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Слесар Ростислав Анатолійович (01.09.1984–13.01.2023), викладач фізичної культури Територіального відокремленого спеціалізованого відділення Колківського центру професійної освіти в Маневичах у 2007–2018 роках. Народився в с. Хворостів

Вишнівської громади Ковельського району. З травня 2022 р. в складі ЗСУ став на захист України. Загинув солдат Ростислав Слесар 13.01.2023 р. під час виконання бойового завдання в районі населеного пункту Білогорівка Луганської області.

Супронюк Ростислав Маркіянович (31.07.1969–29.08.2024), працював вчителем трудового навчання Забродівського ліцею Ратнівської територіальної громади Ковельського району. Педагогічну освіту здобув у Рівненському педагогічному інституті. З 2 серпня 2023 р. служив у лавах Збройних сил України. Певний час як обмежено придатний перебував у Волинській, Рівненській, Львівській областях, а у грудні 2023 р. переведений на Запорізький напрямок, де 29 серпня 2024 р. солдат Ростислав Супронюк загинув.

Філозоф Василь Григорович (23.03.1975–07.11.2022), учитель фізичної культури Підричанської гімназії-філії опорного закладу загальної середньої освіти «Раково-Ліський ліцей» Камінь-Каширської міської ради Волинської області з 2000 р. Народився в с. Велимче Ковельського району. Освіту здобув у Волинському національному університеті ім. Лесі Українки. З 25.02.2024 р. він вже в рядах 14-ої ОМБр імені князя Романа Великого.

Був помічником гранатометника, виконував функцію навідника. Протягом восьми місяців війни безстрашно воював із ворогом. Якийсь період тримав оборону на бахмутському напрямку, останнім часом перебував на «нулі» на Харківщині. Загинув солдат Василь Філозоф в районі населеного пункту Першотравневе Куп'янського району Харківської області. Похований в м. Камені-Каширському.

Царук Володимир Володимирович (26.11.1978–23.07.2023), учитель історії, правознавства і Захисту України опорного закладу загальної середньої освіти «Хотешівський ліцей»

Камінь-Каширської міської ради Волинської області. Народився у с. Хотешів. Закінчив Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Більше двадцяти років віддав педагогічній діяльності. Спочатку працював офіцером-вихователем у Волинському обласному ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Небесної Сотні, а потім повернувся до села Хотешів, де з 2007 р. став педагогічним працівником опорного закладу загальної середньої освіти «Хотешівський ліцей». В ЗСУ з початку повномасштабної агресії росії. Віддав життя за волю і незалежність України, будучи вірним військовій присязі, в ім'я мирного майбутнього української держави 23.07.2023 р. Похований у с. Хотешів.

Джерела та література

1. Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід – 2015. Луцьк : Айс Принт, 2016. 90 с.; Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід – 2016. Луцьк : Айс Принт, 2017. 52 с.; Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід – 2014–2017. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 248 с.; Небесний легіон Волині : меморіальний дослідницько-пошуковий проект. URL : <https://volynlegion.com.ua/>
2. Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон: Схід – 2018–2019. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2020. 56 с.
3. Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
4. План заходів з відзначення подвигів ветеранів війни, проявлених під час захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості України, на період 2023–2026 років : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 березня 2023 р. № 269-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-2023-%D1%80#Text>
5. Про затвердження методичних рекомендацій щодо організації діяльності центрів національно-патріотичного виховання : наказ МОН від 07.02.2024 р. № 141. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodychnih-rekomendacij-shodo-organizaciyi-diyalnosti-centriv-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya>
6. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text>
7. Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних із збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій Російсько-української війни. URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiiv-rosiysko-ukrayinskoyi-viyny>

УДК 37:355]:94(477)''15/17''

Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ,

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля
при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка, м. Хмельницький*

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ В СТАРІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ

Висвітлено деякі аспекти військової освіти та діяльності козацьки шкіл у середовищі українського козацтва у старій Гетьманщині (XVI–XVIII ст.) у баченні доктора історичних наук Ігоря Лоського (*15.12.1900, Люблін – †27.05.1936, Львів) та інших дослідників.

Ключові слова: *Ігор Лоський, військова освіта, козацькі школи, Гетьманщина, XVI–XVIII ст.*

Здобуття Україною незалежності сприяло розвитку козацького руху, який підтримують нащадки козацьких родів, які вважають себе козаками та відстоюють національну козацьку ідею, захищають економічні, історичні, культурні та політичні надбання українського народу, беруть участь у забезпеченні духовного розвитку, зміцненні фізичного здоров'я та підвищенні моральних якостей українського суспільства, використовуючи набутки багатьох поколінь своїх попередників. Починаючи з XVI ст. козацтво посідало значне місце у суспільно-політичному житті українського народу. Про це свідчать історичні події XVI–XVIII ст., коли сміливі й волелюбні козаки повставали проти соціальної несправедливості, були захисниками і оборонцями усього народу.

Багатовікова історія українського козацтва переконливо довела силу його традицій. Більшість їхнього часу минала в походах і боях, тому воєнне мистецтво козаків завжди було на високому рівні. В. Січинський у праці «Чужинці про Україну» (Прага, 1942) [8] писав, що багато іноземців мандруючи Україною, залишили цікаві спогади про ратне мистецтво запорожців і козацький побут. Так, Павло Алепський подорожував у 1654 і 1656 рр. Україною в своєму «деннику» подав «відомості з історії, перемішані з легендами» щодо «підсоння, господарство, побут, матеріальну культуру, освіту та суспільну опіку на Україні». Та найбільше подав відомостей» про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру». Він відмітив «прегарну рису» українців, що майже «всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів»,

а «священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях» [8, с. 76].

Українські дослідники, зокрема, доктор історичних наук, учасник бою під Крутами, Ігор Лоський, характеризуючи військову освіту в старій Гетьманщині та її значення «в суспільстві української гетьманської держави», в історії та культурі XVII–XVIII ст., писав, що «Українська козацька держава «зродилася... з великого зриву 1648 р. і тривала більш як століття, якщо вважатимемо за кінець Гетьманщини вимушену абдикацію (зречення – авт.) гетьмана Кирила Розумовського в 1764 р.». Не «довгий вік судився цій державі і не охоплювала вона ніколи цілої етнографічної території заселеної українським народом, але незалежно від цього все ж була це єдина, після князівської, доба нашої історії, коли українська нація посідала свою, хоч і обмежену суверенність». Постання Козацької держави призвело до змін в суспільному житті країни, «місце давньої пануючої верстви, шляхоцької, зайняла нова, козацька». Хоча по своїй суті «зміна ця не була така вже значна», проте все ж Гетьманщина, «поминаючи всі її негативні сторони», «була колискою власного оригінального типу культурного і громадського життя в Україні» [3, с. 43; 4]. У роки Гетьманщини під захистом Війська Запорозького відбувалося велике українське відродження (XVI – перша половина XVIII ст.). Період козаччини відзначався активним формуванням й розвитком національної системи шкільної освіти, культури, науки, «своє оформлення і кристалізацію» знайшли «всі вартості і підвалини майбутнього національного розвитку» – громадські відносини, культура, освіта, побут [4].

Перша козацька або ж січова школа була відкрита у 1576 р. при церкві Святої Покрови на території Запорізької Січі і введена посада – «отаман січової школи». Склад учнів визначався звичаями, що формувалися на Січі, там заборонялося перебувати жінкам, не дозволялося селитися козакам із сім'ями, але там було багато дітей-сиріт. Козаки дотримувалися правила: не залишати напризволяще дітей самих, ще з часів татарських набігів, і в пору протипанських та протипольських повстань, коли горіли цілі села й містечка, козацька старшина давала вказівку підопічним побратимам дбати про тих із малечі, хто залишався у спалених селах без батьків. Їх звідусіль привозили з собою на Січ, де для багатьох із них козаки ставали хрещеними батьками і дбали про подальше виховання повноправних мешканців Запоріжжя. Січова школа, де діти вчилися на кошти кошового товариства, складалася з двох відділів: у першому – навчалися ті юнаки, що готувались бути

паламарем чи дияконом – у відділі завжди було 30 учнів; у другому – відділі молодиків – сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (їх було біля 50) навчалися грамоті, співу та військовому ремеслу.

«Українське козацтво котрого ділом була Українська Держава XVII–XVIII віків, було в повнім розумінні того слова військовим станом. Діти козацькі змалку зростали у військовій обстановці. Військовою школою, – писав Ігор Лоський, – служило для козацької молоді Запоріжжя, де вона практично могла придбати військово знання» [2, с. 9]. Польський хроніст Бартош Папроцький у праці «Panosza to jest wystawicnie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich» (Краків, 1599) про військову науку на Запоріжжі писав: «Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйности» [8, с. 56].

Згодом, за зразком цієї січової школи, густа мережа січових, козацьких, братських та інших полкових шкіл покрила майже всі полкові і сотенні міста й містечка Центральної і Східної України, де в XVII–XVIII ст. діяв адміністративно-територіальний полково-сотенний устрій на чолі з генеральним старшиною (гетьманом). У полкових школах, що існували на кошти батьків, навчали грамоті й військової справи, яку викладали досвідчені козаки, яких називали «військовими служителями». За даними ревізійних книг, лише в семи полках Лівобережжя було відкрито 866 полкових шкіл: у Лубенському – 172, Миргородському – 37, Ніжинському – 217, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69, Чернігівському – 154. Козацькі (січові) школи розміщувались переважно у приміщеннях, які належали церквам, їх іноді й називали за назвою церкви: Покровська, Успенська та ін. У 1768 р. на теренах вольностей запорізьких, за підрахунками Д. Яворницького, було 44 церкви і майже при кожній була школа: «Церква з дзвіницею, з одного боку її шпиталь, з другого – школа, складала необхідну приналежність будь-якого православного приходу в запорізькому краї. Враховуючи, що за запорізькими звичаями при кожній церкві відкривалася і функціонувала школа, можемо припустити широкий розмах підготовки молоді до служби у війську» [6, с. 296].

Українське козацтво, взявши у спадок кращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Київської Русі, розвинуло їх і створило власну особливу систему козацького виховання, яка, окрім навчання грамоти,

релігійного виховання, передбачала емоційно-вольову підготовку до козацької служби. Виховним ідеалом учнів був лицар-козак – людина благородна, звитязна і чесна. Учителі мали собі помічників із кращих учнів, яких називали «виростками», «молодиками», «школярами». Учні, як правило, жили в будинку дяка і, крім навчання, виконували роботи по господарству. Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки; зміцнювала тіло й душу в іграх, різних видах змагань і боротьби, танцях, у народних забавах і видовищах, хороводах. Дослідник системи виховання у січових школах С. Сірополко писав: «Молодиків у школі і поза нею вчили: Богу добре молитися, на коні “реп’яхом” сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці влучно стріляти й списом добре колоти». Важливе місце відводилося навчанню учнів веслувати та керувати човном, добре маскуватися в різних умовах, від чого часто в майбутньому залежало їх життя, плавати [7, с. 56].

Великого значення у козацьких школах надавали фізичним навантаженням, тренуючись, козацька молодь билася наповненими соломною мішками, стоячи чи сидячи на колоді; щоб «поставити» удар, шаблею рубали лозу. Практикувалось і фехтування із зав’язаними очима: зробити певну кількість кроків і розрубати шаблею глиняне горнятко, насаджене на тичку. Особливо дбали про набуття навиків орієнтування в темряві – вночі та у сутінках [6, с. 301].

Однак рівнобіжно з тим, – зауважував Ігор Лоський, – як козацтво переставало бути станом чисто військовим і впродовж XVIII ст. поволі оберталося у стан дрібних землевласників, підупадала і його військова вправність. Бували навіть випадки, коли «московські генерали, командувачі московсько-українськими арміями, скаржаться на погану військову підготовку козацтва». У більш-менш стабілізованих відносинах Гетьманщини з Московщиною – молоді люди уже не мали змоги «легко мандрувати на Запоріжжя, шукати там практичної військової школи. У зв’язку з цим появляється потреба утворити можливість для козацьких дітей вдома приготувлятися до військової служби» [2, с. 9].

Ініціатива до загального навчання козацьких синів військовій муштрі або «екзерциції», як тоді казали, вийшла від лубенського полковника Івана Кулябка, вихідця з українського козацько-старшинського роду, брата ректора Києво-Могилянської академії, українського латиномовного письменника, богослова і гомілетика, петербурзького єпископа Сильвестра Кулябка. Іван Кулябка належав до найбільш освічених представників

української старшинської верстви, дуже «очитаний в чужій літературі, аматор у садівництві та інженерії», один із перших посилав своїх синів вчитись до Німеччини, дбав за поширення освіти серед українського козацтва [2, с. 9]. Призначений у 1767 р. лубенським полковником, уже через рік після свого призначення, він «звернувся з докладом до гетьмана Кирила Розумовського, в якому пропонував завести загальну обов'язкову освіту для козацьких дітей його полку» [1, с. 67–68]. А тих «хлопців, які будуть нездібними до науки, або вже перейшли вік, в якому можна було починати науку грамоти, треба», на думку Івана Кулябка, «“заобикать екзерциціями” військової і гарматної служби» і «хоч хлопцям такі вправи можуть видатись тяжкими, то зате, як виростуть, то відчують з них велику користь для себе. Нагляд за військовими вправами К[уляб]ко пропонує доручити сотенній старшині і “іншим урядникам з козаків”, при чому кожний з інструкторів мав би дістати в науку 24 хлопців. Проект І. Кулябка був апробований гетьманським урядом і він гаряче взявся за переведення його в життя». Військові вправи під проводом місцевих отаманів відбувалися по неділях і святах. Перед тим місцеві отамани під доглядом полковника І. Кулябка пройшли у Лубнах відповідний підготовчий курс. Зважаючи на те, що «давати справжню зброю дітям небезпечно, [1]. Кулябко доручав уживати до вправ деревляні рушниці і шаблюки, як також списи (“ратища”) з вовняними “булавками” на кінцях». Про виконання інструкцій полковника місцеві уряди «мали доносити до полкової канцелярії». «Від успішного переведення військових вправ [1]. Кулябко сподівався, що коли прийде час хлопцям вступити на дійсну службу, тоді ясна буде перевага обучених над необученими і що перші будуть більш вправленими і більш “важливими”. Все це сприятиме славі “отечества Малоросійского”, і буде усунений ґрунт до нарікань російських генералів на малу військову підготованість українського козацтва» [2, с. 9].

Гетьман Розумовський зважаючи на добрі результати плану лубенського полковника «доручив і іншим полковникам завести в своїх полках навчання козацьких синів грамоті і військовим вправам». «Не знаємо, на жаль, – зауважував Ігор Лоський, – хто з полковників відгукнувся на гетьманське доручення, окрім чернігівського, Милорадовича, про якого маємо відомості, що наука козацьких дітей відбувалася ще кілька років після скасування гетьманства. Тодішній правитель Лівобережної України, Румянцев, в справі поширення освіти йшов слідами останнього гетьмана й слідкував за тим, аби освітні пляни Розумовського знаходили і надалі своє здійснення» [2, с. 10].

У Лубенському і Чернігівському полках діти старшини і заможних козаків мусіли обов'язково вчащати до парафіяльних шкіл або до шкіл при сотенних і полкових канцеляріях, де навчалися грамоти та військової справи. Ті-ж із них, «що з тих чи інших причин до науки грамоти не надавалися, мусіли ходити по неділях і святах на військові вправи». Ходили на ці вправи хлопці різного віку, від 8 до 23 років, але переважно від 12 до 16 років. Обов'язковим вправам військової екзерциції вчили досвідчені і випробувані в боях козаки, які служили перед тим у гусарських полках і носили звання «військового служителя». Вони користувалися високим авторитетом, їх звільняли від інших обов'язків. Наглядали за вправами курінні отамани [2, с. 10; 5, с. 89]. На думку І. Лоського, – деякі полки також мали ще «бодай деякий час у себе ці вправи». Цілковита ліквідація автономії Гетьманщини за указом Катерини II від 16 вересня 1781 р., тобто знищення полкового (козацького) устрою, «потягла за собою звичайно й замкнення разом з шкільництвом і цих військових вправ, які не могли знайти собі місця в імперії, нівелюючій всі місцеві особливості під одну подобу» [2, с. 10].

В історичних розвідках школи, які отримали назву старі народні школи, а в народі – школи козацькі (січові), відіграли значну роль щодо поширення освітнього рівня серед усіх українців. Вони, хоча й забезпечували дітям лише початкові знання (*навчали читати, писати, рахувати*), які були доступними і задовольняли на той час скромні потреби трудового люду в освіті, все ж відіграли помітну роль у захисті й ствердженні національного елементу тогочасної української школи. Ці школи, переважно з релігійним вихованням, були єдиним джерелом, де жевріла рідна мова й рідна віра, правда про історію свого краю, зберігалися і примножувалися народні звичаї, традиції тощо. Цьому сприяло й те, що їхні вчителі були вихідцями з народу й вважалися кращими носіями рідної мови і прищеплювали своїм вихованцям народні звичаї і традиції. Вони не були залежними від різних урядових програм, залізної дисципліни та схоластики, що визначала характер впроваджуваних на українських теренах російських церковнопарафіяльних шкіл.

Джерела та література

1. Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев : Унив. тип. 1896. Кн. XI. С. 34–203.
2. Лоський І. Військова освіта в старій Гетьманщині. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1933. Ч. 5. Травень. С. 9–10.
3. Лоський І. Українка часів Козаччини. *Жінка* (Львів). 1935. Ч. 15–16. С. 1–8.

4. Лоський І. Українська жінка в Козацьку добу. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1941. Ч. 239. 16 жовтня. С. 3.
5. Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII-го века. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев : Унив. тип. 1913. Кн. 23. Вып. 2. С. 89–140.
6. Середюк О. Школа лицарства та відваги (про формування і виховання воїна). *Науковий вісник «Межибіж» – 2'2013*. Хмельницький : ІРД, 2013. Ч. 2. С. 296–305.
7. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. 174 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. Прага : Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. 244 с.

УДК 2-472:94](477.82)''1920/1930''

Олександр ФЕДЧУК,

*протоієрей, кандидат історичних наук, кандидат богослов'я,
проректор з наукової роботи Волинської духовної семінарії УПЦ, м. Луцьк*

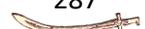
ПРАВОСЛАВНЕ ЗАКОНОВЧИТЕЛЬСТВО НА ВОЛИНІ ЗА МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

Йдеться про стан православного законочительства на Волині у 1920-х – 1930-х рр. Серед іншого, зауважені його відмінності від законочительства часів Російської імперії. акцентовано на основних проблемах викладання православної релігії у польських школах. Наведено окремі статистичні дані, що допомагають з'ясувати стан законочительства. Акцентовано на законочительських заходах, що проводилися у Церкві, та наведено приклади прийнятих нею документів.

Ключові слова: закон Божий, священник, законочитель, школа, Волинська єпархія.

Закон Божий вважався загальнообов'язковою дисципліною в усіх початкових та середніх школах Російської імперії. Викладали його переважно місцеві священники, але інколи, за погодженням, і нижчі члени кліру, котрі мали богословську освіту, не нижчу семінарської. Понад те, в Росії існувала розгалужена мережа церковно-приходських шкіл, які контролювалися Святішим Синодом, а завідували ними настоятелі парафій, при яких вони засновувалися. В одній тільки Волинській єпархії, за словами дослідника церковних шкіл України В. Перерви, на початку ХХ ст. було 1 455 таких шкіл [17, с. 111].

Під час Першої світової війни дуже багато церковно-приходських шкіл на Волині припинили свою діяльність через наступ австро-німецького війська та евакуацію населення. Повноцінне відродження системи народної освіти на Волині відбулося вже після входження її території до складу

Польщі. У ній закон Божий залишився серед загальнообов'язкових шкільних предметів, однак змінився підхід до здійснення початкової освіти: всі колишні церковно-приходські школи перейшли під контроль Міністерства релігійних визнань і народної освіти, втративши зв'язок із Церквою.

Вилучення початкових шкіл з-під опіки Церкви волинське духовенство вважало неправильним. Це питання було підняте на першому за Польщі з'їзді духовенства Волинської єпархії, що відбувся в жовтні 1921 р. у Почаєві. Тоді духовенство вирішило просити польську владу, де це можливо й необхідно, дозволити відкрити національні церковні початкові школи. При цьому на з'їзді йшлося, що духовенство має «справою народної освіти ближче зацікавитися, православні приходи повинні впливати на діло освіти в своїх парафіях» [18, с. 7].

Присутнє на з'їзді духовенство наполягало на тому, щоб закон Божий не викладали випадкові люди, що вже почало траплятися в Польщі. Вирішено вимагати, щоб навчання закону Божого не лише в приватних, але й у державних школах, де є православні діти, взяло в свої руки духовенство. Якщо в парафії було багато шкіл і священник не міг сам викладати закон Божий в усіх школах, то він мав би доручити це нижчому кліру, або й навіть світському вчителю чи й приватній особі, якщо настоятель добре її знає і переконаний у її Православ'ї. Але й у такому разі священник мав би хоча б раз у місяць приходити в школу для перевірки роботи законовчителя [18, с. 7].

Священникам, які викладали в школах закон Божий, рекомендувалося стежити, щоб діти виконували тільки те, що стосується до православної віри й щоб ніхто їх не змушував у свята ходити в костел, але щоб вони відвідували православний храм та не додержувались латинських обрядів, хрестилися й молилися по-православному. Також законовчителям вказувалося дбати, щоб діти не стільки покращували знання фактів Священної Історії, скільки б «утворювати в них релігійний настрій, прихильність до догматів та обрядів Православної Церкви і любов до рідного краю» [18, с. 8]. Отже, від викладачів закону Божого вимагалось не тільки дати учням теоретичні знання, але й привити їм практичні навички життя по вірі. При виясненні різниці між догматами та обрядами православними та інославними слід було звернути увагу не стільки на полеміку, скільки на «позитивне вияснення православних догматів та обрядів, особливо зупиняючи увагу на місцеві стародавні православні

звичаї» [18, с. 8]. Перед кожним недільним чи святковим днем рекомендувалося читати з дітьми та пояснювати їм відповідні євангельські місця. Для розвитку в дітях прихильності до батьківської православної віри та любові до рідного краю було необхідно знайомити їх з головними моментами історії Православ'я в Україні, а особливо – Волині. Слід було пояснювати завдання унії, розповідати про переслідування віри уніатами, католиками. Бажано також було, щоб духовна влада подбала про видання україномовних книжок, в яких би подавалася стисла інформація зі Священної Історії, про православне богослужіння [18, с. 8].

Учасники з'їзду 1921 р. погоджувалися з тим, що навчання закону Божому не повинне обмежуватись тільки школою, але пастир має турбуватися про це й за її стінами. Стежити за діяльністю законовчителів при візитації парафій мав би архієрей, а на місцях це покладалося на благочинницьку раду. Офіційний дозвіл благочинним перевіряти стан викладання закону Божого для православних дітей влада надала тільки в 1928 р. [22]. За словами І. Скакальської, «під час візитації школи благочинний повинен був зазначити такі дані: вказати день перевірки, кількість православних учнів в кожному класі згідно, та також кількість у день відвідування ним закладу; кількість запланованих тижневих годин для закону Божого, скільки подано законовчителем лекцій, відповідно до записів у журналі, що пройдено учнями і чи відповідають знання дітей шкільній програмі; зверталась увага й на те, як і недоліки помічено у справі законовчителства та яка їх причина; вивчалось питання: як ставиться законовчитель до виконання своїх обов'язків, також чи є підручники із Закону Божого?» [21, с. 18].

Постанови вказаного єпархіального з'їзду 1921 р. щодо законовчительської роботи втілити в життя у повній мірі не вдавалося, оскільки уряд часто ігнорував вимоги та пропозиції православного духовенства. Саме тому 7 липня 1923 р. на засіданні Священного Синоду православної Варшавської митрополії було вирішено звернутися у Міністерство сповідань і народної освіти з проханням дотримуватися у справі православного законовчителства положень, встановлених ще в царській Росії й не відмінених у Польщі. Зокрема, згідно законів, вищий нагляд за викладанням закону Божого та загалом релігійно-моральним напрямком навчання в школах у кожній єпархії належав єпархіальному архієрею, який міг інспектувати ці школи особисто чи ж доручати це спеціально призначеній особі. За необхідності, архієреї мали право власні

міркування з цього приводу повідомляти уряду. Згідно визначення Святішого Синоду від 1906 р., священники вважалися обов'язковими законовчителями для своїх парафіян, хоча й могли передавати свої функції особам з відповідною освітою. В Синоді визнавали, що наявні в Польщі шкільні інспектори володіли правом затверджувати викладачів закону Божого, але тільки в тому разі, якщо таке представлення надійде від духовної влади [19].

Однак було зрозумілим, що принципи законовчительської роботи в Польщі не могли в усьому лишатися такими ж, як за імперських часів, тому дискусії на цю тему в церковній періодиці тривали. В одному з номерів офіційного часопису православної митрополії в 1923 р. було надруковано велику статтю волинського священника Михайла Тучемського на тему законовчительських обов'язків пастиря, що сам автор назвав «проектom організації законовчительської справи для православного юнацтва в Польщі». Особливої актуальності, вважав отець Михайло, такий матеріал набував з огляду на введення у 1924 р. в Польщі обов'язкової освіти. Автор вважав за необхідне заснування у духовних консисторіях окремого законовчительського відділу, покликаного координувати цей напрямок роботи у єпархії. Тут мали б вести облік педагогічних кадрів та православних вихованців шкіл, розробляти програми для законовчительської роботи, дбати про влаштування в єпархії книжкового складу з необхідними навчальними посібниками, організувати законовчительські з'їзди для підготовки законовчительських кадрів із псаломщиків. Крім цього, на думку Тучемського, в кожному повіті варто було призначити повітового інспектора законовчительської роботи, який повторював би функції довоєнних повітових наглядачів церковних шкіл. Нарешті, отець Михайло пропонував відкрити в офіційній церковній періодиці відділ «Законовчительство» [24].

Стаття Тучемського викликала жваве обговорення серед духовенства. Ще один Волинський священник на сторінках газети «Воскресное чтеніє» переконував, що «у всякого пастиря є розуміння необхідності викладання Закону Божого в школі, але плідність його роботи залежить від ряду причин, що знаходяться поза можливістю впливу священника-законовчителя». Одною з таких причин автор статті-відповіді називав мову. Він зазначав, що католицькому духовенству набагато простіше вивчити дітей молитви польською мовою, адже все викладання в школі ведеться польською, тоді

як православні священники мусили не тільки вчити дітей слов'янських молитов, але ще й пояснювати їх зміст. Священник гірко змальовував сучасного священника-законовчителя: «У нинішній час законовчителі – це ковалі без молоту й ковадла. Школа без слов'янської мови, діти без підручників, законовчитель без методики і програми, ось картина школи» [15].

Тим часом, наприкінці липня 1923 р. в Почаєві відбувся перший Волинський законовчительський з'їзд, де було вироблено програму із закону Божого для різних шкіл. Матеріали з'їзду передано на розгляд Священного Синоду у Варшаву. Ознайомившись із ними, в листопаді 1923 р. Навчальний комітет при Синоді, зауваживши незадовільний стан законовчительської справи, закликав духовенство звернути підвищену увагу на навчання дітей закону Божому та загалом на виховання молодших парафіян у дусі Православної Церкви. Наголошувалося, що законовчительська справа – одна з важливих й необхідних сторін пастирської діяльності на парафії. Найближчими помічниками для священника в цій ділянці мали стати диякони й псаломщики. Там, де поширювалося протестантство, в курс закону Божого рекомендувалося ввести місіонерсько-апологетичні уроки. Вкрай важливе значення надавалося шкільній молитві, якою мали б починатися й закінчуватися уроки в школі, бажано за участі законовчителя. Останній обов'язково мав використовувати дні, вільні від шкільних занять і не визначені для святкування у православних храмах. В такі дні він мав би збирати дітей й вчити їх церковному співу, за допомогою псаломщика чи диякона, влаштовувати читання чи бесіди на релігійно-моральні теми. У храмі можна було звершити учнями акафіст чи молебень. Для укріплення зв'язку дітей із Православною Церквою, законовчителям рекомендувалося притягувати дітей до участі в богослужіннях через читання й спів та прислуговування в церкві, слідкувати, щоб вони носили хрестики й двічі в рік готувалися до Таїнств Сповіді й Причастя [10].

Через місяць після вищеописаного розпорядження Навчального комітету з'явилося ще одне, яке було покликане зібрати статистичні дані про викладання закону Божого в школах. Водночас, з огляду на відсутність нових навчальних посібників із закону Божого, рекомендовано благочинним, доки Синод не налагодить видання необхідної літератури, влаштувати, де можливо, склади з книгами, за якими закон Божий викладався раніше [11].

На початку жовтня 1925 р. духовенству Волинської єпархії було розіслано консисторією циркуляр про доручення настоятелями парафій своїх законовчительських обов'язків у школах псаломщикам та іншим особам. Переуступлення своїх законовчительських обов'язків священниками в консисторії вважали вкрай небажаним явищем, тому це допускалося лише у крайніх випадках. Такими винятками називалися хвороба, стареча неміч, переобтяженість адміністративними обов'язками й велика кількість приписних сіл, віддалених одне від одного. В усіх цих випадках свої законовчительські обов'язки настоятелі могли передавати тільки з дозволу консисторії [25]. Особи, які не мали священного сану, для допущення до викладання закону Божого мусили складати у духовній консисторії відповідний іспит.

Проблеми законовчительства неодноразово піднімалися на місцевих зібраннях волинського духовенства, організовувалися також навчальні заходи локального характеру. Але перші загальноцерковні (митропитальні) законовчительські курси пройшли у Почаївській лаврі під керівництвом єпископа Кременецького Симона тільки 8–14 серпня 1932 р. Із Волинської єпархії на курси прибуло 76 законовчителів, а з усіх інших єпархій – 24. Досвідом викладання у школах поділилися перед присутніми законовчителі м. Луцька протоієреї Василь Новоселецький та Прокл Бичковський, м. Кременця – протоієреї Федір Ковалевський і Георгій Боришкевич. Дуже жваво пройшло обговорення доповіді отця Прокла, який підняв проблему сучасного стану викладання закону Божого в середній школі. Усіх також зацікавив реферат Ковалевського «Методика викладання закону Божого у зв'язку з новітніми вимогами педагогіки», який вирішили видати окремою книжкою. Боришкевич говорив про позашкільне релігійно-моральне виховання дітей та юнацтва, а останньою було запропоновано доповідь протоієрея Михайла Тучемського «Церква, сім'я і школа як фактори релігійно-моральної просвіти та виховання підростаючого покоління». Крім цього, на з'їзді обговорювалися окатоличування православних дітей у школах, невчасна виплата державою платні законовчителям, видання навчальних посібників, методика впливу на дітей тощо [16].

Маємо змогу проаналізувати ряд обіжників про законовчительську діяльність, які розсилалися консисторією на кожен парафію. На початку 1929 р. усім благочинним було нагадано розпорядження митрополита Діонісія ще від жовтня 1926 р. про їх обов'язок під час ревізування парафій

перевіряти також справу викладання закону Божого [3]. В одній із інструкцій єпархіальна влада рекомендувала на лекціях закону Божого розвивати у дітях любов до храму, залучати їх до церковного співу та запрошувати кількох хлопчиків по черзі у віктар. Звіт про відвідуваність дітьми богослужінь настоятелі були зобов'язані подавати благочинним щоквартально [1]. Також консисторія вимагала від законовчителів вчити дітей правильно хреститися та вітатися словами «Слава Ісусові Христові» [2]. Окремо консисторія цікавилася й наявністю на парафіях курсів для дорослих, вечірніх курсів і недільних шкіл із викладанням закону Божого [4].

Як зазначалося, питання нестачі методичної літератури піднімалося з початку 1920-х рр., однак духовна влада намагалася поступово вирішити його. Спеціально для шкіл Волині та українських місцевостей на Холмщині і Підляшші Священний Синод видавав необхідні україномовні підручники. Зокрема, у середині 1930-х рр. можна було придбати «Українсько-слов'янський Буквар», «Початкову науку Закону Божого», «Священну Історію Старого Заповіту», «Священну Історію Нового Завіту», «Науку про Службу Божу», «Катехизис» у кількох частинах, «Історію Православної Церкви», «Біблійну Історію» [8].

Видання шкільних підручників та складання шкільної програми для закону Божого обговорювалися на Волинському єпархіальному зібранні в січні 1935 р. Його учасники зійшлися на тому, що наявні програми з предмету були закладні й не відповідали психічному та розумовому розвитку дитини шкільного віку. Так само й наявні підручники визнали застарілими й такими, що не відповідали сучасним програмам [9, с. 24].

Загалом у 1927/1928 навчальному році закон Божий викладався для православних дітей майже у 900 школах Волинської єпархії, де цією наукою обійняли близько 65 тисяч осіб. Цікаво, що 124 школи були чисто польські без української мови викладання, 247 – польських з українською мовою, 344 – польсько-українських, 71 – українська, 14 – чеських, 8 – польсько-російських, 5 – російських, 1 – німецька. Вважалося, що тільки у 104 школах на Волині кількість уроків закону Божого була достатньою [7].

Звичайно, більшість волинських священнослужителів законовчительство сприймали тільки як додатковий церковний послух, однак були тут і такі пастирі, для яких викладацька робота в школах стала справою всього життя. Серед них – священник Прокл Бичковський, який викладав у Луцькій гімназії ще з 1901 р. Після встановлення

тут польської влади він продовжив свою законовчительську діяльність. Із 1918 до 1926 р. він мав по шістнадцять лекцій із закону Божого в тиждень у Луцькій приватній мішаній гімназії з українською мовою викладання. Одночасно отець Прокл викладав у Луцькій польській гімназії ім. Т. Костюшка та Луцькій вчительській семінарії. В 1926 р. через вік він був усунутий від викладацької роботи в середніх школах Луцька через похилий вік, але в 1928 р. призначений візитатором науки релігії і загальноосвітніх та середніх школах Волинської єпархії. Помер заслужений священник в 1934 р., фактично до кінця життя залишаючись на педагогічній роботі [12, с. 147–151].

Ще одним таким законовчителем був отець Юліан Оснецький, котрий вісімнадцять років працював помічником смотрителя Клеванського духовного училища, протягом 1902–1904 рр. завідував Житомирською церковно-учительською школою, потім став смотрителем Кременецького духовного училища, за польської влади отримав посаду смотрителя Дерманських духовних шкіл, а два останні роки життя (1927–1929) виконував обов'язки законовчителя Дерманської жіночої духовної школи [13].

Відзначимо також і протоієрея Іпполіта Ярмолевича, котрий помер у Рівному в 1931 р. Цей пастир на законовчительській ниві провів 41 рік, упокоївшись на посаді законовчителя Рівненської гімназії. Співробітники стверджували, що отець Іпполіт «всі свої сили віддавав збагаченню розуму, а головне серця юнацтва, він те тільки вчив закону Божому, але й виховував у Законі Божому молоде покоління, направляючи його до возвишеного, святого, чистого і досконалого» [14].

Навіть і ті священники, які не вважали законовчительство своїм основним заняттям, переважно цінували можливість викладати в школі, оскільки така робота приносила їм додаткові прибутки. Однак траплялося, що шкільна влада довго не виплачувала законовчителям заробленого, що в церковному середовищі сприймали як один із елементів зневаги католицького чиновництва до православного духовенства, адже священники-законовчителі підпорядковувалися цивільним шкільним інспекторам – майже завжди католикам.

Хоча польський уряд законодавчо забезпечував право викладання релігії дітям усіх віросповідань, насправді кожному новому священнику на парафії (а переведення у великій Волинській єпархії траплялися нерідко) доводилося багато попотіти, щоб отримати необхідні дозволи. За бажання,

директор школи міг відмовити законовчителю у праві приходити на уроки за відсутності письмового дозволу шкільного інспекторату. Поїхавши до інспектора в повітове місто, священник міг і не отримати бажаного дозволу на викладання, бо інспектор вимагав доказів спроможності займатися педагогічною працею. Відтак священники інколи були змушені звертатися аж у Міністерство релігійних визнань і народної освіти. Отримавши всі дозволи, священник міг нашттовхнутися тепер уже на перешкоди з боку директора школи, котрий не знаходив для православного законовчителя ні вільних класів, ні годин для викладання, тоді як католицький ксьондз отримував будь-яке сприяння, а все тому, що як шкільний інспектор, так і директор школи – католики. Про такі сумні реалії у «Воскресному чтенні» повідав читачам часопису один зі священників, який сам пережив подібне [23].

В 1931 р. відомим став випадок, коли шкільний інспектор Кременецького повіту заборонив читання православних молитов до і після навчання в школі м. Почаєва, хоча майже всі діти в цій школі були православними. В той же час викладач школи с. Ставки Костопільського повіту змушував православних дітей читати католицькі молитви [20].

В селах, де розвивався неоунійний рух, директори школи намагалися сприяти уніатам, які не мали права викладати згідно закону. Наприклад, у с. Крутнів Кременецького повіту, де в унію перейшов священник Юстин Селецький, директор допустив його до викладацької роботи в школі, хоча окружний інспектор пояснював, що законовчитель призначається в школу тільки якщо в ній є не менше дванадцяти учнів якоїсь релігії, а в Крутневі нараховувалося всього восьмеро дітей-уніатів. Через це консисторія подала протест шкільному інспектору повіту [6, арк. 176].

Дуже уважною до законовчителів була й воєводська влада. В грудні 1934 р. воєводське управління звернулося до Луцького повітового старости з проханням повідомити детальну інформацію про двадцятьох православних законовчителів Луцького повіту. В списку було декілька мирян, псаломщиків та дияконів й десять священників [5, арк. 1]. Звичайно, урядовцям було важливо, щоб особи, які отримали доступ до школи, були лояльними до польської влади, а в іншому випадку в них могло бути відібране право викладання в державних школах.

Таким чином, церковно-приходські школи як явище зникли у Польщі, однак закон Божий увійшов до переліку загальнообов'язкових предметів. Його викладання нашттовхнулося на цілий ряд проблем, серед яких

відсутність нових програм, небажання сприяти цьому шкільної влади, яку обіймали поляки-католики, не завжди відповідальне ставлення законовчителів. Однак попри всі труднощі волинське духовенство все ж дбало про забезпечення права православних дітей на отримання знань із закону Божого, викладання якого не припинялося на Волині аж до встановлення тут у 1939 р. радянської влади.

Джерела та література

1. Волинський краєзнавчий музей (ВКМ). РА-1979. Інструкція в ділі організації відвідування шкільною молоддю богослужінь.
2. ВКМ. РА-1980. Обіжник № 9161 до отців законовчителів шкіл Волинської єпархії.
3. ВКМ. РА-2070. Обіжник № 493 до панотців благочинних і настоятелів парафій Волинської єпархії.
4. ВКМ. РА-2587. Обіжник № 5565 до отців настоятелів парафій і монастирів Волинської єпархії.
5. Державний архів Волинської області. Ф. 36. Оп. 13а. Спр. 654. Характеристики на вчителів богослов'я по Луцькому повіту. 23 арк.
6. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 148. Оп. 3. Спр. 52. Справа про позбавлення священного сану Селецького Юстина за перехід у католицизм. 226 арк.
7. ДАТО. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 286. Звіт про роботу спеціальних та загальноосвітніх шкіл Волинської єпархії за 1927–1928 навч. рік. 33 арк.
8. В Варшавском Синодальном Складе. *Воскресное Чтение*. 1934. № 30. облож.
9. Волинське Єпархіальне Зібрання 29–30 січня 1935 р. *За соборність*. 1935. № 9. С. 5–29.
10. Журнал Учебного Комитета. *Вестник Православной Митрополии в Польше*. 1924. № 1. С. 1–3.
11. Журнал Учебного Комитета. *Вестник Православной Митрополии в Польше*. 1924. № 2. С. 1–2.
12. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Луцьк: «Терен», 2013. 470 с.
13. Митрофорный протоиерей Иулиан Павлович Оснецкий. *Воскресное Чтение*. 1929. № 21. С. 341–342.
14. На смерть Митрофорного протоиерея о. Ипполита Ярмолевича. *Воскресное Чтение*. 1931. № 12. С. 119.
15. О законоучительстве. *Воскресное чтение*. 1924. № 12. С. 187–188.
16. Первые Митропитальные Законоучительские Курсы в Почаево-Успенской Лавре. *Воскресное чтение*. 1932. № 40. С. 517–522.
17. Перерва В. Церковні школи в Україні. Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 576 с.
18. Постанови Волинського єпархіального Зібрання представників духовенства і мирян. Кременець : Друкарня В. Цвика, 1922. 26 с.
19. Постановления Высшей Церковной Власти. *Вестник Православной Митрополии в Польше*. 1923. № 14-15. С. 6.
20. Православные молитвы в школах. *Воскресное Чтение*. 1931. № 20. С. 248.
21. Скакальська І. Релігійна освіта в Кременецькому повіті у міжвоєнний період ХХ ст. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*. 2016. Вип. 6. С. 16–22.

22. Третья Сессия Священного Синода в 1928 г. *Воскресное Чтение*. 1929. № 17. С. 268.
23. Трудности и препятствия в деле преподавания Закона Божия православным детям в повсехных школах. *Воскресное Чтение*. 1926. № 23. С. 355–359.
24. Тучемский М., прот. Законоучительство. *Вестник Православной Митрополии в Польше*. 1923. № 19. С. 12–14.
25. Циркуляр Волинської Духовної Консистоїї. *Вестник Православной Митрополии в Польше*. 1925. № 23. С. 5–6.

Наукове видання

**Волинь – край козацький. Традиції козацької педагогіки
в освітній діяльності сучасної школи**

Науковий збірник матеріалів
VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції,
присвяченої 100-річчю від дня народження Григорія Гуртового (1924-2012), історика,
педагога, журналіста, краєзнавця, музейного працівника, 24 жовтня 2024 року

Упорядники

П. С. Олешко, А. М. Силук

Технічний редактор

Л. І. Гаврилюк

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
(43006, м. Луцьк, вул. Винниченка, 31)

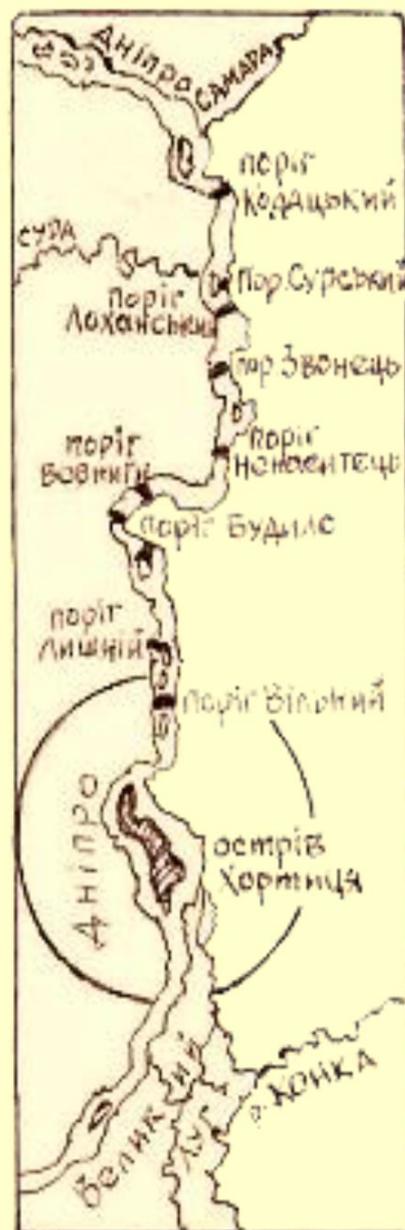
В 67 Волинь – край козацький. Традиції козацької педагогіки в освітній діяльності сучасної школи : наук. зб. матеріалів VI Всеукр. історико-краєзнавчої наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження Григорія Гуртового (1924–2012), історика, педагога, журналіста, краєзнавця, музейного працівника (24 жовтня 2024 року, м. Луцьк) / упоряд. : П. С. Олешко, А. М. Силюк. Луцьк : Волинський ІІПО, 2025. 300 с.

У збірнику вміщено наукові статті та тези виступів учасників VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції «Волинь – край козацький. Традиції козацької педагогіки в освітній діяльності сучасної школи», присвяченої 100-річчю від дня народження Григорія Гуртового (1924-2012), історика, педагога, журналіста, краєзнавця, музейного працівника, організованої і проведеної Волинським інститутом післядипломної педагогічної освіти 24 жовтня 2024 року. В окремому розділі розглядаються питання історії та перспектив розвитку педагогічного краєзнавства на Волині і в Україні.

Видання розраховане на широке коло науковців, краєзнавців, освітян, бібліотечних та музейних працівників.

УДК 37.035:[94:355(477)''15/17'']:908(477.82)

Місце Січі козацької за порогами

12 ПОРТРЕТНИХ МАЛЮНКІВ КОЗАЦЬКИХ ГЕТЬМАНІВ ТА ПОЛКОВНИКІВ, СТВОРЕНІ ГРИГОРІЄМ ГУРТОВИМ УПРОДОВЖ 1999 Р. ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ НИМ ДО ДРУКУ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ НАРИСІВ «ВОЛИНЬ — КРАЙ КОЗАЦЬКИЙ» ТА ЙОГО МАЛЮНКИ ПРО КОЗАЦЬКУ ДОБУ.

